

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM
VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

**M.G. Umarxodjayeva, D.B. Begmatova,
A.R. Ismailov**

**KORPORATIV BOSHQARUVNING
INSTITUTIONAL ASOSLARI**

O‘quv qo‘llanma

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi huzuridagi
Muvofiqlashtiruvchi kengash tomonidan 5231900-korporativ boshqaruv bakalavriat
ta’lim yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya
etilgan*

TOSHKENT - «IQTISODIYOT» - 2019

UO‘K: 347.214.21(075)

KVK 67.404.1

K 98

Yo-18

Umarxodjayeva M.G., Begmatova D.B., Ismailov A.R. Korporativ boshqaruvning institutsional asoslari. O‘quv qo‘llanma. – T.: IQTISODIYOT, 2019. – 204 bet.

O‘quv qo‘llanma mazkur fan bo‘yicha ma’ruza mavzularining tayanch konspekti, mustaqil ta’limga oid topshiriqlar, oraliq nazoratga oid o‘quv loyihalarining namunaviy mavzulari, yakuniy nazoratga oid namunaviy savollar va topshiriqlar, har bir mavzu bo‘yicha talabalarning mustaqil ishlashi uchun zarur bo‘lgan adabiyotlar ro‘yxatini hamda glossariylarni o‘z ichiga olgan bo‘lib, u 5231900-“Korporativ boshqaruv” bakalavriat ta’lim yo‘nalishining “Korporativ boshqaruv: prinsiplar, siyosat va amaliyot” fanidan o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etiladi.

В учебноѐ пособии представлен базовый обзор темы лекции по этому предмету, задания для самостоятельного обучения, примерные темы учебного плана для промежуточного контроля, примерные вопросы и задания для итогового контроля, а также список литературы и глоссарий, которые требуются для самостоятельной работы и рекомендуется в качестве учебника «Корпоративное управление: принципы, политика и практика» по направлению бакалавриата 5231900 - «Корпоративное управление».

The manual provides a basic overview of the topic of lectures on this subject, tasks for self-study, sample topics of the curriculum for intermediate control, sample questions and tasks for final control, students Includes a list of literature and glossaries that are required for independent work, and is recommended as textbook on “Corporate governance: principles, policies and practices” with in the framework of corporate undergraduate 5231900.

ISBN: 978-9943-05-691-6

UO‘K: 347.214.21(075)

KVK 67.404.1

K 98

Yo-18

© IQTISODIYOT, 2019.

© M.G. Umarxodjayeva, D.B. Begmatova, A.R. Ismailov, 2019.

MUNDARIJA

	KIRISH.....	5
I bob.	“KORPORATIV BOSHQARUVNING INSTITUTIONAL ASOSLARI” FANINING PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI.....	7
1.1.	“Korporativ boshqaruvning institutsional asoslari” fanining predmeti..	7
1.2.	“Korporativ boshqaruvning institutsional asoslari” fanining maqsadi va vazifalari.....	12
1.3.	Korporativ boshqaruv vujudga kelishining asosiy shart-sharoitlari va sabablari.....	14
1.4.	Korporativ boshqaruvning asosiy tamoyillari va korporativ boshqaruv usullarini joriy etishning xususiyatlari.....	16
II bob.	KORPORATIV BOSHQARUVDA INSTITUTIONAL NAZARIYANING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI.....	21
2.1.	Korporativ boshqaruvda institutsional nazariya maktab asoschilari....	21
2.2.	Korporativ boshqaruvda yangi institutsional iqtisodiyot nazariyalari...	32
2.3.	Bozor munosabatlarini vujudga keltirish va undan foydalanishda korporativ boshqaruvning zarurati.....	48
2.4.	Korporativ boshqaruvni rivojlantirish va raqobat muhitini rivojlantirish mexanizmlari.....	51
III bob.	KORPORATIV BOSHQARUVNING FUNKSIONAL VA INSTITUTIONAL JIHATLARI.....	56
3.1.	O‘zbekistonda korporativ boshqaruv tizimi shakllanishining huquqiy asoslari.....	56
3.2.	Korporativ tuzilmalar va ularning tashkiliy turlari.....	58
3.3.	O‘zbekistonda aksiyadorlik jamiyatlarining institutsional jihatlari.....	60
3.4.	O‘zbekistonda korporativ boshqaruv tizimini rivojlantirishning tashkiliy va iqtisodiy asoslari.....	64
IV bob.	KORPORATIV BOSHQARUVNING ASOSIY YO‘NALISHLARI..	69
4.1.	Korporativ boshqaruv tamoyillari va ularning xususiyatlari.....	69
4.2.	O‘zbekistonda korporativ boshqaruvni huquqiy tartibga solish bosqichlari.....	73
4.3.	Mulkni xususiylashtirish orqali korporativ boshqaruv tizimini takomillashtirish.....	76
V bob.	KORPORATIV BOSHQARUV TIZIMI, UNING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHINING ASOSIY BELGILARI.....	79
5.1.	Korporativ boshqaruv tizimi va uning xususiyatlari.....	79
5.2.	Korporativ boshqaruvning asosiy elementlari va mexanizmlari.....	81
5.3.	Korporativ boshqaruv siyosatini amalga oshirishning samarali yo‘llari.....	82
5.4.	Korporativ boshqaruv kodeksi. Korporativ boshqaruvning global standartlari.....	86
VI bob.	KORPORATIV BOSHQARUV ORGANLARI VA ULARNING VAKOLATLARI.....	98
6.1.	Korporativ boshqaruv organlari va ularning vakolatlari.....	98

6.2.	Korporativ boshqaruv organlari tomonidan aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatini tahlil qilish tartibi.....	102
6.3.	Aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish va korporativ boshqaruv jarayonlarini amalga oshirish.....	105
6.4.	Ijro etuvchi organlarning shakllanishi va ish faoliyatini tashkil etish...	112
VII bob.	KORPORATIV BOSHQARUV STRATEGIYASI.....	115
7.1.	Korporativ boshqaruv strategiyasi va uni ishlab chiqish zarurati.....	115
7.2.	Korporativ boshqaruv strategik rejalashtirish.....	118
7.3.	Strategik rejalashtirishning yo‘nalishlari.....	120
7.4.	Korporatsiya strategiyasini ishlab chiqish jarayoni.....	122
VIII bob.	AKSIYADORLIK JAMIYATLARI VA ULAR FAOLIYATINI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH.....	127
8.1.	O‘zbekiston Respublikasida xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyati...	127
8.2.	Aksiyadorlik jamiyatlari faoliyati tashkil etish xususiyatlari.....	129
8.3.	Aksiyadorlar, davlat va xo‘jalik yurituvchi subyektlar manfaatlarini ta‘minlash.....	1 33
IX bob.	AKSIYADORLIK JAMIYATLARI FAOLIYATINI NAZORAT QILISH.....	140
9.1.	Aksiyadorlik jamiyatlarida faoliyatni tartibga solish mexanizmlari.....	140
9.2.	Aksiyadorlik jamiyatlarida raqobat muhitini rivojlantirish.....	143
9.3.	Aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatini tahlil qilish usullari va ko‘rsatkichlari.....	152
X bob.	KORPORATIV BOSHQARUVDA AXBOROT BILAN SAMARALI TA‘MINLASH TIZIMI.....	159
10.1.	Korporativ boshqaruvda axborot va uning vazifalari.....	159
10.2.	Aksiyadorlik jamiyatlarida axborotlarni oshkora etish tartibi.....	161
10.3.	Korporativ tuzilmalarda kommunikatsiya jarayoni.....	165
10.4.	Aksiyadorlik jamiyatlarida tijorat siri.....	166
XI bob.	KORPORATIV BOSHQARUVNING ZAMONAVIY MODELLARI INSTITUTSIONAL OMILLAR ASOSIDA SHAKLLANISHI.....	171
11.1.	Korporativ boshqaruvning zamonaviy modellari institutsional omillar asosida shakllanishi.....	171
11.2.	O‘zbekistonda korporativ boshqaruv tizimi shakllanishining huquqiy asoslari.....	173
11.3.	Korporativ tuzilmalarda raqobat muhitini shakllantirish.....	175
	«KORPORATIV BOSHQARUV: PRINSIPLAR, SIYOSAT VA AMALIYOT» FANI BO‘YICHA TESTLAR.....	189
	GLOSSARIY.....	197
	FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	200

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan keyin tadbirkorlik faoliyatini yuritish va korporatsiyalarni boshqarish usullari o‘zgara boshladi. Korporativ boshqaruv andozalarini joriy etishning iqtisodiy jihatlarini, korporatsiyalar boshqaruvining samarali tizimini shakllantirish, boshqaruvning tamoyillari, uni tuzishga ta’sir etuvchi omillar kabi masalalar hozirgi vaqtda dolzarb hisoblanadi.

Bugungi kunda korporativ boshqaruv mulkchilikning hissadorlik shakli zamonaviy ko‘rinishlaridan biri hisoblanadi. Unda bir necha mulkdorlar manfaatlari birlashadi, yagona maqsad doirasida investorlar kapitallari birlashtiriladi. Mamlakat iqtisodiy-huquqiy tizimida mohiyatiga ko‘ra kichikroq shartliliklar bilan, aynan Aksiyadorlik jamiyatlari jahon xo‘jalik va huquqiy amaliyotida umumqabul qilingan Korporatsiya tushunchasi bilan tenglashtiriladi.

Korporativ boshqaruvda aynan Korporatsiyalar faoliyatining rivojlanish darajasi biznesning iqtisodiy o‘sishi, unumdorligi, shug‘ullanishlilik va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Davlatimiz rahbari Shavkat Miromonovich Mirziyoyev o‘zining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli farmonining iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo‘nalishlarida ta’kidlaganidek, 3,4-bandi – “Iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiy mulk huquqini himoya qilish va uning ustuvor mavqeyini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojini rag‘batlantirishga qaratilgan institutsional va tarkibiy islohotlarni davom ettirish”¹dir.

Korporativ boshqaruvning samarali rivojlanishiga erishish uning asl mohiyatini chuqur anglash va tushunishni, uning ilmiy soha sifatida shakllanishiga imkon bergan ilmiy-nazariy yondashuvlarini tadqiq qilishni taqozo etadi.

Shuni ham aytish joizki, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish natijasida tashkil etilgan Aksiyadorlik jamiyatlarida xalqaro aloqalarning mustahkamlanib borishi samarali korporativ boshqaruv tizimi kengroq joriy qilinishini talab etmoqda. Demak, Aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish iqtisodiyotning barcha sohalariga investitsiyalarni jalb etishning muhim omili hisoblanadi. Shu bois O‘zbekiston Respublikasida o‘z milliy korporativ boshqaruv modelini shakllantirish jarayoni boshlang‘ich bosqichlarida turganligi sababli korporativ boshqaruvni tatbiq etish va uni kelajakda istiqbolli rivojlantirish, iqtisodiyotning u yoki bu modeli muammolarini hal etishga qaratilishi kursning asosiy vazifalaridan hisoblanadi.

Bugungi kunda mamlakatni modernizatsiyalash sharoitida Aksiyadorlik jamiyatlari iqtisodiy negizi keskin o‘zgarib bormoqda. Ko‘p ukladli iqtisodiyot bo‘lganligi uchun turli mulk shakllariga asoslangan Aksiyadorlik jamiyatlari amaliy faoliyat olib bormoqdaki, ularning tahlilini olib borish, baholash, ular tuzilmasidagi o‘zgarishlarni keng ilmiy tadqiq etish, ular faoliyatiga ta’sir qiluvchi omillarni o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu o‘quv qo‘llanma korporativ boshqaruv yo‘nalishi talabalarini amaliy va

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi farmoni. // O‘zbekiston Respublikasi Qonunlari to‘plami. 2017-y. 6-son. 70-modda.

kasbiy tayyorlash uchun belgilangan o'quv rejasi bo'yicha bosqichma-bosqich amalga oshirishni hamda tizimli yetkazib berishni ta'minlaydi.

Ushbu darslikda korporatsiyalarni boshqarish usullari va ularning amaldagi tizimi, korporatsiyalarni boshqarishning hozirgi zamon rivojlanish tendensiyalari, korporativ boshqaruv andozalarini joriy etish masalalari ko'rib o'tilgan. Korporativ tushunchasining iqtisodiy mazmuni va mohiyati, O'zbekiston Respublikasida mulk shakllarini o'zgartirish jarayonlarini amalga oshirishda kelib chiqadigan nizolar va ularning turlari, shuningdek, ularni bartaraf etish masalalariga alohida to'xtalgan.

O'zbekiston Respublikasida korporativ boshqarishning milliy modelini shakllantirish jarayonlari davom etmoqda, shu sababli ushbu o'quv qo'llanmada korporativ boshqaruv muammolari va ularni bartaraf etish mavzulariga ham alohida e'tibor qaratildi.

Ushbu o'quv qo'llanmaning asosiy maqsadi talabalarda korporativ boshqaruv tizimi va tarkibi, kompaniyalarda korporativ madaniyatni joriy etish bo'yicha tushunchalarga ega bo'lishdir.

O'quv qo'llanmaning asosiy vazifalari korporativ boshqaruv tizimi va asosiy nazariyalarini o'rganish, kompaniyalarni boshqarish faoliyati tamoyillari, korporativ nizolarni hal etish va ularning me'yoriy-huquqiy ko'nikmalarini hosil etishdan iborat.

O'quv qo'llanma iqtisodiy mutuxassisliklar talabalari uchun iqtisodiy faoliyatni yuritish maqsadida nazariy va amaliy bilimlarga ega bo'lishi mumkin. Korporativ aloqalarni kuchaytirish va hamkorlikni mustahkamlash ochiq iqtisodiyot yo'lida izchil rivojlanishimizning muhim omili hisoblanadi.

1-bob. “KORPORATIV BOSHQARUVNING INSTITUTSIONAL ASOSLARI” FANINING PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI

1.1. “Korporativ boshqaruvning institutsional asoslari” fanining predmeti

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikni qo‘lga kiritgach, iqtisodiy o‘rishning yuqori sur‘atlarini hamda jamiyatning barqaror rivojlanishini ta‘minlay oladigan ko‘p ukladli iqtisodiyot va raqobat muhitini shakllantirishning huquqiy va tashkiliy asoslarini yaratish ustuvor vazifa etib belgilandi. O‘rsh iqtisodiyoti mamlakatlarini isloh qilish tajribasi shuni tasdiqlamoqdaki, ma‘muriy-rejali iqtisodiyotdan xo‘jalik yuritishning bozor modeliga uyg‘un o‘rshning muhim vositasi xususiylashtirish va aksiyadorlashtirish bo‘lib, bu haqiqiy mulkdorlar sinfining shakllanishi va xususiylashtirilgan mulkni korporativ boshqarishning samarali usullarini joriy etishga ko‘maklashadi. O‘zbekistonning korxonalarida korporativ menejmentni shakllantirish uchun shart-sharoitlar 1997-1998-yillarda boshlandi va muayyan rasmiy-tashkiliy asoslar mustaqillikning ilk yillaridayoq sobiq davlat korxonalarining o‘zgartirilishi davomida yuzaga keldi.

Korporativ boshqaruvning kelib chiqishi va rivojlanishini bir nechta bosqichga bo‘lish mumkin:

1. XVII asrda Ost-Ind (East India Kompaniya) kompaniyasi 24 a‘zodan iborat bo‘lgan direktorlar kengashini tashkil qildi. Birinchi marta mulkchilik va boshqaruv vazifalari bo‘lib olindi.

2. 1776-yili Adam Smit o‘zining “Xalqlarning boyligi sabablari va tabiatlari haqidagi tadqiqotlari” asarida takidlaydiki: “Tashlab qo‘yilgan mulklar boshqaruv uchun muammolarni keltirib chiqaradi”, ya‘ni boshqaruv va menejnlarni nazorat qilish uchun salbiy mexanizm hisoblanadi.

3. 1844-yilda birinchi marta aksiyadorlik jamiyatlari haqida qonun qabul qilindi. Qonunchilikka mulkchilikning yangi javobgarligi shaklidagi majburiyatlari joriy etildi.

4. 1931-yilda A. Berli va G. Minzlar «Zamanoviy Korporatsiya va xususiy mulkdor» nomli maqolasini nashrdan chiqardi (AQSh). Unda birinchi marta mulkchilik vazifalarining nazorat vazifalaridan to‘la-to‘kis farqi ajratib berildi.

5. 1933-1934-yillarda AQShda qimmatbaho qog‘ozlar haqida qonun qabul qilindi, 1933-yilda qabul qilingan ushbu qonun fond bozorini tartibga soldi. Ushbu bosqichda “Qimmatbaho qog‘ozlar va birjalar to‘g‘risida”gi (1934-y.) aktga asosan axborotlarning ochiq berilishi imkoni mavjud bo‘ldi va ushbu yili qonunlarni bir tartibda nazorat qiladigan, qimmatbaho qog‘ozlar bozori va birjalar faoliyati bo‘yicha komissiya tuzildi.

6. 1968-yilda Yevropa Ittifoqi «Kompaniyalar to‘g‘risida» qonun qabul qildi.

7. 1990-yillarning boshida tadbirkorlik imperatsiyasi inqirozga uchradi. Buyuk Britaniyada kelishmovchiliklar yuzaga keldi: bir qator kompaniyalar (Polly Peck, BCCI, Maxwell) Aksiyadorlarni aldash bilan shug‘ullanganliklari korporativ boshqaruvning amaliyotda investorlarni himoyalashni takomillashtirish kerakligini ko‘rsatdi.

8. 1992-yil. Kedberi qo‘mitasi birinchi marta korporativ boshqaruvning moliyaviy jihatlarini bo‘yicha kodeksni nashr etdi (Buyuk Britaniya). 1993-yildan boshlab Buyuk Britaniya fond birjasidagi listingga kirgan kompaniyalar kodeks qanday bajarilayotganligi haqida hisobot bera boshladi.

9. 1992-2003-yillarda korporativ boshqaruv bo‘yicha qator ma‘ruzalar qabul qilindi, shundan asosiylari:

1) Angliyada Rutmanning moliyaviy hisobot va ichki nazorat haqidagi ma‘ruzasi;

2) korporatsiyalar ishtirokchilarining har tomonlama hisobi haqidagi Kinganing ma‘ruzasi;

3) angliyalik Grinberning yuqori mansab shaxslarini rag‘batlantirish to‘g‘risidagi ma‘ruzasi;

4) angliyalik Xempelaning korporativ boshqaruv to‘g‘risidagi ma‘ruzasi;

5) fransiyalik Venoning korporativ boshqaruvning asosiy tamoyillari haqidagi ma‘ruzasi;

6) niderlandiyalik Pitsersning korporativ boshqaruvning umumqabul qilingan andozalariga rioya qilmaslik va javobgarlik haqidagi ma‘ruzasi;

7) AQShda Sarbeyns-Okslining moliyaviy ekspertlarning auditi bo‘yicha qo‘mita tarkibini aniqlash bo‘yicha qonuni;

8) angliyalik Xiggsning ish faoliyatini bajara olmayotgan direktorlar haqidagi ma‘ruzasi.

O‘zbekistonda ham mahalliy korporativ boshqaruvni shakllantirishning bir nechta bosqichlari mavjud:

- 1980-1985-yilgacha mavjud bo‘lgan administrativ – buyruqbozlik usullari, ya‘ni davlatning markazlashgan tarzda iqtisodiyotni boshqarishi makroiqtisodiy holatining rivojlanishiga to‘siq bo‘ldi.

- 1987-1991-yillari markazlashgan monopollashgan iqtisodiyot tugatildi va korporativ boshqaruvga asos solindi. Korxonalarni boshqarish ishchilarning qatnashuvi va mehnat jamoasining maslahati orqali amalga oshirish yo‘lga qo‘yildi. O‘zbekistonda banklarning moliyaviy kapitallari va iqtisodiyotning sug‘urta sektori rivojlanishiga yo‘l ochildi.

- 1991-1994-yillarda xususiylashtirish jarayoni boshlanib, birlamchi mulkni taqsimlash amalga oshirildi. Birinchi hissadorlik jamiyatlari shakllandi, lekin hissadorlarning huquqlari aniq ko‘rsatib berilmadi.

- 1994-1998-yillardagi korxonalarni xususiylashtirish davri. Hissadorlik jamiyatlari to‘g‘risida qonun, qimmatli qog‘ozlar to‘g‘risidagi, Fuqarolik kodeksi, xususiylashtirish to‘g‘risidagi qonunlar qabul qilindi. Bozor infratuzilmasi shakllandi, birlamchi investitsion fondlar, depozitariylar, registratorlar, auditorlik, konsalting firmalari shakllanishi bilan bir qatorda yirik xorijiy kompaniyalar, ularning filiallari, vakolatxonalari, qo‘shma korxonalar tashkil etila boshlandi.

- 1998-2001-yillar defolt, moliyaviy resurslarning yetishmasligi, kapitalning O‘zbekistondan chiqib ketishi, korporativ qimmatli qog‘ozlar bozorining rivojlanmaganligi kabi holatlar yuzasidan kelajakdagi mulklar va kapitallarning taqsimlanishi jarayoni asosida ko‘rib chiqila bo‘landi. Bularning barchasi

hissadorlarning o'z huquqini anglab yetishi asosida amalga oshirildi. Aniq Korporatsiyalar misolida korporativ boshqaruv amalga oshirilib, ularning hammasi davlatning bazaviy hujjatlari asosida, ya'ni korporativ kodeks, hissadorlik to'g'risidagi, qimmatli qog'ozlar to'g'risidagi qonunlar bo'yicha, shuningdek, jahon amaliyotida sinalgan me'yor va usullarining aprotatsiyasidan keyin keng qo'llanila boshlandi.

2002-yildan hozirgi vaqtgacha korporativ tartib to'g'risidagi kodeksi, korporativ boshqaruv bo'yicha milliy kengash, ushbu kodekslarning yirik korporatsiya va kompaniyalar tomonidan joriy etilishi ta'minlanmoqda. Korporativ kodeks aksiyadorlik jamiyatlarining ichki hujjatlarini yuritish tartiblarini belgilab berish bilan bir qatorda aksiyador jamiyatlarida boshqarish organlarining ham vakalotlariga aniqlik kiritib beradi².

O'zbekiston Respublikasi korxonalari faoliyatida korporativ boshqaruv usullarining institutsional qaror topishi jarayoni quyidagi omillar bilan izohlanadi:

“Korporativ boshqaruv” atamasining o'zi tarixan 1970-yillarning o'rtalarida AQShda yuzaga kelgan. Keyinchalik ushbu atama Yevropada keng tarqalib, unda korporativ menejment, korporativ huquq va korporativ tuzilmalarni yaratish sohalarida tadqiqotlar o'tkazilishi davom ettirilgan. Tadqiqotlar natijasida shu aniq bo'ldiki, “korporativ boshqaruv” atamasi birinchi marta R. Ills tomonidan “korporativ tizimning tuzilmasi va faoliyati” mohiyatini ochib berish uchun qo'llanilgan.

Korporativ boshqaruv alohida fan sifatida 1980-yillarda yuzaga kelgan. “Korporativ boshqaruv” nomli birinchi kitob 1984-yilda chop etilgan. 1993-yildan boshlab “Corporate Governance: An International Review” deb nomlangan nazariy jurnal chiqa boshlagan. Unga muvofiq, kompaniyalarni tashkil etish, boshqarish va samarali o'zaro faoliyat yuritish asosida yotgan huquqiy konsepsiyalar va tartibotlarning umumiy nomlanishi “korporativ boshqaruv” nomini olgan.

Aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruvning samarali mexanizmlarini joriy qilish va takomillashtirib borish masalalarini ilgari suradi. Qolaversa, jahon hamjamiyati tomonidan iqtisodiy rivojlanishning omili sifatida XIX asrda tadbirkorlik, XX asrda menejment e'tirof etilgan bo'lsa, XXI asrda mamlakat iqtisodiy rivojlanishini aynan korporativ boshqaruv belgilab berishi tan olingan. Bugungi kunda mamlakatimizda korporativ boshqaruv tizimini tubdan takomillashtirish va shu asosda xorijiy investitsiyalarni keng jalb qilish masalalari iqtisodiy islohotlarning muhim ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan.

Korporativ boshqaruv tamoyillarini joriy etish jarayoniga ta'sir etuvchi omillar ichida millat mentaliteti muhim ahamiyatga egadir. Millat mentalitetini tashkil etuvchi elementlar (bilim salohiyati, ilmiy tafakkur, maqsad salohiyati, ijtimoiy muhit, qadriyatlar, an'analar, madaniyat, siyosiy muhit, iqtisodiy psixologiya, huquqiy ong va h.k.) iqtisodiy tizim va uni boshqarishga bevosita bog'liq omillar majmuyi hisoblanadi. Millat mentaliteti millatning shakllanish tarixi, uning qadriyatlari va bilim salohiyati kabilar asosida vujudga keladi. Bunda millat mavjud bo'lgan jamiyatning shakllanish va rivojlanish tarixi ham muhimdir.

Korporativ boshqaruvni uning xususiyatlari boshqaruv obyekti sifatida

² Xodiyev B.Yu., Berkinov B.B. Korporativ boshqaruv va raqobatni rivojlantirish. O'quv qo'llanma. – T., 2011.

korporatsiyaning o'ziga xosliklari bilan izohlanadigan alohida bir turga ajratib, aksiyadorlar manfaatlarining ustuvorligi hamda ularning korporatsiyaning rivojlantirish va boshqarishdagi roliga asoslangan, aksiyadorlarning o'zaro aloqa qilishini ko'zda tutadigan (korporativ kommunikatsiyalar) mulkchilik huquqining amalga oshirilishini hisobga oladigan, butun korporatsiyaning rivojlantirish strategiyasiga asoslangan va nihoyat, korporativ madaniyatni, ya'ni xulq-atvor tamoyillari, umumiy an'analar kompleksini vujudga keltiradigan boshqaruv sifatida tavsiflash mumkin.

“Korporativ boshqaruv” tushunchasiga yagona ta'rif mavjud emas. Jahon bankining ta'rifiga ko'ra, korporativ boshqaruv – qonunchilik, me'yorlar va xususiy sektorning mos ravishdagi amaliyotining shunday birikmasi tushuniladikki, ular kompaniyaga moliyaviy va inson resurslarini jalb qilish, samarali faoliyatni olib borishga imkoniyat beradi va oqibatda aksiyadorlar, boshqa manfaatdor shaxslar va jamiyatning manfaatlariga rioya qilingan holda o'z aksiyadorlari uchun uzoq muddatli iqtisodiy qiymatni ko'paytirish orqali o'zining mavjudligini saqlab qolishni ta'minlaydi.

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining korporativ boshqaruv tamoyillarida “korporativ boshqaruv” tushunchasiga kompaniya ma'muriyati, uning boshqaruvi, aksiyadorlari va boshqa manfaatdor shaxslari orasidagi munosabatlar majmuasi deb ta'rif berilgan.

Boshqa ta'riflarga binoan korporativ boshqaruv bu:

- kompaniya faoliyati samaradorligini ta'minlash va mulkdorlar hamda boshqa manfaatdor shaxslar (kompaniya xodimlari, kreditorlar, hamkor korxonalar) manfaatlarini himoya qilish masalalari bo'yicha kompaniya menejerlari va egalari (aksiyadorlari) o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tizimi;

- korporativ mulkning egalari nazoratidan bevosita uzoqlashtirilishi oqibatida yuzaga kelgan muammolarni hal qilishga qaratilgan barcha qonunlar, me'yorlar, nizomlar, tadbirlar va tartiblar;

- kompaniyani samarali boshqarishni tashkil qilishda asosiy manfaatdor shaxslarning manfaatlarini birlashtirishni amalga oshiriluvchi tashkiliy, huquqiy va iqtisodiy tadbirlar majmuasi.

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining “Korporativ boshqaruv tamoyillari” IHTT Kengashining 1999-yil 26-27-maydagi yig'ilishida birinchi marta qabul qilingan bo'lib, u korporativ boshqaruvning xalqaro standartlari sohasida asosiy hujjat hisoblanadi. Shundan so'ng IHTT korporativ boshqaruv tamoyillari o'ziga xos mezonlari o'lchovi bo'lib qoldi. Ularni standart sifatida moliyaviy barqarorlik bo'yicha Forum, Jahon banki va boshqa xalqaro tashkilotlar o'z faoliyatlarida hamkorlik qilayotgan muayyan mamlakatlarda korporativ boshqaruvni yaxshilash maqsadida qo'llashni boshladi.

Keyinchalik 2004-yilda Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti hamda 30 ta mamlakat hukumatlari tomonidan yangi, qayta ko'rib chiqilgan “korporativ boshqaruv tamoyillari” tasdiqlandi. 20-yilda esa ushbu tamoyillar yana ko'rib chiqilib, yangi tahrirda nafaqat IHTTga a'zo davlatlari tomonidan, balki G20 (katta yigirmatalik) davlatlari tomonidan ham tasdiqlandi. Hozirgi paytda ushbu tamoyillar “G20/IHTTning korporativ boshqaruv tamoyillari” deb nomlangan bo'lib, u IHTT va

G20 ning nafaqat a'zo davlatlar, shuningdek, fond birjalari, investorlar, kompaniyalar va korporativ boshqaruvni takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadigan boshqa shaxslarga ham mo'ljallangan. G20/IHTTning korporativ boshqaruv tamoyillari majburiy emas, balki tavsiyaviy xarakterga ega bo'lib, hukumatlar tomonidan amaldagi milliy qonunchilikni baholash va takomillashtirish uchun, shuningdek, korporatsiyalar tomonidan korporativ boshqaruv tizimini yaratish va korporativ boshqaruv sohasida "ilg'or tajriba"ni ishlab chiqish uchun qo'llanishi mumkin.

G20/IHTTning korporativ boshqaruv tamoyillari quyidagilardan iborat:

1. Samarali korporativ boshqaruv tizimi uchun asosni ta'minlash.
2. Aksiyadorlarning huquqlari, ular bilan teng huquqli munosabatda bo'lish hamda mulkchilikning asosiy funksiyalari.
3. Institutsional investorlar, fond bozorlari va boshqa vositachilar.
4. Manfaatdor shaxslarning korporativ boshqaruvdagi roli.
5. Axborot oshkoraligi va shaffoflik.
6. Kengashning majburiyatlari.

Samarali korporativ boshqaruv tizimi uchun asosni ta'minlash tamoyili – bu korporativ boshqaruv tizimi shaffof va halol bozorlar faoliyatini hamda samarali resurslar taqsimotini rag'batlantirish lozim. U qonunnormalariga muvofiq bo'lishi hamda samarali nazorat va huquqni qo'llash amaliyotini kuchaytirishi lozim.

Aksiyadorlarning huquqlari, ular bilan teng huquqli munosabatda bo'lish hamda mulkchilikning asosiy funksiyalari tamoyili – bu korporativ boshqaruv tizimi aksiyadorlarning huquqlari va manfaatlarini himoya qilishi va ro'yobga chiqarilishini yengillashtirishi hamda barcha, shu jumladan, minoritar va xorijiy aksiyadorlar bilan teng huquqli munosabatda bo'lishini ta'minlash lozim. Barcha aksiyadorlar o'z buzilgan huquqlari uchun samarali tarzda zararni qoplash imkoniyatiga ega bo'lishlari lozim.

Institutsional investorlar, fond bozorlari va boshqa vositachilar tamoyili – bu korporativ boshqaruv tizimi butun investitsiyalar zanjiri bo'ylab asosli rag'batlantiruvchi vositalarni ta'minlash hamda fond bozorlarining yaxshi korporativ boshqaruvga hissa qo'shgan holda faoliyat yuritishini ta'minlashi lozim.

Manfaatdor shaxslarning korporativ boshqaruvdagi roli tamoyili – bu korporativ boshqaruv tizimi manfaatdor shaxslarning qonun bilan yoki o'zaro kelishuv asosida o'rnatilgan huquqlarini tan olishi hamda moddiy boyliklar, ish o'rinlarini yaratish va moliyaviy sog'lom korxonalarning barqaror rivojlanishini ta'minlash yo'lida korporatsiyalar va manfaatdor shaxslar o'rtasidagi faol hamkorlikni rag'batlantirish lozim.

Axborot oshkoraligi va shaffofligi tamoyili – korporativ boshqaruv tizimi korporatsiyaga oid barcha muhim masalalar, shu jumladan, kompaniyaning moliyaviy holati, faoliyat natijalari, mulkchilik va boshqaruvi to'g'risidagi axborotni o'z vaqtida va aniq oshkor etilishini ta'minlash lozim.

Kengashning majburiyatlari tamoyili – korporativ boshqaruv tizimi kengash tomonidan kompaniyaning strategik boshqaruvini, rahbariyat ustidan samarali monitoringni olib borishni hamda kengashning kompaniya va aksiyadorlarga hisobdorligini ta'minlash lozim.

Korporativ boshqaruv asosiy tip bo'lib ajralib turadi, boshqarish obyekti sifatida u o'z xususiyatlariga ega hisoblanib, boshqaruv aksiyadorlarning foydasini ko'zlagan holda amalga oshiriladi va korporatsiyalarning rivojlanishini ta'minlash, aksiyadorlarning huquqlarini hisobga olish, korporatsiya strategiyasiga asoslangan holda aksiyadorlarning o'zaro munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan bo'ladi. Bunday boshqaruv natijasida korporativ madaniyati vujudga keladi va tartib-qoidalarining tamoyillari, urf-odatlar va ularni olib borish tartiblar kompleksi shakllanadi.

Korporativ boshqaruvning maqsadi korporatsiyalarning investitsiya jozibadorligini oshirish va barcha manfaatdor tomonlar manfaatlarining oqilona muvozanatiga rioya qilgan holda, amaldagi qonunchilik doirasida aksiyadorlik jamiyatlarining barcha faoliyat turlaridan imkoni qadar yuqoriroq foyda olishdir. Mamlakatimizda aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruvning samarali usullari, xalqaro standartlarni joriy etish uchun korporativ boshqaruvning milliy modelini xorijiy tajribalar bilan uyg'unlashtirish maqsadga muvofiqdir.

1.2. “Korporativ boshqaruvning institutsional asoslari” fanining maqsadi va vazifalari

Korporativ boshqaruv tizimini turli shakllardagi xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatida tashkil qilishning keng imkoniyatlari ularning afzalliklaridan foydalanishga asoslanib, korporativ tuzilmalarni yaratish variantlaridan foydalangan holda ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni modellashtirish uchun keng imkoniyatlar ochib beradi.

Ularning asosiylari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatamiz:

1. Aksiyalar chiqarish orqali pul mablag'lari jalb qilish qobiliyati cheklanmagan sonli investorlarning mablag'larini jamlash imkonini va bu investorlarga jamiyatni boshqarishda ishtirok etishda bir tanlov huquqini beradi.

2. Boshqariluvchanlik muammosining hal etilishi yengillashadi. Tashkiliy rasmiylashtirishning tugallanganligi, vakolatlar va javobgarliklarni aniqlashda reglamentga rioya qilish nazorat funksiyalarini aksiyadorlik jamiyati boshqaruv organlari o'rtasida taqsimlash imkonini beradi, bu esa boshqaruv jarayonini professionallashtirish imkoniyatini anglatadi.

3. Aksiyadorlar tarkibiga kirish va chiqishning soddalashtirilgan tarkibi manfaatdor shaxslarning o'rnini almashtirish uchun keng imkoniyatlar va mos ravishda, investitsiya taklifi dinamikasi yuqori bo'lgan sharoitlarda yuqori moslashuvchanlikni ta'minlaydi.

4. Cheklangan javobgarlik tamoyili risklarni kamaytirishga imkon beradi. Cheklangan javobgarlik tamoyilining qo'llanilishi risklarni aksiyadorlar va boshqaruvchilar o'rtasida taqsimlash orqali yirik korporatsiyalar yaratish imkoniyatini vujudga keltiradi.

Korporativ boshqaruv biznesning tashkiliy-huquqiy rasmiylashtirilishi, tashkiliy tuzilmalarning optimallashtirishini boshqarish, qabul qilingan maqsadlarga muvofiq kompaniyada ichki va tashqi firma munosabatlarini tashkil qilishdir. Korporativ boshqaruvni uning xususiyatlari boshqaruv obyekti sifatida

korporatsiyaning o'ziga xosliklari bilan izohlanadigan alohida bir turga ajratib, aksiyadorlar manfaatlarining ustuvorligi hamda ularning korporatsiyani rivojlantirish va boshqarishdagi roliga asoslangan, aksiyadorlarning o'zaro aloqa qilishini ko'zda tutadigan (korporativ kommunikatsiyalar) mulkchilik huquqining amalga oshirilishini hisobga oladigan, butun korporatsiyani rivojlantirish strategiyasiga asoslangan va nihoyat, korporativ madaniyatni, ya'ni xulq-atvor tamoyillari, umumiy an'analar kompleksini vujudga keltiradigan boshqaruv sifatida tavsiflash mumkin.

Aksiyadorlik jamiyatlarining rahbariyati va menejerlari tomonidan biznesni korporativ boshqarish bo'yicha ilg'or xorijiy tajribaning yetarli darajada o'rganilmaganligi, shuningdek, mazkur muammo nazorati hamda korxona faoliyatini boshqarish organlari tomonidan kompleks yondashuvning yo'qligi kooperatsiya jarayonlariga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Mazkur nazorat va boshqaruv organlari Aksiyadorlik jamiyatlarini boshqarish jarayonlarini realizatsiya qilishning o'ziga xos tomonlarini yetarlicha hisobga olmaydi.

O'zbekiston Respublikasida mulkchilikning Aksiyadorlik shakli Aksiyadorlar uchun o'zini o'zi qoplaydigan va investorlar uchun foydali bo'libgina qolmasdan, balki xo'jalik yuritishning bunday shakli mulkchilikning boshqa shakllariga (davlatga tegishli, qo'shma, xususiy) nisbatan samarali ekanini yaqqol ko'rsatuvchi namuna vazifasini ham bajaradi.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi quyidagi shakllarda tijorat tashkilotlarini tashkil qilish imkoniyatini nazarda tutadi:

- Aksiyadorlik jamiyati;
- mas'uliyati cheklangan jamiyat va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat;
- to'liq shirkat va kommandit shirkat;
- ishlab chiqarish kooperativi;
- xususiy korxona;
- unitar korxona.

Aksiyadorlik jamiyatlarinig farqli jihatlari. Aksiyadorlik jamiyati (korporatsiya) investorlar (aksiyadorlar) kapitalini birlashtirish yo'li bilan tashkil qilinadigan hamda o'z aksiyadorlari foydasi manfaati yo'lida tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiradigan tijorat tashkilotining tashkiliy-huquqiy shaklini bildiradi.

Jamiyatning ajralib turuvchi xususiyatlari – egalik qilish va boshqaruv funksiyalarining ajratilishi:

- o'z mulkini joriy boshqarishda shaxsan qatnashishdan ixtiyoriy voz kechgan mulkdorlar (aksiyadorlar);
- jamiyat mulkiga egalik qilmaydigan va begona mulkni boshqaradigan menejerlar;
- mulkdorlar (Aksiyadorlar) jamiyat mulkining emas, balki o'z hissasining (Aksiya, ulush) egasidir. Kompaniya mulkining egasi huquqiy shaxs bo'lgan kompaniyaning o'zidir.

Tomonlar manfaatlari bir-biriga to'g'ri kelmasligi va sezilarli darajada farqlanishi mumkin. Qanday qilib, qaysi usullar yordamida menejerlarning hokimiyatini cheklash va Aksiyadorlarning manfaatini himoya qilish mumkin? Shu bilan birga, menejerlarni bo'g'ib tashlamaslik, ularning tashqi sharoit o'zgarishlariga

befarq bo'lmazligiga qanday qilib erishish mumkin? Aynan shu masalalar faqat korporativ boshqaruv tomonidan hal qilinishi mumkindir.

1.3. Korporativ boshqaruv vujudga kelishining asosiy shart-sharoitlari va sabablari

Korporativ boshqaruv yirik biznes yuritish zarurati obyekti sifatida shakllangan. Tabiiyki, bundan oldin korporatsiyalar shakllanishining uzoq muddatli jarayoni ro'y bergan. Ma'lum bir bosqichda xalqaro hamjamiyat korporativ tuzilmalar joylashuvidan qat'i nazar ularni boshqarish jarayonlarini soddalashtirish va bixillashtirishga imkon beradigan umumiy me'yorlar va andozalar ishlab chiqishga majbur bo'ldi.

Korporatsiyalar shakllanishi umumjahon tendensiyalarini tahlil qilib, mutaxassislar uchta asosiy bosqichni ajratib ko'rsatadilar. Har bir bosqich jamiyatda o'sha paytda shakllangan korporatsiyalarga xos jihatlarni aks ettiradi.

XX asrning boshlarida sanoat inqilobi davomida paydo bo'lgan korporatsiyalar ularning egalari mulki sifatida qabul qilingan. Ular kiritilgan mablag'larga mos keluvchi qaytim (samara) ta'minlash maqsadi uchungina xizmat qiladi deb hisoblangan. Korporatsiya mashina sifatida ko'rib chiqilgan, xodimlar va boshqaruvchilar bu mashinaning qismlari hisoblangan. Bu davrda boshqaruvning mexanistik modeli hukmronlik qilgan. Ushbu davrga quyidagi sharoitlar xos bo'lgan:

- korporatsiya egasi xodimlar ustidan cheksiz hukmronlik qilgan va ularni xohlaganicha xo'jayinchilik qilgan;

- xodimlarning malaka darajasi juda past bo'lgan va takomillashuv uchun stimullar bo'lmagan;

- ma'lumot va so'rovlar darajasi past bo'lgan, chunki ishsizlik bilan bog'liq iqtisodiy muhtojliklar tahdidi muntazam bo'lgan.

Iqtisodiy rivojlanishning mazkur bosqichi korporativ boshqaruvning nazariy asoslari negizi hisoblangan quyidagi ishlarda o'z aksini topgan.

Korporativ boshqaruvning nazariy asoslari firmani boshqarish elementlarini qamrab oladi hamda belgilangan boshqaruv va ishlab chiqarish tashkiliy tuzilmasiga ega firmaning ko'p profilli yirik biznesgacha rivojlanish tendensiyalarini modellashtiradi.

Firma nazariyasi. Xo'jalik subyekti ishlab chiqarish omillari to'plami sifatida ko'rib chiqiladi: $u = f(K, L)$. Klassik ma'noda, tashqi muhit va ichki tashkiliy tuzilmasi ifodalangan xo'jalik subyekti tushunchasi mavjud emas. Shu sababli tashqi ta'minotchilarsiz, huquqiy tartibga solishsiz, siyosiy muhit ta'sirisiz yopiq tashkilot tizimi ko'zda tutiladi. Xo'jalik subyektlarini moliyalashtirishning qoidasiga ko'ra, tashqi qarzlarni qamrab oladigan murakkab jarayonlari ham bekor qilingan.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda korporatsiyalar mexanistik konsepsiyasi barbod bo'ldi, bu davr korporatsiyani organizm sifatida qabul qilish bilan tavsiflana boshladi. Firmalar sonining o'sishi raqobat va markazlashuv jarayonlariga sabab bo'ldi. O'sha davrdagi korporatsiyalar maqsadi ikkita muhim vazifa – kun ko'rish va o'sishdan iborat bo'ldi. Ishlab chiqarish va boshqaruvning sifat tavsifnomalari kuchayishi sababli foyda olish ikkinchi o'ringa tushib qoldi. Korporatsiya murakkab tuzilma va uning faoliyatidagi muvaffaqiyat yoki

muvaffaqiyatsizlik uning ichki tuzilmasida yashiringan deb hisoblangan. Tashqi muhitning mavjudligi ko'zda tutilmagan, tabiiyki, uning ta'siri ham hisobga olinmagan. Mazkur bosqich quyidagi sharoitlar bilan tavsiflanadi:

- mehnatning texnik mazmuni murakkablashuvi xodimlar ma'lumoti darajasining sezilarli o'sishiga olib keldi;

- ish beruvchilarning xodimlarga bog'liqlik darajasi ortdi, xodimlarni boshqarish mexanizmlari takomillashdi.

Bu bosqichga korporativ boshqaruvning quyidagi nazariy asoslari mos keladi:

Transaksiya xarajatlari nazariyasi. Transaksiya xarajatlar tashqi shartnomalarning bajarilishini ta'minlash xarajatlaridir. Transaksiya xarajatlari deb ishbilarmonlik operatsiyalarini bajarish, jumladan, ishbilarmonlik hamkorini izlab topish vaqtini baholash, muzokaralar o'tkazish, shartnomalar tuzish, ularning tegishli iro etilishini ta'minlash xarajatlariga aytiladi.

Transaksiya xarajatlari quyidagi hollarda ayniqsa yuqori bo'ladi:

- kamdan-kam uchraydigan tovar ishlab chiqarilsa;

- bozorda talab noaniq va narx harakatini oldindan aytib bo'lmasa;

- bozorda axborot asimmetriyasi mavjud bo'lsa.

Transaksiya xarajatlariga korxonalarni integratsiyalash yo'li bilan erishish mumkin.

Muloqotlar nazariyasi. Ushbu nazariyada asosiy e'tibor korporatsiyaning ichki tuzilmasiga qaratilib, uni tuzishning shartnoma asosi ko'zda tutiladi. Korporatsiya xodimlar, boshqaruvchilar va mulk egalari o'rtasida munosabatlar yig'indisini ifodalaydi. Qoidaga ko'ra, bu munosabatlar rasmiy shartnomalar bilan ifodalanadi. Biroq bu munosabatlar rasmiy shartnomalar bilan tartibga solinmagan taqdirda ham ta'minotchilar va iste'molchilar bilan ma'lum bir o'zaro aloqalar, xodimlar va boshqaruvchilar o'rtasida subordinatsiya tizimi bo'ladi – bu norasmiy shartnomalar tizimidir. Lekin shunga qaramay, ular ma'lum muddat davomida yetarli darajada barqaror bo'ladi va ularning buzilishi boshqa qatnashchilarga nisbatan jarima choralari olib keladi.

Nazariya doirasida shartnomalarning uch turi ajratib ko'rsatiladi:

- klassik shartnoma, bunda tomonlar to'liq mustaqillikni saqlab qoladi va beqarorligi bilan ajralib turadi. Klassik shartnoma qat'iy va yuridik jihatdan sodda, shartnoma matnida qayd etilmagan hech qanday og'zaki kelishuvlar tan olinmaydi;

- neoklassik shartnoma, bunda o'rta muddatli va uzoq muddatli asosda tomonlarning o'zaro bog'liqligi yuqori darajasiga erishiladi. Jiddiy yuridik hujjatdan ko'ra ko'proq kelajakda ro'y berishi mumkin bo'lgan barcha vaziyatlarni ko'zda tutadigan hamkorlik tamoyillari haqidagi shartnomani eslatib yuboradi. Bunda og'zaki kelishuvlar yozma kelishuvlar bilan bir qatorda hisobga olinadi;

- Implitsit yoki munosabatlar shartnomasi – uzoq muddatli o'zaro manfaatli shartnoma, bunda bitim ishtirokchilarining o'zaro bog'liqlik darajasi maksimal bo'lishi ta'minlanadi va norasmiy shartlar rasmiy shartlardan ustunlik qiladi. Uchinchi tur bo'yicha kontraktatsiya yirik biznes sohasida tobora ommalashib bormoqda.

Korporatsiyalar rivojlanishining keyingi bosqichi XX asrning 80-90-yillariga to'g'ri kelib, korporatsiyani organizm sifatida inkor qilish bilan tavsiflanadi va unga boshqacha talablar qo'yadi. Avvalo, davlatning xo'jalik hayotini tartibga solish ta'sirining kuchayishi korporatsiyalar faoliyatiga muhit yondashuvini rivojlantirish zaruratini to'g'ri anglashga olib keldi. Har bir korporatsiya o'zicha alohida bo'lib emas, balki boshqa bozor institutlari bilan aloqada faoliyat yuritadi. Tashkilot sifatida korporatsiya konsepsiyasi uzil-kesil tasdiqlanadi. Ikkinchidan, korporatsiyani boshqarish vazifalari murakkablashdi: aksiyadorlarning ehtiyojlarini qondirish birinchi darajali ekanligi talab qilinadi, bu korporativ boshqaruv tamoyillari va korporativ madaniyatni shakllantirish zaruratini anglashga olib keladi. Bu bosqichga quyidagi nazariya xarakterli:

Mulkchilik huquqlari nazariyasi. Xo'jalik subyekting ichki va tashqi muhiti mavjudligi ko'zda tutiladi, uning faoliyati «o'ziga o'xshashlar» muhitida ko'rib chiqiladi. Mazkur nazariya doirasida firma nazariyasidan farqli ravishda, kompaniya tushunchasi mavjud va kompaniyalar institutsional muhiti sarflanadi. Bu nazariyada asosiy rolni mulkchilik obyekti o'ynaydi, uni aniqlashga bir nechta yondashuvlar ko'rib chiqiladi:

- korxonaning butun mulkiy kompleksi;
- bu mulkiy kompleksdan foydalanish va tasarruf qilish huquqi.

Obyektga nisbatan mulkchilik subyektlari saf tortadi:

- aksiyadorlar;
- direktorlar kengashi;
- bosh direktor.

Har bir subyekt miqyosida iqtisodiy va huquqiy hokimlikni to'plash haqida bahs yuritiladi.

Sanab o'tilgan korporativ boshqaruv nazariy asoslari korporatsiyalar shakllanishi jarayonining hozirgi tushinishda evolyutsionligini ta'kidlaydi va korporatsiya boshqarmasi barcha organlarining o'zaro aloqalariga asoslangan korporativ boshqaruv nazariy manbalarini ajratishga imkon beradi. Bu manbalarni ajratish imkoniyati korporatsiyalar shakllanishining uchinchi bosqichida korporativ boshqaruv shakllanishi bilan paydo bo'lgan.

1.4. Korporativ boshqaruvning asosiy tamoyillari va korporativ boshqaruv usullarini joriy etishning xususiyatlari

Korporativ boshqaruvning asosiy tamoyillariga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

Adolatlilik – boshqaruv qoidalari adolatli bo'lib, halol raqobatchilik sharoitida kompaniyaga muvaffaqiyatli harakat qilishga imkoniyat berishi va shu bilan birga, barcha qatnashchilarning, shu jumladan, minoritar aksiyadorlarning ham huquqlarini ta'minlash lozim.

Ravshanlilik – kompaniyaga aloqador barcha muhim axborotlarning, shu jumladan, mulkchilik shakli, moliyaviy holati, faoliyat natijalari o'z vaqtida va aniq oshkora qilinishini kerak.

Hissadorlik – barcha boshqaruv organlarining vazifalari va vakolatlarini aniq ajratib berishni, Ijroiya organining Kuzatuv kengashi va aksiyadorlarga hisob berish majburiyatini yuklaydi.

Javobgarlik – aksiyadorlar va boshqa manfaatdor shaxslar oldida ma'muriyatning va kompaniya faoliyatiga bog'liq qarorlarni qabul qiluvchi shaxslarning javobgarligi.

Aksiyadorlik jamiyatining boshqaruv tizimi korporativ boshqaruv tamoyillarining amalga oshirishini ta'minlashi zarur.

Respublika aksiyadorlik korxonalarida korporativ boshqaruv usullarini joriy etishning eng muhim xususiyatlariga quyidagilarni kiritish lozim:

1) korxonalar nisbatan "yosh"ligi va bosqichma-bosqich rivojlanishi, mustaqillik yillarida ularning deyarli qaytadan shakllanishi;

2) respublika moliya bozorining ko'pgina tarmoqlarini islohotlar o'sishining past sur'atlari, bularga ma'lum darajada korxonalarda korporativ menejmentni amalga oshirish ko'lamlari va sifati bilan bog'liq;

3) korxonalarining qayta tashkil etilishi jarayonlarini faollashtirish va korxonalarda mavjud korporativ madaniyat darajasini oshirishga qaratilgan yuqori rivojlangan infratuzilmasining yetarlicha mavjud emasligi;

4) xo'jalik yurituvchi subyektlar talablarini yetarlicha o'rganmaslik va zamonaviy marketing yutuqlaridan yetarli darajada foydalanmaslik oqibatida;

5) aksariyat korxonalar boshqaruv ijroiya organlarining nafaolligi, ularning biznesga investitsiyalarni jalb qilish uchun transparentlikning ahamiyatiga yetarlicha baho bermasligi tufayli ushbu korxonalar faoliyatining past darajadaligi;

6) boshqaruv ijroiya organlariga moliyaviy oqimlarni boshqarishni va dividend siyosati taqdirini butunlay topshirib qo'ygan aksiyadorlik jamiyatlari boshqaruv organlari va aksiyadorlar tomonidan ularning ishini yetarlicha nazorat qilinmasligi;

7) korxonalar tomonidan korporativ boshqaruvga oid ilg'or xorijiy tajribaning sust o'rganilishi va o'z ishi amaliyotiga past sur'atlarda joriy etilishidan iborat.

Korxonalarda korporativ boshqaruv usullari qaror topishining ko'rsatib o'tilgan xususiyatlari, bir tomondan: O'zbekiston Respublikasida o'tish davrining asosiy yukini "o'ziga olgan"ligi alohida roli bilan belgilanadi, bu yuk milliy iqtisodiyotni qayta qurishning kardinal tuzilmasiga hamda ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil qilishda an'anaviy yondashuvlarning o'zgarishiga bog'liqdir.

Boshqa tomondan, korporativ boshqaruv usullarini joriy etishning past sur'atlari va bunga bog'liq kamchiliklarni aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatini boshqaradigan me'yoriy-huquqiy bazaning mukammal emasligi, O'zbekiston Respublikasida aksiyadorlashtirish jarayonining o'ziga xos xususiyatlari, shuningdek, korxona boshqaruvi oliy organlari va aksiyadorlarning amaliyotda korporativ boshqaruv tamoyillariga rioya qilishdagi sustkashligi bilan izohlanadi.

Bundan tashqari aksiyadorlik jamiyatlarining rahbariyati va menejerlari tomonidan biznesni korporativ boshqarish bo'yicha ilg'or xorijiy tajribaning yetarli darajada o'rganilmaganligi, shuningdek, mazkur muammo nazorati hamda korxona faoliyatini boshqarish organlari tomonidan kompleks yondashuvning yo'qligi

kooperatsiya jarayonlariga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Mazkur nazorat va boshqaruv organlari aksiyadorlik jamiyatlarini boshqarish jarayonlarini realizatsiya qilishning o'ziga xos tomonlarini yetarlicha hisobga olmaydi.

O'zbekiston Respublikasida mulkchilikning aksiyadorlik shakli aksiyadorlar uchun o'zini o'zi qoplaydigan va investorlar uchun foydali bo'libgina qolmasdan, balki xo'jalik yuritishning bunday shakli mulkchilikning boshqa shakllariga (davlatga tegishli, qo'shma, xususiy) nisbatan samarali ekanini yaqqol ko'rsatuvchi namuna vazifasini ham bajaradi.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi quyidagi shakllarda tijorat tashkilotlarini tashkil qilish imkoniyatini nazarda tutadi:

- ochiq aksiyadorlik jamiyati va yopiq aksiyadorlik jamiyati;
- mas'uliyati cheklangan jamiyat va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat;
- to'liq shirkat va kommandit shirkat;
- ishlab chiqarish kooperativi;
- xususiy korxona;
- unitar korxona.

2-jadval

Ochiq va yopiq aksiyadorlik jamiyatlarinig farqli jihatlari

Farqlantiruvchi belgilar	Ochiq jamiyatlar	Yopiq jamiyatlar
Aksiyadorlar soni bo'yicha	Cheklanmagan	3 shaxsdan kam, 50 dan ko'p emas
Ustav fondi hajmi bo'yicha	Davlat ro'yxatidan o'tish sanasida qiymati 400 000 AQSh dollariga ekvivalent bo'lgan hajmdan kam bo'lmasligi kerak.	Davlat ro'yxatidan o'tish sanasida qiymati 400 000 AQSh dollariga ekvivalent bo'lgan hajmdan kam bo'lmasligi kerak
Aksiyalarni joylashtirish bo'yicha	Aksiyaga ochiq obuna va ularning erkin sotilishi. Jamiyat ustavida va qonunchilikda man qilingan hollardan tashqari hollarda yopiq obunaga ruxsat beriladi	Yopiq obuna. Aksiyalar faqat ta'sisxilar yoki oldindan ma'lum bo'lgan boshqa shaxslar orasida joylashtirilishi mumkin. Chiqariladigan aksiyalarga ochiq obuna o'tkazishi mumkin emas
Aksiyalarni sotishdagi cheklovlar	Cheklanmagan: aksiyadorlar yoki jamiyat tomonidan rozilik talab qilinmaydi	Boshqa aksiyadorlar agar ustavda nazarda tutilgan bo'lsa, jamiyat aksiya sotib olishda ustunlik huquqiga ega
Axborotning oshkor qilinishi bo'yicha	Qonunchilikda o'rnatilgan masalalar bo'yicha axborotni oshkor qilishga majbur	Qonunda axborot oshkor qilinishi bo'yicha hech qanday talab mavjud emas

Aksiyadorlik jamiyati (korporatsiya) investorlar (aksiyadorlar) kapitalini birlashtirish yo'li bilan tashkil qilinadigan hamda o'z aksiyadorlari foydasi manfaati yo'lida tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiradigan tijorat tashkilotining tashkiliy-huquqiy shaklini bildiradi.

Jamiyatning ajralib turuvchi xususiyatlari – egalik qilish va boshqaruv funksiyalarining ajratilishi:

- o'z mulkini joriy boshqarishda shaxsan qatnashishdan ixtiyoriy voz kechgan mulkdorlar (aksiyadorlar);

- jamiyat mulkiga egalik qilmaydigan va begona mulkni boshqaradigan menejerlar;

- mulkdorlar (aksiyadorlar) jamiyat mulkining emas, balki o'z hissasining (aksiya, ulush) egasidir. Kompaniya mulkining egasi huquqiy shaxs bo'lgan kompaniyaning o'zidir.

Tomonlar manfaatlarini bir-biriga to'g'ri kelmasligi va sezilarli darajada farqlanishi mumkin. Qanday qilib, qaysi usullar yordamida menejerlarning hokimiyatini cheklash va aksiyadorlarning manfaatini himoya qilish mumkin? Shu bilan birga, menejerlarni bo'g'ib tashlamaslik, ularning tashqi sharoit o'zgarishlariga befarq bo'lmasligiga qanday qilib erishish mumkin? Aynan shu masalalar faqat korporativ boshqaruv tomonidan hal qilinishi mumkindir.

Boshqa shakldagi tijorat tashkilotlariga nisbatan ochiq aksiyadorlik jamiyatining afzalliklari:

- soni minglab shaxslargacha chiqishi mumkin bo'lgan qatnashchilarning son tarkibiga hech qanday cheklanishlarning yo'qligi;

- fond bozori orqali katta hajmdagi investitsiyalarni jalb qilish imkoniyati;

- jamiyat majburiyatlari bo'yicha aksiyadorlarning javobgarligi faqat ustav kapitalidagi ulushi miqdorida cheklanganligi. Aksiyadorlar jamiyat majburiyatlari bo'yicha javob bermaydi. Ochiq aksiyadorlik jamiyatlarining tavakkalchiligi ko'p sonli aksiyadorlar o'rtasida taqsimlanadi;

- aksiyalar erkin oldi-sotdi predmeti bo'lib, ularga egalikning o'zgarishi aksiyadorlik kapitali va aksiyadorlarga nisbatan huquq va majburiyatlarning o'zgarishiga olib kelmaydi;

- yirik kompaniyaning ustunligidan foydalanish (murakkab, ilm-fan yutuqlarini qo'llashni talab qiluvchi mahsulotlarni ishlab chiqarish imkoniyati, o'zlik va qarz sarmoyani jalb qilish orqali ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish imkoniyatlari va hokazo).

Ochiq aksiyadorlik jamiyati kamchiliklariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- aksiyadorlik jamiyatini tuzishda tashkiliy qiyinchiliklar (ko'plab hujjatlarni tayyorlash, ularni ko'pchilik idoralardan o'tkazish va h.k.);

- davlat tomonidan qattiq nazorat qilinishi va huquqiy tartibga solinishi;

- bevosita aksiyadorlik jamiyatiga va uning aksiyadorlariga yuklanuvchi sezilarli soliq yuki;

- ochiq aksiyadorlik jamiyati sifatida axborotlarning nisbatan chuqur oshkora qilish majburiyati natijasida faoliyatning tijorat sirlari oshkora bo'lishi, hisob yuritish va hisobot tayyorlashda talablarning yuqoriroq bo'lishi;

- odatda boshqa shaxslar guruhlarining manfaatlariga zid bo'lgan va ochiq aksiyadorlik jamiyati faoliyatida xususiy manfaatlarga ega bo'lishi mumkin bo'lgan turli shaxslar guruhlarining mavjud bo'lishi hamda yollanma menejerlarga ularga qarashli bo'lmagan mulkni boshqarish bo'yicha vakolatlarining berilishi.

Mustaqil ishlash bo'yicha nazorat savollari

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2018-yil 28-dekabr kuni parlamentga Murojaatnomasidan o'rin olgan masalalar nimalardan iborat?
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017-y 7-fevraldagi Harakatlar strategiyasi to'g'risidagi PF-4947-sonli farmonida belgilangan ustuvor yo'nalishlar to'g'risidagi masalalar yo'nalishlari nimalardan iborat?
3. Korporativ boshqaruv institutsional asoslari fanining predmeti va maqsadini tushuntirib bering.
4. Korporativ boshqaruvning turli shakllardagi subyektlarga ta'siri qanday baholanadi?
5. Korporativ boshqaruv prinsiplari qanday ko'rinishlarga bo'linadi?
6. Korporativ boshqaruvning asosiy funksiyalari qanday turlarga bo'linadi?

Mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining 233-I-sonli qonuni. "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida (yangi tahriri)". 1996-yil 26-aprel. Yangi tahriri O'RQ-370-son bilan 2014-yil 6-mayda tasdiqlangan.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni. // O'zbekiston Respublikasi Qonunlari to'plami. 2017-y. 6-son. – 70 b.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2018-yil 28-dekabr kuni birinchi marta mamlakatimiz parlamenti – Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – T.: O'zbekiston, 2017-y. – 104 b.
4. Zaynutdinov Sh.N. Korporativ boshqaruv asoslari. O'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston, 2008. – 260 b.
5. Xodiyev B.Yu., Berkinov B.B. Korporativ boshqaruv va raqobatni rivojlantirish. O'quv qo'llanma. – T., 2011-y.
6. Steen Thomsen & Martin Conyon – Corporate Governance, mechanisms and systems. McGraw-Hill Higher Education UK, 2012. – 367 pp.
7. Bob Tricker – Corporate Governance, Principles, Policies and Practices, 3rd edition, Oxford online resources center, 2012. – 904 pp.

2-bob. KORPORATIV BOSHQARUVDA INSTITUTSIONAL NAZARIYANING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI

2.1. Korporativ boshqaruvda institutsional nazariya maktab asoschilari

Korporativ boshqaruvda institutsional nazariya Maktab asoschilari.

Torsteyn Veblen (1857-1929). Institutsional iqtisodiyot asoschisi bo'lgan mashhur olim Torsteyn Veblen AQShning Viskonsin shtatida tavallud topgan. U dastlab Karlton kollejida, so'ngra Dj. Xopkins, Yel va Kornel universitetlarida tahsil olgan, shundan keyin Chikago, Stenford va Nyu-York universitetlarida turli lavozimlarda ko'p yillar davomida ishlagan.

Ch. Darvin hamda o'zining zamondoshlari Ch.Priz va U. Samnerning asarlari ta'siri ostida 1898-yildan boshlab bir qator jiddiy va yorqin maqola va kitoblar chop etib, tez orada mashhur olimga aylandi.

Asosiy asarlari:

«Bekorchilar sinfi nazariyasi» (1899);

«Mahorat instituti» (1914);

«Fanning zamonaviy tamaddundagi o'rni» (1919);

«Muhandislar va narx tizimi» (1921);

«Yo'qlar mulki» (1923).

Ch. Darvinning tabiat nazariyasi tarafdori bo'lgan holda T. Veblen barcha ijtimoiy munosabatlar, jumladan, iqtisodiy, ijtimoiy va psixologik munosabatlarning o'zaro bog'liqlik va bir-birini asoslab berish tamoyillarini ifodalaydi.

Uning ta'kidlashicha, amaldagi institutlar o'tmishda ro'y bergan jarayonlar natijasi hisoblanadi. Ular o'tmishdagi holatlarga moslashtirilgan bo'lib, shu sababli hozirgi kun talablariga to'liq muvofiq kelmaydi. Shu sababli yuzaga kelgan fikrlash va qabul qilingan xulq-atvor negizida, ya'ni evolyutsiya qonunlariga muvofiq ijtimoiy institutlarni yangilash zarur va muqarrar.

«Bekorchilar sinfi nazariyasi»da u iste'molchilar xulq-atvori, neoklassik nazariya tushunchalariga qaramay, ularning foydalilik darajasi bo'yicha tovarlarning individual baholari bilan emas, umuman boshqacha mezonlar bilan belgilanadi deya ta'kidlaydi. Uning yozishicha, «bekorchilar sinfi vakillari faoliyati ishlab chiqarish, ekspluatatsiya emas, musobaqa qilish munosabatlari, foydalilik emas, tekinxo'rlik va yirtqichlik qonunlari bo'yicha shakllangan biznes olamining urf-odatlariga mansublik bilan tavsiflanadi. Obro' va yagoanlik tushunchalari uchun ushbu sinf vakillari talab qonunining asl namoyon bo'lishi emas, belgilangan tovarlarga o'ziga xos narxlar mavjud bo'lishi mumkin».

T. Veblenning ijtimoiy-iqtisodiy qiziqishlari ba'zida K. Marks nomi bilan bog'langan («amerikalik Marks»). Shubhasizki, u Marksning asarlarini o'qigan, lekin T. Veblen chiqargan xulosalar Marksning g'oyalari bilan bog'liq emas, balki unga umuman qarama-qarshi kelishining guvohi bo'lishimiz mumkin.

T. Veblenning asarlari neoklassik iqtisodiy nazariyaga qaqshatqich zarba bergan. U mazkur nazariya inson tabiati haqida yolg'on tasavvurlarga ega ekanligini ishonch bilan isbotlagan. Veblen uning «lazzat va azob muvozanatini zudlik bilan

hisoblab chiqish uchun qurilma» sifatida iqtisodiy agent haqidagi tasavvurlarni keskin tanqid qilgan. Neoklassik iqtisodiyot shaxsning xohish-istaklari qanday shakllanishi va rivojlanishi haqida aniq tasavvur bermaydi, buning oʻrniga odamlarni (inson agentlarini) maksimal foydalilikka intiladigan avtomatlar koʻrinishida tasvirlaydi.

T. Veblen isteʼmolni ehtiyojlarni mexanik qondirish emas, balki inson uning vositasida oʻzining voqeyi va ijtimoiy holati haqida maʼlum qiladigan va shu tariqa boshqa odamlarda ham xohish uygʻotadigan madaniy va kommunikatsiya harakati sifatida koʻrib chiqadi. Mos ravishda, odamning didi ham oʻzgarmas hisoblanmaydi va «isteʼmolchi suvereniteti» haqidagi tasavvur bu – bir afsonadan boshqa narsa emas.

Inson ishtirokining muqobil nazariyasini taklif etib, T. Veblen qayd qiladiki, insonga mukammallikka intilish, raqobat, maqsadga intilish va bekorchi qiziqish kabi «instinkt»lar xos. Uning taʼkidlashicha, odatlar voqea-hodisalarni tushunish va ularni maʼlum bilimlar bilan bogʻlashga imkon beradigan nuqtayi nazarni taʼminlaydi.

Bu odatlar koʻpchilik kishilar guruhi va butun jamiyat tomonidan qabul qilingan va maʼqullangan hollarda ular odatiy harakat va fikrlash sxemalarini mustahkamlaydigan ijtimoiy-iqtisodiy institutlarga aylanadi. «Bugungi vaziyat odamlarning koʻplab narsalarni koʻrishiga taʼsir etgan va shu tariqa oʻtmishdan meros qolgan nuqtayi nazar yoki mental munosabatni oʻzgartirgan yoki aksincha, kuchaytirgan holda selektiv, majburiy jarayon vositasida ertangi institutlarni shakllantiradi».

Shunday qilib, T. Veblen kishining xulq-atvori madaniyat va ijtimoiy institutlar taʼsiriga moyil boʻlib, odatlar taʼsiri ostida amalga oshiradi deb hisoblagan.

T. Veblen, shubhasiz, samarali va optimal sifatida mavjud institutlarni keragidan ortiqcha optimal idrok qilish nazariyasini (ular goʻyoki jamiyatning ijtimoiy ehtiyojlarini taʼminlaydi va muvaffaqiyatli xizmat koʻrsatadi) tanqid qilgan; aksincha, u «oʻtmishdan qolgan», «tantanavor» va hatto «imbetsil» deb atagan holda ularning aksariyati foydasiz va regressiv ekanligini ishonch bilan koʻrsatgan.

T. Veblen evolyutsion nazariyasining eng muhim xulosalarini ifodalab beramiz.

Maʼlumki, biologiyada evolyutsiya uchta muhim shart majudligini koʻzda tutadi:

- 1) sinf yoki tur vakillari oʻrtasida barqaror xilma-xillik mavjud boʻlishi lozim;
- 2) unga muvofiq lodlar boshqa turdoshlaridan koʻra oʻz ota-onasini koʻproq eslatib yuboradigan izchillik yoki merosxoʻrlilik tamoyillari amal qilishi lozim;
- 3) tabiiy tanlanish shu sababli amal qiladiki, eng yaxshi moslashgan zotlar koʻproq avlod qoldiradi, yoki saqlanadigan genlar kombinatsiyalari yoki variatsiyalar jon saqlash uchun kurashda ustunlik baxsh etadi.

Shunga oʻxshash tamoyillarni T. Veblen evolyutsion iqtisodiyotda ham kuzatgan. Masalan, odatlar va qoidalarni (institutlarni) u uzoq muddatli fenomenlar sifatida koʻrib chiqadi. Ular ijtimoiy mutaassiblik, psixologik inersiya – bir soʻz bilan aytganda, inersiya omilini ifodalaydi. Ijodkorlik va innovatsiyalarning rolini, shuningdek, «bekorchi qiziqish»ni u shaxsiy kamol topish va yakuniy holatga yoʻl

qo'ymaslik uchun amalga oshirilgan o'zgarishlar konsepsiyasida namoyon bo'ladigan evolyutsiya jarayoni ochiqligi sifatida ko'rib chiqadi: «Insonning jamiyatdagi hayoti, boshqa mavjudotlar hayoti kabi, selektiv moslashuv jarayonini ifodalaydi. Ijtimoiy tuzilma evolyutsiyasi institutlarni tanlab olish jarayoni hisoblanadi».

T. Veblenning sotsializm va kommunizmning yakuniy bosqichi muqarrar ekanligi haqidagi markscha fikrlarga, shuningdek, neoklassik muvozanat nazariyasiga, ya'ni erishilgan kapitalizm darajasining barqaror berilganligiga reaksiyasi uning kumulyativ sababiyat nazariyasi bo'ldi. Unda kumulyativ jarayon omillari sifatida tashqi holatlar ham, shaxslarning o'ziga xos xususiyatlari ham ko'rib chiqiladi. U qandaydir yakuniy modellarni (kommunizm) keskin inkor qiladi, chunki tarixda yakuniy bosqich yo'q, lekin taraqqiyot, jumladan, kapitalistik jamiyat rivojlanish shakllari xilma-xilligi mavjud. Jamiyatning kelajakdagi rivojlanish borasidagi xilma-xilliklar imkoniyatini neoklassik iqtisodiyot muvozanati, «o'zini o'zi tartibga soladigan mexanizm» emas, kumulyativ rivojlanish jarayoni ishonch bilan tasdiqlaydi. T. Veblen ijtimoiy institutlar va madaniyatga juda katta e'tibor qaratgan. Uning kelajakdagi shakllar xilma-xilligini ko'rsatadigan iqtisodiyot evolyutsion rivojlanishini, divergent va kumulyativ sababiyatni tushunishi zamonaviy iqtisodiyot fani rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan bo'lib, hozirgi kunda ham dolzarbligini yo'qotmagan. XX asr tarixi T. Veblenning ko'plab xulosalari adolatli ekanligini tasdiqladi.

T. Veblen monopoliyalar mavjulg'i ishlab chiqarish hajmini sezilarli darajada qisqartiradi va jiddiy inqirozga sababchi bo'lishi mumkin bo'lgan narxlarning sun'iy ravishda oshirilishiga olib kelishi haqida fikr bildirgan, haqiqatan ham, uning vafotidan so'ng uch oy o'tib, 1929-yilda Buyuk depressiya ko'rinishida inqiroz yuzaga kelgan. U, shuningdek, texnokratlar – muhandislar va texnologlar jamiyatning oqilona tuzilishiga munosib hissa qo'shishi mumkin deb hisoblagan. Uning konsepsiyasiga ko'ra, ijtimoiy institutlar va odamlar ongining fan-texnika taraqqiyotidan ortda qolishi yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Eng yangi tarix bu xulosalarni ham tasdiqlaydi. Institutsional iqtisodiyotning yanada rivojlanishi va unga XX asrning yorqin va yirik olimlari faol hissa qo'shishi mashhur olimning ko'plab aossiy g'oyalari muhimligi va amaliy jihatdan maqsadga muvofiq ekanligini yana bir bor tasdiqladi.

Djon Rodjers Kommons (1862-1945). Mashhur olim, institutsional iqtisodiyot asoschilaridan biri Dj. Kommons 1862-yil oktabrda tug'ilgan, Dj. Xopkins universitetida o'qigan, Viskonsin universiteti professori bo'lgan, 1917-yil Amerika iqtisodiyot uyushmasi prezidenti etib saylangan.

Asosiy asarlari:

- «Boylarning taqsimlanishi» (1893);
- «Qo'shma Shtatlarda mehnat tarixi» (1918);
- «Kapitalizmning huquqiy asoslari» (1924);
- «Institutsional iqtisodiyot» (1934);
- «Jamoaviy harakatlar iqtisodiyoti» (1945).

U yaratgan eng yuksak foydalilik nazariyasini Dj. Kommons iqtisodiyotda yuridik konsepsiyalar nuqtayi nazaridan ko'rib chiqqan. Kapitalizmning ko'zga

yaqqol tashlanib turadigan illatlarini («Kapitalizmning huquqiy asoslari») u amaldagi yuridik me'yorlarning mukammal emasligi bilan bog'lagan; muayyan huquqiy me'yorlar zaifligining oqibati, masalan, g'irrom raqobat sanaladi deb hisoblagan.

Dj. Kommonsning ta'kidlashicha, iqtisodiy toifalar va institutlar yuridik rasmiylashtirish orqali ifodalanadi. Kapitalistik jamiyat bir qator professionallar guruhidan – ishchilar, kapitalistlar, moliyachilar va h.k.dan iborat. Amaldagi qonunchilik qoidalari asosida ular o'zaro teng huquqli bitimlar tuzadilar. O'zaro aloqa jarayonida ushbu guruhlar Dj. Kommons tomonidan jamiyat harakatining ichki manbalari sifatida ko'rib chiqiladigan nizoli munosabatlarga kirishishi mumkin.

Guruhlar o'rtasidagi bitimlar harakatlar mazmuni va ularni tushunishning uchta jihatidan iborat:

- 1) manfaatlar to'qnashuvi;
- 2) bu nizoli munosabatlarning o'zaro bog'liqligini anglab yetish;
- 3) nizoni barcha qatnashchilarni qoniqtiradigan kelishuvga kelish yo'li bilan bartaraf qilish.

U bitimlarda alohida shaxslar emas, kasaba uyushmalari va tadbirkorlar ittifoqlari kabi jamoaviy institutlar tobora ko'proq ishtirok etadigan jarayonning muhimligini ta'kidlab o'tgan.

Uning fikriga ko'ra, hakamlilik roli davlat tuzilmalariga yuklatiladi. Bunda davlat nafaqat hakam funksiyalarini, balki shartnoma bo'yicha qabul qilingan majburiyatlarni ijro etishga undaydigan kuch rolini ham bajaradi.

Ko'rinib turibdiki, qonunchilik va huquqiy me'yorlar vositasida nizolarni bartaraf qilish ijtimoiy taraqqiyot va ijtimoiy barqarorlikka olib keladi.

XX asrda dunyoning rivojlangan mamlakatlari iqtisodiyot nazariyasi ko'p jihatdan Dj. Kommonsning ilmiy xulosalari va tavsiyalarini tasdiqladi.

Sinfiy kurash va inqilobga u iqtisodiyot va huquq sohasida davlat islohotlari o'tkazishni, turli jamoaviy institutlar yetakchilari vakillik qiladigan qonunchilik tuzilmalari va hukumat tashkil qilishni qarshi qo'ygan. Uning fikriga ko'ra, bozor munosabatlari turli sabablarga ko'ra g'irrom va adolatsiz bo'lishi mumkin. Ularni, birinchi navbatda, oqilona qonunchilik o'rnatish va qonunlarni to'g'ri qo'llash, ya'ni bu qonunlarning barcha uchun va teng huquqli ijro etilishini ta'minlash vositasida halollashtirishi mumkin. Hukumat jamoatchilik fikri nazorati ostida bo'lishi va amaliyotda iqtisodiyotni erkinlashtirishi lozim.

Iqtisodiy islohotlar doirasida davlat qarorlari va huquqiy qarorlar jamiyatdagi nizolar va qarama-qarshiliklarni yumshatishi yoki to'liq bartaraf qilishi hamda jamiyatning mukammallashuviga xizmat qilishi lozim.

Dj. Kommonsning bu sohadagi nuqtayi nazari va fikrlari realistlik va amaliy bo'lib, birinchi navbatda, o'tish davri iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlar uchun dolzarbdir. U yoki bu mamlakatdagi (mintaqadagi) iqtisodiy va siyosiy jarayonlar, uning fikriga ko'ra, tarixiy ildizdarni hisobga olgan holda ko'rib chiqilishi lozim, bu jamiyat taraqqiyoti g'oyalariga nisbatan ham evolyutsion yondashuv talabini ta'kidlab o'tadi. U, xususan, jamoaviy huquqiy harakatlar qanday qilib individual harakatlarni chegaralab qo'yganligi haqida yaqqol tasavvurga ega bo'lish uchun bir

necha asr oldingi fuqarolik sudi jarayonlari qarorlarini tadqiq etish zarur deb hisoblaydi.

Barcha jamoaviy harakatlar huquq va majburiyatlar, ba’zida esa huquqsizlik munosabalarini ham o’rnatadi, ular alohida olingan shaxslardan ijrochilik va sabr-toqat talab qiladi. u iqtisodchi-olimlarning nazariyalari qay darajada jamoaviy harakatlar tushunchasini aks ettirganligini aniqlash uchun ularning asarlarini o’rganish zarur deb hisoblagan.

Dj. Kommons odamlarning bir-biriga zid, xususiy manfaatlar va jamoat tartibi to’qnashuvi modelini kuzatishga harakat qilgan. U mustaqil sud tizimi va Oliy sudga katta ahamiyat qaratib, uni «AQSh siyosiy iqtisodida ilk kafedra» deb atagan.

Olim kapitalistik jamiyat rivojlanishining turli bosqichlarini tadqiq etgan va ta’riflagan. U taklif qilgan tasnif quyidagilarni o’z ichiga olgan: savdo kapitalizmi, kapitalizmning tadbirkorlik bosqichi, bank yoki moliya kapitalizmi va nihoyat, ma’muriy kapitalizm. Moliya kapitalizmi bosqichidayoq quyi kasaba uyushmalari va yirik tadbirkorlik birlashmalari tashkil topadi. Bu ittifoqlarning har biri o’z a’zolari uchun imtiyozlar harakatida bo’ladi. Natijada Dj. Kommonsning fikriga ko’ra, *manfaatlar uyg’unligi* vujudga keladi va ma’muriy kapitalizm bosqichida yanada kuchayadi.

«Institutsional iqtisodiyot nazariyasi» {*Institutional Economics*, 1934) asarida Dj. Kommons u joriy qilgan «jamoaviy harakat» toifasi bilan bir qatorda «transaksiya» toifasini ham tadqiq etadi (bir-biriga yon beish bilan birgalikda kuzatiladigan iqtisodiy, siyosiy yoki boshqa bir kelishuv, bitim).

Uning tasavvurida institutsional iqtisodiyotda faoliyatni o’lchashning eng kichik birligi uning qatnashchilari bilan birgalikda transaksiya hisoblanadi. U transaksialarning uchta asosiy turini ajratib ko’rsatadi: savdo (bozor) transaksialari, boshqaruv transaksialari va ratsionalizatorlik transaksialari. Bozor transaksiasini mohiyatan – uning qatnashchisi bo’lgan kontragentlarga bir xil har qanday maqom berishni ko’zda tutadigan yagona transaksialar turidir. Uni amalga oshirish uchun kontragentlarning ko’ngilli kelishuvi zarur. Boshqaruv transaksiasini, aksincha, qaror qabul qilish huquqi unga tegishli bo’lgan kontragentlardan birining huquqiy ustunligini nazarda tutadi. Bu boshqaruv – bo’ysunish (boshliq – qo’l ostidagi xodimlar) munosabatlari asosida tashkil etiladi. Boshqaruv transaksialari kompaniyalar, davlat tuzilmalari va iyerarxik boshqaruv tuzilmasiga ega bo’lgan boshqa tashkilotlarda yetakchi rol o’ynaydi. Ratsionalizatorlik transaksiasini boshqaruv transaksiasiga o’xshab ketadi, chunki u ham kontragentlar huquqiy maqomi asimmetrikligini nazarda tutadi. Biroq uning o’ziga xosligi shundan iboratki, hokimlik qiladigan jamoaviy organ sifatida ushbu holatda *davlat* (masalan, mulkni bir tomondan boshqa tomonga taqsimlaydigan sud qarorlari yoki soliq organlari) ishtirok etadi.

Shubhasizki, bir tomondan, bozor transaksialari, boshqa tomondan esa boshqaruv va ratsionalizatorlik transaksialari nisbatiga qarab, shaxslar o’rtasidagi xo’jalik aloqalarining bozor va iyerarxiya turlari nisbati aniqlanadi.

Dj. Kommonsning ta’kidlashicha, davlat transaksialar tomonlarining manfaatlarini murosaga keltiradigan organ sifatida ham, uning qatnashchilari qabul

qilgan majburiyatlarni bajarishga majbur qiladigan kuch sifatida ham muhim rol o'ynaydi. U davlatga xo'jalik yurituvchi subyektlar jamoaviy guruhlar o'rtasida yuzaga keladigan nizolarni uyg'unlikda hal qilish funksiyasini beradi.

Olim bunda alohida guruhlarining o'zi uchun ma'lum bir muhim imtiyozlarni ta'minlash uchun davlat yoki uning alohida hukumat organlari ustidan nazoratni qo'lga kiritishga intilishi mumkinligi ehtimoliga yo'l qo'ygan, lekin bunda ushbu huquqlar va imkoniyatlar uchun ularning tarkibi va xarakteri muntazam o'zgarib turadigan ko'p sonli guruhlar kurash olib borishini ta'kidlagan.

Dj. Kommonsning ta'kidlashicha, kapitalistik jamiyat sharoitlarida, jumladan, mehnat va kapital o'rtasida, xaridorlar va sotuvchilar o'rtasida, fermerlar va ularning mahsulotlarini ulgurji xarid qiluvchilar o'rtasida, qarz oluvchilar va qarz beruvchilar o'rtasida, soliq to'lovchilarning turli guruhlar o'rtasida doimiy qarama-qarshiliklar mavjud. Bu muammolar yechimini u mazkur kurashni yumshatishga qodir bo'lgan qonun chiqaruvchi hukumat organlarida proporsional vakillik tizimida ko'rgan. Uning fikriga ko'ra, pirovardida odamlar o'rtasida tinch munosabatlar va oqilona qarorlar g'alaba qozonadi.

Dj. Kommonsning hisoblashicha, inson ongi passiv idrok qilish quroli emas, aksincha, ulkan bunyodkor kuch hisoblanadi. Shu asosda u kelishuv g'oyasi muhim rol o'ynaydigan muzokaralar «irodali» psixologiyasini ishlab chiqqan.

U faqat jamoaviy harakatlar yordamidagina katta erkinlikka erishish mumkin deb hisoblagan.

Uning ayrim qarashlari so'zsiz idealistik ekanligiga qaramay, tan olish kerakki, ular ko'p jihatdan qimmatli amaliy maqsadga muvofiqlik va muayyan sharoitlarda amalga oshirish qobiliyatiga ega bo'lgan.

Dj. Kommonsning amaliy faoliyatdagi shaxsiy muvaffaqiyatlari kommunal xizmat korxonalarini davlat tomonidan tartibga solish, ish joylarida xavfsizlik masalalarini tartibga solish, jarohatlar uchun tovon puli to'lash, ishsizlikdan sug'urta qilish, ijtimoiy ta'minot pensiya dasturlari va boshqa ko'plab masalalar bilan bog'lanadi.

U nafaqat keng manfaatlar doirasiga ega yorqin institutsionalchi olim, balki murakkab va ziddiyatli masalalarni muvaffaqiyat bilan hal qilishga qodir ajoyib pragmatik ham bo'lgan.

Uesli Kler Mitchell (1874-1948). Amerikalik mashhur olim-istitutsionalist U. Mitchell Chikago universitetini tamomlab, Vensa universitetida stajirovka o'tgan, 1913-yildan boshlab to umrining oxirigacha Nyu-Yorkdagi Kolumbiya universitetida ishlagan. 1920-yildan 1945-yilgacha Iqtisodiy tadqiqotlar milliy byurosini boshqargan, 1924-yil Amerika iqtisodiyot uyushmasi prezidenti bo'lgan.

Asosiy asarlari:

«Business cycles» (1913);

«Review of Aftalion's Les crises puriodiquels de surproduction» (1914);

«Review of Davenport's Economics of Enterprise» (1914, AER);

«The Role of Money Economic Theory» (1916, AER);

«Business Cycles: The problem and its setting» (1927);

«Institutes for Research in the Social Sciences» (1930);

«Measuring Business Cycles with A. F. Burns» (1946).

Mitchell iqtisodiy ishbilarmonlik davrlari tabiatini tadqiq qilgan. O'z asarlarida u «pul xo'jaligi» deb atagan iqtisodiy tashkilotning rivojlangan shakli hamda takrorlanuvchi gullab-yashnash va depressiya davrlari o'rtasida uyg'unlikdagi aloqa mavjud ekanligini isbotlab bergan.

Normal mavjud bo'lish uchun har qanday korxona foyda olishi lozim. Buning oqibatida foyda, qoidaga ko'ra, korxonalarni boshqarishning asosiy vazifasiga aylanadi.

Korxonalar tomonidan amalga oshiriladigan tovarlar va materiallar ishlab chiqarish, ularni tashish, tovarlarni saqlash va taqsimlash ushbu vazifani amalga oshirish vositalari va bosqichlaridir. Foyda korxona tomonidan xarid qilishga to'g'ri keladigan barcha narsalar uchun to'lanadigan narxlar, bevosita ishlab chiqarish xarajatlari va u sotilgan mahsulot uchun oladigan tushum o'rtasidagi farqni ifodalaydi.

U. Mitchell foyda hajmi xarid qilinadigan va sotiladigan tovarlarning jismoniy hajmiga ham, xarid va sotuv narxleri o'rtasidagi farqqa ham bog'liq degan xulosaga kelgan.

Pul xo'jaligi sharoitlarida ko'plab tovarlar turlari narxi ma'lum bir tarzda muvofiqlashtirilgan va tartibga solingan tizimni ifodalaydi. Foyda olishga intilish ushbu tizimning turli qismlari o'rtasida ma'lum munosabatlarni qo'llab-quvvatlashning faol omili hisoblanadi. Biznes odamlari xarid va sotuv narxleri o'rtasida zarur yoki yetarli farqda aylanma hajmi sezilarli bo'lishini ta'minlaydigan sharoitlarni doimiy ravishda izlaydi.

Narxlarda bunday farq hamda tovarlarga faol talab aniqlangan tarmoqlarga yangi tadbirkorlar intiladi va ular o'rtasidagi raqobat xarid narxlarini oshirib, sotuv narxlarini pasaytiradi.

Aksincha, narxlar o'rtasidagi farq katta bo'lmagan tarmoqlarda yangi qo'yilmalar oqimi to'xtab qoladi. Buning ustiga, ilgari kiritilgan mablag'larning bir qismi birinchi qulay fursat tug'ilishi bilan ko'proq va'da berayotgan xo'jalik sohalariga yo'naltiriladi, oqibatda ushbu tarmoqlarda xarid narxleri asta-sekinlik pasayadi, sotuv narxleri esa o'sa boshlaydi.

Doimiy ravishda ro'y beradigan bunday o'zgarishlar va kapital harakatlari natijasida muomalada bo'lgan barcha tovarlar narxiga umumiy ustama foizi belgilash imkoni bo'lmaydi. U. Mitchellning fikriga ko'ra, yangicha tadbirkorlik tashabbuslariga yo'naltirilgan barcha xo'jalik faoliyati tarmoqlarida foyda olish uchun taxminan bir xil o'rtachalashtirilgan istiqbollar yaratiladi.

Biroq amaliyotda imkoniyatlar bir xilligi hech qachon mavjud bo'lmagan.

Kutilayotgan foyda o'rtachalashtirilgan darajasidan ijobiy va salbiy og'ishlar biznes vakillari uchun ular o'z qo'yilmalarini rejalashtirishda rioya qiladigan ko'rsatkich hisoblanadi. Aynan shu sababli U. Mitchell foyda olish – pul xo'jaligi sharoitlarida iqtisodiy faoliyat va iqtisodiy faollikning mohiyatini tashkil qiladigan jarayonlar kompleksidagi markaziy bo'g'in hisoblanadi, degan xulosaga kelgan. U jamiyatda korxonalar tomonidan ishlab chiqarilgan ne'matlarni taqsimlash jarayoni

pul daromadlari olish va sarflash bir vaqtdagi va uzluksiz jarayoni tufayli mavjud deb hisoblagan.

U. Mitchell hozirgi kunda «pul qilish» san'ati pulni oqilona sarflash qobiliyatidan o'zib ketgan ekanligini isbotlashga harakat qilgan. Ayniqsa, xarajatlar xarakteri boshqalardan ustun kelish istagi bilan belgilanadigan, pul sarflashning ayyorona usullari jamiyatda shaxsiy kamol topish va obro'ga ega bo'lishning muhim yo'llaridan biri bo'lgan oila budjetlarida pul sarflash ratsional emas.

AQShda barcha daromad oqimlari orasida u hisob-kitoblarga ko'ra, millatning butun daromadi yarmidan ko'prog'ini tashkil qiladigan ishchi va xizmatchilarning ish haqini eng muhim deb hisoblagan. Alohida shaxslar oladigan pul daromadlarining 60 %dan ortig'i chakana do'konlarda sarflanadi, qolgan qismi esa turli kanallar bo'yicha taqsimlanadi.

Ishlab chiqarish boshqalarga, axir esa faqat o'zi uchun yo'naltirilgan zamonaviy xo'jalik tizimida ko'zda tutiladigan murakkab ayirboshlash jarayonlari, U. Mitchellning qayd etishicha, pul yordamida, lekin asosiy tarzda – kredit hujjatlari yordamida amalga oshiriladi. AQShda to'lovlarning 85 %ga yaqini kredit hujjatlari yordamida amalga oshiriladi.

Depozitlar muomalasi doimo konyunktura o'zgarishlariga moslashadi, chunki uning hajmi va tezligi gullab-yashnash va depressiya mavjudligiga qarab o'sadi va pasayadi.

Olimning ma'lumotlariga ko'ra, AQShda to'lovlar umumiy hajmi barcha individual pul daromadlari yig'indisidan qariyb 16 baravar yoki bu daromadlarni olish va taqsimlash bilan bog'liq bitimlardan 5 baravar kattadir.

U. Mitchell rivojlangan pul muomalasi xo'jalik davrlarini yuzaga keltiradigan omillar orasida eng muhimi deya ta'kidlagan va rivojlangan bank tizimini ularning asosi deb hisoblagan.

U. Mitchell o'zini Veblenning shogirdi va izdoshi deb hisoblagan. 1936-yil u «Veblen nimalarni o'rgatgan?» nomi ostida T. Veblen asarlari representativ to'plamini tayyorladi va chop ettirdi, o'zining ko'p sonli nashrlarida u zamonaviy institutsional iqtisodiyotning ko'plab savollariga javob bera olgan.

Yozef Shumpeter (1883-1950). Mashhur iqtisodchi-olim Yozef Shumpeter Moraviyada tug'ilgan. U Vena universitetini tamomlagan. 1919-yil qisqa vaqt davomida ilk tashkil qilingan Avstriya Respublikasi Moliya vaziri bo'lgan, Avstriya, Germaniya va AQShda (Garvard universiteti) iqtisodiyotdan dars bergan. Siyosiy, tarixiy va jamiyat muammolariga faol qiziqish namoyon etgan. Umume'tirof etilgan qarashlarga qarshi u mutaxassislar orasida katta qiziqish uyg'otgan va tan olingan bir nechta iqtisodiy nazariyalarni ilgari surgan va asoslab bergan. U yaratgan ishbilarmonlik faolligi davri nazariyasi iqtisodiyot fanining rivojiga eng katta hissa qo'shgan.

Y. Shumpeter Iqtisodiy hamjamiyat asoschilaridan biri bo'lib, 1937-yildan 1941-yilgacha uning prezidenti bo'lgan. 1948-yil Amerika iqtisodiyot uyushmasining AQSh hududidan tashqarida tug'ilgan ilk prezidentiga aylangan.

Asosiy asarlari.

«Wesen und Hauptinhalt der Thoretischen Nationalokonomie» (1908);

«Teorie der Wirtschaftlichen Entwicklung» (1912);

«The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Interest and the Business Cycle» (1934);

«Business Cycle» (1939);

«Capitalism, Socialism and Democracy» (1942);

«A History of Economic Analysis» (1950).

Klassik maktab vakillaridan farqli ravishda, Y. Shumpeter iqtisodiyot doim ham muvozanat holatida bo'lmaydi, aksincha, ko'pincha ishbilarmonlik faolligi sezilarli o'zgarib turishini boshidan kechiradi, deb hisoblagan. Bunda ishbilarmonlik faolligi past bo'lgan davrlar ishsizlik darajasining yuqoriligi, foyda darajasining pastligi, tovarlar iste'molining pasayishi, biznes bilan shug'ullanuvchi kompaniyalarga ishonchning kamayishi va jamg'armalar darajasining ortishi bilan tavsiflanadi.

Sanab o'tilgan voqea-hodisalar ko'paytirish va jadallashuv (multiplikatsiya va akseleratsiya) omillari ta'siri ostida keng miqyosli va ba'zida tahdid soladigan xarakterga ega bo'lishini tushungan holda, shu bilan birga, u iqtisodiyotga ta'sir etadigan boshqa, yanada kuchli omillarni: texnologik va tashkiliy innovatsiyalar, tadbirkorlik faolligi va kreditlash mexanizmini ham ko'ra olgan. To'liq asos bilan xulosa chiqarish mumkinki, Y. Shumpeter tomonidan iqtisodiyotdagi o'zgarishlarni belgilab beradigan kuchlarni tushunish uning tarafdorlari va raqiblari tushunishidan kengroq va to'laroq bo'lgan.

Iqtisodiyotda rivojlanish shakli va mazmunini u «yangi kombinatsiyalar amalga oshirish» atamalarida ifodalagan va bunda quyidagi besh variantni ko'rib chiqqan:

1) ilgari iste'molchiga ma'lum bo'lmagan, yangi mahsulot tayyorlash yoki ma'lum bo'lgan mahsulotga yangicha sifat berish;

2) iqtisodiy faoliyat yoki sanoatning ushbu tarmog'iga ilgari ma'lum bo'lmagan, yangi texnologik va tashkiliy usul joriy qilish; bunda ushbu yangilik ilmi ixtiroga asoslanishi shart emas;

3) bu bozorning o'tmishda mavjud bo'lgan yoki bo'lmaganidan qat'i nazar mazkur kompaniya yoki tarmoq ilgari unda ishtirok etmagan yangi sotuv bozorini o'zlashtirish;

4) bu manba ilgari mavjud bo'lgan va qaysidir sabablarga ko'ra hisobga olinmagani yoki ushbu manbani yaratish lozim bo'lganligidan qat'i nazar yangi xomashyo yoki yarimtayyor mahsulotlar manbayini qo'lga kiritish;

5) bozorga ta'sir etish ulushining kuchayishi bilan bog'liq zarur tashkiliy qayta qurishlar amalga oshirish, jumladan, qo'shib olish va birlashtirish, vertikal yoki gorizontal integratsiya, o'z monopoliyasini kuchaytirish yoki raqobatchilar monopoliyasini zaiflashtirish.

Ko'rib turganimizdek, rivojlanish variantlarining ancha keng va to'liq, amalda uzil-kesil ro'yxati taklif etilgan.

Bunda Y. Shumpeter shunga e'tibor qaratadiki, yangi kombinatsiyalar eski ishlab chiqarish jarayoni yoki tovarlarni sotishning yo'llari ular qo'lida bo'lgan odamlar tomonidan amalga oshirilishi mumkin.

Uning ta'kidlashicha, amaliyotda yangi kombinatsiyalar (yoki ularni amalga oshiradigan kompaniyalar) dastlab eski kombinatsiyalarni siqib chiqaribgina qolmasdan, ma'lum vaqt davomida ular bilan birga mavjud bo'ladi. Bu muhim qo'shimcha yangiliklar kiritish jarayonini boshqarish mexanizmini ko'rsatadi.

Yangi kombinatsiyalar eskilari bilan raqobat kurashida g'olib chiqqan holda o'ziga yo'l ochadi. Yangiliklar kiritish – integratsiyasining iqtisodiy va ijtimoiy mazmuni ham mana shundadir.

Yangiliklar kiritishni amalga oshirish uchun zarur mablag'lar va moliyaviy vositalarga ega bo'lish lozim. Shu boisdan Y. Shumpeter kreditga muhim rol ajratadi. Zamonaviy sanoat binosini kreditsiz qurish imkoni yo'q, kredit va yangiliklar kiritishni amalga oshirish o'rtasidagi bog'liqlik mantiqiy va tabiiydir.

Kredit aynan shu maqsadlar uchun zarur. Shu sababdan yangi kombinatsiyalar muvaffaqiyati birinchi navbatda kredit bilan bog'liq. Pul olishning boshqa bir kuchi sifatida Y. Shumpeter banklarni aytib o'tgan. Uning ta'kidlashicha, istalgan holatda ham gap mavjud xarid kuchini o'zgartirish haqida emas, balki yaratilayotgan xarid kuchi to'lov vositasi sanalmagan biron-bir real ta'minotga asoslanishidan qat'i nazar yangi xarid kuchini yo'qdan bor qilish haqida boradi.

Y. Shumpeter menejment va «rahbar» tushunchasiga katta e'tibor qaratgan. U o'ziga xos menejment funksiyasi – uning tushunishidagi rahbar yaratishga zarurat faqat yangi imkoniyatlar oldida vujudga kelishini ko'rsatadi. Rahbar yangi imkoniyatlar topmaydi va yaratmaydi. Ular o'z-o'zidan mavjud bo'ladi va xodimlarning mehnat faoliyatini amalga oshirishda ortig'i bilan to'planib qoladi. Ko'pincha hayotiy ahamiyatga molik imkoniyatlarni tanish qiyin bo'ladi, masalan, olov qamrab olgan kemadan yo'lovchilarni mohirona harakatlar bilan qutqarishni. Lekin ularning barchasi «o'lik» potensial imkoniyatlardir. Rahbar funksiyasi esa ularni amalga oshirish uchun hayotiy voqelikka aylantirishdan iborat.

Iqtisodiy jarayonlarni ularni rivojlantirish nuqtayi nazaridan ko'rib chiqar ekan, Y. Shumpeter monopoliyalarga jiddiy e'tibor qaratadi. Uning yozishicha, monopoliya – mukammal raqobatga qarama-qarshi tushuncha, chunki xaridorlar ko'p bo'lgan bozorda faqat bitta sotuvchi mavjud. Monopoliyachining asosiy ustunligi o'z mahsulotlari narxini tartibga solish imkoniyatidan iborat. Monopolist tovarning yagona ishlab chiqaruvchisi ekanligi sababli bozor talabi egri chizig'i (erkin raqobatdagi eng yuksak daromad to'g'ri chizig'idan farqli ravishda) monopoliyat sotish uchun taklif qilinayotgan tovar narxini belgilab beradi. Shu sababli monopolist narxlarni nazorat qilishi hisobiga yutuqqa ega bo'lish va katta miqdorda qo'shimcha foyda olish imkoniga ega bo'ladi.

Biroq raqobat kuchaygan sharoitlarda foyda uchun kurash fan-texnika taraqqiyotining rivojlanishini rag'batlantiradi. Olimning ta'kidlashicha, nafaqat kompaniya oladigan foyda hajmi, balki uning mavjud bo'lishining o'zi ham innovatsiyalar joriy qilishga bog'liq. O'tgan asrning o'rtalariga kelib to'plangan ulkan kapital uning egalarini ortiqcha mablag'larni iqtisodiy faoliyatning yangi sohalariga kiritishga rag'batlantirdi. Yangi tendensiyalar Y. Shumpeterning ham e'tiboridan chetda qolib ketmadi. Avtomatlashtirish va kimyolashtirishi jarayonlarining tez rivojlanishi, koinotni, dengiz va ummonlar tubini o'zlashtirish,

yangi materiallar yaratish va ulardan foydalanishni kengaytirish, axborot texnologiyalari sohalaridagi ulkan muvaffaqiyatlar dunyo miqyosida tovalar ishlab chiqarish va sotish tuzilmasining o'zgarishiga olib keldi. Globallashuv davri boshlandi. Bunday sharoitlarda transmilliy korporatsiyalar o'rtasida raqobatga ilmiy salohiyat darajasi, ilmiy-tadqiqotchilik ishlarini muvaffaqiyat bilan amalga oshirish kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Fan-texnika inqilobining rivojlanish yillarida *IBM*, *Radio Corporation of America*, *Xerox* kabi ko'plab korporatsiyalarning sezilarli darajada kuchayishi ro'y berdi. 1945-1964-yillarda AQShning barcha tarmoqlardagi yuzta yetakchi TMK sof foydaning o'sishi 362 %ni tashkil qildi, *IBM* olgan foyda 3856 %, *Dan chemical* olgan foyda 1240 %, *Radio Corporation of America* olgan foyda 1216 % o'sdi va h.k. Bu voqealarning natijasida FTT sohasidagi kompaniyalar o'sishi hamda ishlab chiqarish va sotuv hajmining o'sishi bevosita bir-biri bilan bog'liq jarayonlar ekanligi yaqqol ko'zga tashlanib qoldi. Bunday sharoitlarda monopolist firmalar ham jon saqlash uchun innovatsiyalar joriy qilish, yangi mahsulotlar ishlab chiqish va ishlab chiqarishni kengaytirish, ularning umumiy ishlab chiqarishdagi ulushini oshirishga majbur bo'ldi. Foydaning o'sishiga ishlab chiqarish xarajatlari raqobati emas, balki birinchi o'rinda fan-texnika yutuqlari xizmat qilishi mumkinligi ayon bo'ldi. Garchi qator holatlarda yangi mahsulot xarajatlarni pasaytirishga imkon bersa-da, busiz ham mahsulotning yangi xususiyatlari va sifatleri, yangiligi tufayli kompaniyalar xarajatlarni pasaytirmagan holda o'z mahsulotiga talabni oshira oldi. FTT sohasidagi yutuqlar raqobat sharoitlarida faoliyat yuritadigan kompaniyalar uchun ham, innovatsiyalar va fan-texnika taraqqiyotida faol ishtirok etishi zarur bo'lgan monopoliyalalar uchun ham foydali ekanligi haqida to'g'ri xulosalar chiqarildi. Lekin Y. Shumpeter va uning izdoshlari uchun 1940-yillarning oxirlarida ayon bo'lgan narsalar Rossiyadagi ko'plab monopolistlar uchun («Gazprom», «RAO "EES"», «Rosneft» va b.) afsuski, qariyb yarim asrdan keyin tushunarli bo'lib chiqdi.

Y. Shumpeter innovatsiyalarning tarqalish dinamikasiga quyidagi omillar ta'sir etishini qayd etgan:

- bozorning monopollashuv darajasi;
- innovatsiyalar bilan bog'liq xarajatlar qiymati va mos ravishda ularni o'zlashtirish kapital hajmi;
- kompaniyalar ishlab chiqarish quvvatlarining yoshga oid tuzilmasi.

Yuqorida bayon qilinganlarni hisobga olgan holda Y. Shumpeter monopoliyalalar u qadar yomon bo'lmasligi, monopol hokimlikka ega bo'lgan TMK, agar FTTni motivatsiya qiladigan, jadallashtiradigan va rag'batlantiradigan bo'lsa, iqtisodiyotda maqsadga muvofiq ko'rinish bo'lishi mumkin degan taxminlarga yo'l qo'ygan.

Y. Shumpeter nazariyalari va xulosalari asosida jahon iqtisodiyot nazariyasida yangiliklar kiritish (innovatsiyalar)ni joriy qilish jarayoni menejmentning nafaqat foyda, balki qo'shimcha ustama foyda olishga ta'sir etadigan eng muhim funksiyalaridan biri sifatida tan olingan.

Y. Shumpeter xo'jalik faoliyatida tadbirkorlik roliga juda yuqori baho bergan. Uning tavsifida tadbirkor innovatsiyalar bilan bog'liq ishlar tashabbuschisi va

tashkilotchisi sifatida namoyon bo‘ladi. Ma’lum darajada u oldindan ko‘ra-bilish qobiliyatiga va katta professional bilimlarga ega bo‘lishi talab etiladi.

“Tadbirkorlik ijodkorlikdir. U bir marta yo‘lga qo‘yilgan tartib yakun topgan paytda boshlanadi”, – deya ta’kidlagan olim.

Y. Shumpeter bir qator yangi va keng ko‘lamli iqtisodiy g‘oyalarni ilgari surgan mashhur iqtisodchi-institutsionalist bo‘lgan. Bu g‘oyalarning aksariyati hozirgi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan.

Garchi institutsional nazariyani yaratishda ko‘plab yorqin va qiziqarli olimlar ishtirok etgan bo‘lsa-da, ushbu paragrafda biz to‘rtta eng mashhur olim faoliyatini baholash va tavsiflashni lozim topdik.

2.2. Korporativ boshqaruvda yangi institutsional iqtisodiyot nazariyalari

Ishlab chiqarish va unga yo‘ldoshlik qiladigan sohalarda ro‘y berayotgan zamonaviy tendensiyalar va o‘zgarishlarni aks ettiradigan yangi institutsional iqtisodiyot nazariyalari *Dj. Gelbreyta, R. Kouza, D. Norta, D. Bella* va *E. Toffler* asarlarida eng to‘liq va yorqin ochib berilgan. Bu nazariyalar zamonaviy menejment nazariyasining rivojiga ulkan hissa qo‘shgan.

Djon Kennet Gelbreyt (1908-2006). 1908-yil Kanadada tavallud topgan. Toronto universitetini tamomlagan. Kaliforniya universitetida falsafa doktori darajasini olgan. 1941-1943-yillarda Narxlarni nazorat qilish bo‘yicha boshqarmada faoliyat yuritgan. 1948-yildan 1975-yilgacha Garvard universitetida iqtisodiyotida professor lavozimida, 1961-1963-yillarda AQShning Hindistondagi elchisi bo‘lib faoliyat yuritgan. 1972-yil Amerika iqtisodiyot uyushmasi Prezidenti etib saylangan. Amerikalik eng yirik va mashhur olim-institutsionalistlardan biri.

Asosiy asarlari:

«A Theory of Price Control» (1952);

«American Capitalism: The Concept of Countervailing Power» (1952);

«The Affluent Society» (1958);

«Economic Development» (1964);

«The New Industrial State» (1967);

«Economics and the Public Purpose» (1973);

«A Life in Our Times» (1981);

«A History of Economics: The Past as the Present» (1987).

XX asr boshlarida sifat jihatidan o‘zgargan xo‘jalik rivojlanish sharoitlarini tadqiq etib, Dj. Gelbreyt neoklassitsizmning eskirib qolgan: iqtisodiy tizim maqsadlarining alohida kishi manfaatlariga bo‘ysunishi haqida, mayda tovar ishlab chiqaruvchilarning erkin va mukammal raqobati haqida, milliy iqtisodiyotning o‘zini o‘zi tartibga solishi haqida, yakka shaxs sanalgan mulkdorlarning xo‘jalik faoliyati afzalliklari haqida boshlang‘ich qoidalarini butunlay rad qilgan.

Dj. Gelbeytning iqtisodiyot nazariyasiga qo‘shgan hissasini baholashda, avval, o uning sanoat ishlab chiqarishi tendensiyalarini va gigant korporatsiyalar shakllanishini tadqiq etganligini qayd etish lozim.

U XIX asrda haqiqatda mavjud bo'lgan raqobat muhiti o'rniga oligopoliya, ya'ni iqtisodiyot va ishlab chiqarishning turli tarmoqlarida kam sonli yirik kompaniyalar hukmronli kelgan deb ta'kidlagan. Ishlab chiqarishning markazlashuvi tobora murakkab texnika va texnologiyalar qo'llanishi bilan birgalikda kuzatilgan bo'lib, bu tizimli ravishda yirik kapital kiritilishi va doimiy ravishda yuqori malakali mutaxassislar jalb qilinishiga olib kelgan.

Gigant korporatsiyalar o'sishi ularning faoliyat sohalari kengayishi bilan ham bog'liq. Agar XX asr boshlarida u AQShda avvalboshdan keng ko'lamda amalga oshirilishi lozim bo'lgan ishlab chiqarish tarmoqlari (neft qazib olish va qayta ishlash, po'lat ishlab chiqarish, transport va h.k.) bilan chegaralangan bo'lsa, 1970-yillarda korporatsiyalar chakana savdo, gazetalar chop etish, ko'ngilocharlik korxonalari va hatto, un va alkogolsiz ichimliklar ishlab chiqarishni, ya'ni juda keng faoliyat doirasini qamrab ola boshladi. Bunda korporatsiyalarga tegishli bo'lgan yuzlab mahsulot turlari ishlab chiqaradigan korxonalar milliardlab dollar turadigan zamonaviy asbob-uskunalar va yuz minglab xodimlardan foydalanadi. 1970-yillarda AQShda ishlab chiqarilgan barcha tovarlar va xizmatlarning qariyb yarmi besh yuzta eng yirik korporatsiya ulushiga to'g'ri kelgan.

Ko'rsatilgan tendensiyalar bilan birga boshqaruv mexanizmlarida ham o'zgarishlar kuzatilib, bu yerda yirik mulkdorlar bilan bir qatorda ko'p sonli minoritar mulkdorlar va menejerlar – ishlab chiqarish tashkilotchilari katta ta'sirga ega bo'ladi. Agar asr boshida har bir korporatsiya uning egalari qo'lidagi qurol bo'lgan, magnatlar nomi (Rokfeller, Mellon, Karnegi, Garriman, Ford, Gugengeym va b.) hammaga mashhur bo'lgan bo'lsa, yirik korporatsiyalarni boshqarayotgan menejerlar hozirgi kunda faqat tor doiradagi mutaxassislarga ma'lum.

Dj. Gelbreyt korporatsiyalar mulkdorlar tomonidan emas, balki zamonaviy texnologiyalar va rejalashtirish usullariga asoslangan «texnotuzilma» yaratgan menejerlar tomonidan boshqariladi deb yozgan. Vertikal integratsiya korporatsiyalarga o'z faoliyatini muvaffaqiyatli rejalashtirishga imkon beradi va shu tariqa, raqobat o'rniga kelajakdagi faoliyat noaniqligini sezilarli darajada bartaraf qiladigan rejalashtirish keladi.

Olim davlat va iqtisodiyot o'rtasidagi munosabatlarning o'zgarish tendensiyalarini ham qayd etgan bo'lib, uning iqtisodiyotdagi ulushi sezilarli ravishda o'sdi va 1970-yillarda 25 %gachani tashkil qildi. Bunda davlat ayni paytda sanoat ishlab chiqarishi mumkin bo'lgan butun mahsulotni sotishga imkon beradigan yetarli darajada yuqori xarid layoqatini ta'minlashga intildi. Hukumat ish haqi va narxlarni tartibga solishga ehtiyotkorlik bilan bosim ko'rsatadi. Dj. Gelbreytning fikriga ko'ra, oraliq mahsulotlarning asosiy xaridorlari, masalan, po'lat sotib oladigan avtomobil ishlab chiqaruvchi firmalar va kasaba uyushmalarining «muvozanatlaydigan hukumati» yangicha sharoitlarda korporatsiyalar ustidan nazorat qilishning yagona usuliga aylanadi. Uning fikriga ko'ra, aynan muvozanatlaydigan hukumat iqtisodiyotga mustaqil ravishda o'zini o'zi tartibga solish qobiliyatini beradi. Bunday nomarkazlashgan iqtisodiyotda davlat uchun faqat narxlarni nazorat qilish yo'li bilan inflatsiyani chegaralash va talab darajasiga ta'sir etish imkoniyati qoladi, xolos.

Uning yozishicha, zamonaviy korporatsiyalar foydani maksimal qilishga emas, jon saqlash va ekspansiyaga yo'naltirilgan.

Iste'molchi suvereniteti o'rnini bozorni korporatsiyalar tomonidan nazorat qilish egallaydi. Korporatsiyalar faoliyatini rejalashtirish mumkin bo'lishi uchun davlat o'z xarajatlari mos keladigan darajasini qo'llab-quvvatlash yordamida umumiy talab darajasini tartibga solishi lozim.

Dj. Gelbreyt narx nazoratining nazariy asoslarini 1952-yilda yaratgan edi. Uning ta'kidlashicha, narxlar ustidan nazorat qilish rejalashtirishdan mahrum va muvozanatsiz iqtisodiyotning stimuly va intilishlariga qo'shimcha sifatida zarur. Narxlarni bevosita nazorat qilish choralaridan foydalanishda nafaqat inflatsiya tartibga solinadi, balki ilgari foydalanilmagan resurslar ham safarbar etiladi. Keyinchalik, o'z kuzatuvlarini kichik biznesni ko'rib chiqish bilan to'ldirib, u kichik firmalar narxlarni nazorat qilish borasida juda kichik imkoniyatlarga ega deb yozgan va kichik biznesni bir vaqtning o'zida narxlarni barqarorlashtirish va mahsulot hajmining o'sishiga intilish mumkin bo'lishi uchun monopoliyaga qarshi qonunchilik ta'siri ostidan chiqarishni tavsiya qilgan.

Dj. Gelbreyt iqtisodiyot rivojlanishining muayyan holatiga mos keladigan hamda sanoatni texnologik qayta jihozlash va kapital qo'yilmalarning muvozanatlangan o'sishini ko'zda tutadigan davlat rejalari ishlab chiqish tarafdori bo'lgan. Uning fikriga ko'ra, bunday reja sanoatni, zamonaviy boshqaruv usullari va iste'mol nazariyasini o'z ichiga oladigan strategiyadan iborat bo'lishi lozim. U Dj. Keynsning «iqtisodiy g'oyalar siyosatni yo'naltiradi» degan fikriga qo'shilgan, lekin quyidagi tezis bilan jiddiy aniqlashtirgan: «Iqtisodiy g'oyalar, shuningdek, u xizmat qiladigan manfaatlar va siyosat natijasi hisoblanadi».

Olim ijtimoiy muammolar bilan ham faol shug'ullangan. Uning fikriga ko'ra, amerikaliklarning asosiy qismi iqtisodiy siyosatning qisqa muddatli ekanligi, harbiy harakatlar ommaviy emasligi va shahar ahlining bosh ko'tarish ehtimolidan xavotirlanadigan iqtisodiy va ijtimoiy omadli kishilardan iborat. Faqat fiskal siyosat qat'iy bo'lgan shaharlarda vaziyatni tuzatish va retsessiyalarni ushlab o'tirishga qaratilgan siyosat bilangina joriy muammolarni hal etish mumkin.

Ronald Garri Kouz (1910). Mashhur olim-institutsionalist, iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofoti sovrindori, o'z faoliyatini transaksiya xarajatlari muammolarini tadqiq etishga bag'ishlagan. U 1910-yil Uillesdenda (Buyuk Britaniya) tug'ilgan, London iqtisodiyot maktabini tamomlagan, 1951-yil doktorlik darajasini qo'lga kiritgan va Buffalo universitetiga ishga taklif etilgan. 1964-yildan boshlab Chikago universiteti professori va bir vaqtning o'zida «Jurnala ekonomiki i prava» bosh muharriri. 1991-yil Ronald Kouzga «Mulkchilik huquqi va transaksiya xarajatlari muammolari bo'yicha pioner ishlar uchun» iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofoti topshirilgan.

Asosiy asarlari:

«The Nature of Firm» (1937);

«The Problem of Social Cost» (1960).

R.Kouzning asarlarida muhim ixtirolar va texnik novatsiyalar bo'lmagan ekaniga qaramay, bir necha yildan so'ng ular iqtisodiy voqelikni ko'rishda burilish

yasab, ilmiy suratning o'zini o'zgartirib yubordilar. Fan tarixchilari bunday hodisani «paradigma o'zgarishi» deb ataydilar. Turli iqtisodiy tizimlar o'ziga xosliklari va mohiyatga krib borish chuqurligi bo'yicha u ko'pincha Adam Smit bilan bir qatarga qo'yiladi.

R. Kouzning barcha asarlaridagi asosiy g'oya – ijtimoiy tashkilotning har qanday shakli (bozor, firma, davlat) uni barpo etish va faoliyat ko'rsatishi uchun katta xarajatlar talab qiladi, degan fikrdir.

Shubhasizki, turli ijtimoiy institutlar bu xarajatlar hajmi va tuzilmasi bo'yicha farq qilishi mumkin, jamiyatga boshqalardan ko'ra arzon tushadigan institutlar samarali hisoblanadi, iqtisodiy siyosat san'ati mohiyatan iqtisodiy faoliyatni muvofiqlashtirishning eng qimmatbaho bo'lmagan usullarini mohirona tanlab olishdir.

Mukammal bo'lmasa-da, moddiy olamning real amal qiladigan institutlarini faqat sof nazariya olamidagina mavjud bo'lgan ideal tuilmalar bilan taqqoslaydigan amaliy tavsiyalardan ma'no yo'q. Marksizm fani ham, rossiyalik nazariyachi olimlarning zamonaviy demokratik va konservativ qarashlari ham ko'pincha bu kamchiliklardan aziyat chekadi.

O'zining ilk fundamental asari sanalmish «Firma tabiati»da R. Kouz bir qarashda oddiy bo'lgan savolni o'z oldiga qo'yadi: firmalar nima uchun mavjud?

U nima sababdan iqtisodiy faoliyatning ma'lum bir qismi vertikal-iyerarxik tuzilmani ifodalaydigan va buyruqlar tamoyili bo'yicha ishlaydigan firmalar ichida ro'y berishi, boshqa bir qismi esa ikki tomonlama ko'ngilli shartnomalar asosida gorizont al oloqalar yuzaga keladigan va hamma narsani narx hal qiladigan bozorda amalga oshirilishi haqida bosh qotiradi. Nima uchun iqtisodiyot «butkul» bozor ko'rinishida mavjud bo'la olmaydi?

Hamma gap shundaki, deb javob bergan R. Kouz, bozor faoliyati katta xarajatlar talab qiladi. Har bir bitimni amalga oshirishda to'g'ri keladigan hamkor topish, boshqa qatnashchilarni aynan nimani va qanday shartlarda qilish istagida ekanligidan xabardor qilish, ular natijasida bitimga erishiladigan muzokaralar o'tkazish, shartnoma tuzish, shartnoma shartlariga rioya qilinayotganiga ishonch hosil qilish uchun nazoratni yo'lga qo'yish zarur va h.k.

R. Kouz «transaksiya xarajatlari» (ingl. *transaction* – bitim) atamasini muomalaga kiritgan. Ushbu umumlashtiruvchi tushunchaning ilmiy muomalaga kiritilishi olimning fanga qo'shgan munosib hissasidir. Bozor mexanizmi ishining «bepul emasligi» iqtisodiy voqelikning mohiyatini tamomila boshqacha yoritishga yordam beradi. Transaksiya xarajatlari tushuchasiz iqtisodiy tizim qanday faoliyat yuritishini tushunib bo'lmaydi. Darhaqiqat, bu xarajatlar shu qadar katta bo'lishi mumkinki, umuman bozor ayirboshlashi imkoniyatini yo'qqa chiqaradi. Transaksiya xarajatlari mavjudligi izlanishga, ularni qisqartirish vositalarini o'ylab topishga undaydi. Bu xarajatlarni minimal qilishning eng samarali usullaridan biri firma tashkil qilishdir.

R. Kouz firmalar bozorda muvofiqlashtirish qimmatligiga javoban yuzaga kelishini ko'rsatgan. Ularning mohiyati – narx mexanizmini bosib turish va uni ma'muriy nazorat tizimi bilan almashtirishdadir. Ko'plab bitim turlarini bozor

vositachiligiga murojaat qilmasdan firma ichida amalga oshirish arzon tushadi. Firma ichida resurslarni qayta taqsimlash yuqoridan direktiva ko'rsatmalari natijasida ro'y beradi. Buyruqbozlik boshqaruvi mexanizmi transaksiya xarajatlarini tejashga imkon beradigan darajada firma bozorni siqib chiqaradi, ishlab chiqarish jarayoni qatnashchilari o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar barqarorligi va uzoq muddatli bo'lishini ta'minlaydi.

Biroq bunda qarama-qarshi savol yuzaga keladi: nima uchun iqtisodiyot gigant firma kabi yaxlit bo'lishi, totalitar rejimlarni sotsialistik rejalashtirish tarafdorlari umid qilgan buyruqbozlik mexanizmigagina asoslanishi mumkin emas? R. Kouz iqtisodiy faoliyatni yagona markazdan beriladigan buyruqlar yordamida muvofiqlashtirish ham juda katta xarajatlar bilan bog'liq ekanligi va bu byurokratik nazorat xarajatlari tashkilot hajmining o'sishi bilan ortib borishini allaqachon tushuntirib bergan. Shunday ekan, bunday model amaliyotda muvaffaqiyatli bo'la olmaydi, u ziyon ko'radigan va be'mani hisoblanadi.

Sobiq SSSRda tekin mehnat lagerlari – ko'p millionli GULAG tashkil qilinishi, mohiyatan, transaksiya xarajatlarini keskin pasaytirish yo'lini topish borasida dahshatli harakat bo'lgan.

R. Kouz har bir firma bozor muvofiqlashtirish xarajatlari ma'muriy nazorat xarajatlari bilan taqqoslanadigan optimal chegaralarga ega bo'lishi lozim degan xulosa chiqaradi. Bu chegaragacha firma iyerarxiyasi, undan keyin esa bozor iyerarxiyasi foydali bo'ladi. Tushunarliki, har bir tarmoq yoki texnologiya uchun yoxud boshqa omillarga (masalan, resurslar bazasining uzoqda joylashganligi, joylashuv geografiyasi va sh.k.) qarab firmaning optimal hajmi o'zgacha bo'ladi.

R. Kouz juda chuqur ma'noga ega bo'lgan bir qimmatli fikr bildirgan: bozor raqobati iqtisodiyot uchun optimal bo'lgan rejalashtirish hajmini o'zi belgilaydi. Mana shu sababdan ham sobiq SSSRda total (sotsialistik) rejalashtirish tizimi avval boshdan muvaffaqiyatsizlikka uchrashi muqarrar edi.

Standart neoklassik nazariyada firma kirishda xarajatlar va chiqishda ishlab chiqarish bilan qandaydir bir «qora quti» sifatida namoyon bo'ladi. R. Kouz chuqur ichki firma jarayonlarini tadqiq etishga qaror qilgan birinchi shaxs bo'ldi. Iqtisodiy tashkilotlarni o'rganishga transaksiya yondashuvi o'z klassiklariga ega bo'lgan zamonaviy fanning muhim va juda qiziqarli yo'nalishiga aylandi.

R. Kouz davlat tomonidan tartibga solish masalalariga ham juda katta e'tibor qaratgan. Davlat tomonidan tartibga solish ham katta xarajatlar talab qiladi. Agar u yoki bu korxona uchun eng yuksak xarajatlar darajasini aniqlash qanday axborot qiyinchiliklari bilan bog'liq ekanligini hisobga oladigan, shuningdek, amaldorlar turli o'ziga xos zaifliklarga ega bo'lgan odamlar ekanligini e'tiborga oladigan bo'lsak, davlat subsidiyalari maqsadga muvofiqligi yanada muammoli bo'lib chiqadi. Agar narx shakllantirishning bozor mexanizmi mukammal emasligi oqibatida yuzaga keladigan yo'qotishlarni davlat aralashuvi xarajatlari bilan taqqoslaydigan bo'lsak, bularning keyingisi yutib chiqadi deb ayta olmaymiz.

1960-yil R. Kouz tomonidan chop etilgan «The Problem of Social Cost» («Ijtimoiy xarajatlar muammosi») nomli maqolada keyinchalik mashhur bo'lib ketgan «Kouz teoremasi» ifodalab berilgan. Ushbu maqola iqtisodiyotda hukmronlik

qilgan qatoor holatlarda samarali yechimlar izlamaslik, lekin bozor muvaffaqiyatsizliklarini bahona qilib ko'rsatgan holda ularni bartaraf qilish uchun davlatning aralashuviga murojaat qilishga qarshi yo'naltirilgan edi. Bunday «bozor muvaffaqiyatsizliklari»dan biri *tashqi* yoki boshqacha qilib atganda «*eksternal*» samaralar bilan bog'liq edi (R. Kouzning o'zi «eksternaliya» atamasini omadsiz deb hisoblab, undan foydalanmagan). Misol – atrofda yashaydigan odamlar osoyishtaligini buzadigan aerodrom shovqini, yaqin atrofda uylar havosini buzadigan zavod tutunlari va h.k.

Eksternaliyalar nafaqat salbiy, balki ijobiy ham bo'lishi mumkin (masalan, portlarda mayoqlar ishlashi yoki mevazor bog'larning asalarilar tomonidan changlantirilishi). Iqtisodiyot bo'yicha darsliklarda, odatda, mayoqqa qarovchilar yoki asalari boquvchilar buning uchun to'lov olish maqsadida ularning xizmatlaridan aynan kimlar foydalanishini nazorat qilish imkoniga ega emas. Shu sababli qaror qabul qilishda ular beixtiyor ravishda boshqalarga keltiradigan foydani hisobga olmaydilar. Jamiyat nuqtayi nazaridan salbiy tashqi samara bilan ne'matlarni keragidan ortiqcha ishlab chiqarish va ijobiy tashqi samara bilan yetarlicha ishlab chiqarmaslik ro'y beradi. Standart yechimlar – salbiy eksternaliya yuzaga keltiruvchilar uchun maxsus davlat solig'i joriy qilish va ular faoliyati ustidan nazorat o'rnatishdir. Va aksincha, ijobiy tashqi samara beradigan faoliyatlarni davlat tomonidan subsidiyalash.

Biroq R. Kouz bu kabi mulohazalar xato ekanligini aniqlagan. Xususan, aksariyat hollarda bozor tashqi samaralarni o'zi hal qila oladi: agar mulkka egalik huquqi aniq belgilangan va transaksiya xarajatlari kichik bo'lsa, bunday mexanizm xarajatsiz ishlaydi.

R. Kouz teoremasidan kelib chiqadiki:

- tashqi samaralar ikkiyoqlama xarakterga ega; zavodlar tutuni shahar aholisiga ziyon yetkazadi, lekin atrof-muhitni ifloslantirish va zararli chiqindilar taqiqlanishi zavod xo'jayini uchun katta ziyon keltiradi; shu sababli iqtisodiy nuqtayi nazardan, birinchi navbatda, umumiy ziyon hajmini minimal qilish kerak;

- eksternaliyalar manbayi bo'lib ko'pincha, aslini olganda, ularga nisbatan mulkchilik huquqi umuman bo'lmagan toifalar (suv, havo) kiradigan, mavhum yoki aniq belgilanmagan mulk huquqlari xizmat qiladi;

- bozorning muvaffaqiyatli ishlashi uchun transaksiya xarajatlari muhim ahamiyat kasb etadi (muzokaralar yuritish bo'yicha va h.k.); ko'plab holatlarda manfaatdor tomonlar mustaqil ravishda oqilona yechim topadi;

- transaksiya xarajatlari juda katta bo'lgan va mulkchilik huquqini taqsimlash ishlab chiqarish samaradorligiga ta'sir etmaydigan holatlarda davlat tomonidan tartibga solish yuzaga kelgan vaziyatdan chiqib ketishning eng yaxshi yo'li bo'lishi shart emas; barcha ehtimoliy variantlarning transaksiya xarajatlarini baholash zarur.

Bu borada mayoqlar bilan bog'liq misol juda ishonarli bo'lib ko'rinadi. Mayoqlarga xizmat ko'rsatish va ular haqida g'amxo'rlik qilish bu davlatning funksiyasi bo'lib ko'rinadi. Biroq Buyuk Britaniyada xususiy shaxslar topqir bo'lib chiqdilar: ular ushbu holatda ham munosabatlarning bozor shaklini integratsiya qiladigan shartnoma shaklini taklif qildilar. Qabul qilingan qoidalarga ko'ra, kemalar

portga kirib kelishda mayoqlarga qarash uchun maxsus boj to'laydilar, bu esa xususiy shaxslarning samarali ishlashi uchun sharoitlarni ta'minlaydi.

R. Kouzning shogirdi sanalgan amerikalik olim S. Chen keltirib o'tgan «changlantirish» bozori misoli ham qiziqarli. Mevali daraxtlar ularning gullari tarkibidagi nektarga qarab uch xil turga bo'linadi: yuqori nektarli, o'rtacha nektarli va past nektarli.

Ma'lum bo'lishicha, amaliyotda birinchi holatda mevazor bog'lar gullaganda, ularda asalari uyalari o'rnatish huquqi uchun asalari egalari pul to'laydi, ikkinchi holatda bu ish hech qanday to'lovsiz amalga oshiriladi, uchinchi holatda esa bog' egalari pul to'laydi.

Ko'rib turganimizdek, birinchi holatda asal olish miqdorining o'sishi ko'rinishida va uchinchi holatda mevali daraxtlarni asalarilar yordamida eng yaxshi changlantirish ko'rinishida eksternal samara xarid qilinadi, ikkinchi holatda esa ikkala tomon manfaatlari teng bo'lib, hech kim hech kimga pul to'lamaydi.

K. Shtaylmann adolatli qayd qilganidek, R. Kouz noaniqlikni pasaytirish tushunchasini tadbirkorlik xulq-atvor tuzilmasiga, transaksiya xarajatlari konsepsiyasiga kiritgan. U noaniqlikni pasaytirish xarajatlarini ayirboshlash sohasidagi mulkchilik huquqini boshqalarga berish bilan bog'liq xarajatlar sifatida tushungan va bu turdagi transaksional firmalar mavjud bo'lishi uchun asosiy hisoblanishini isbotlab bergan.

Bu xarajatlarni minimal qilish, o'z navbatida, ishbilarmonlik hamkorlarining halolligini aniqlash, halol bo'lmagan daromad olish yoki olmaslik muammosi bilan bog'liq bo'lgan tanlov noaniqligi muammosini tashkil qiladi. R. Kouzning qayd etishicha, ishbilarmonlik hamkorlari bilan halol ish olib bormagan firma darhol daromad olishi mumkin, lekin agar uning rejalari oshkor bo'ladigan bo'lsa, ushbu firma o'z kelajagini yo'qotgan bo'ladi, bu esa aldovni umuman befoyda qilib qo'yadi. Shu mustaqil bilan tadbirkorlik tuzilmasida tanlov noaniqligining pasayishi ro'y beradi. Bundan firma nufuzi, imiji, or-nomus va halollik masalalari kelib chiqadi.

Bu masalalar, masalan, Sharqiy Yevropa mamlakatlarida yosh biznesni rivojlantirish uchun juda dolzarb hisoblanadi.

R. Kouz g'oyalari xilma-xil muammolarni o'rganish va amaliy hal qilishda juda keng tarqalgan. U o'z yondashuvini «realistik» yondashuv deb atagan. R. Kouzning iqtisodiyot va menejment sohasida zamonaviy nazariy fikrlar rivojiga qo'shgan hissasi ulkan. U «neoinstitutsionalizm» deb atalgan o'ta sermahsul yo'nalishga asos solgan.

Duglas Sesil Nort (1920). Berklida Kaliforniya universitetida tahsil olgan, shuningdek, bu yerda iqtisodiyot sohasida falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya himoya qilgan, Vashington shtati universiteti (Sietl) va Vashington universitetida (Sent-Luis) professor sifatida dars bergan. 1991-yil Djon Kommons mukofoti, 1994 va 1996-yillarda ikki marta Adam Smit mukofoti, 1993-yil esa Nobel mukofoti sovrindori bo'lgan.

Asosiy asarlari:

«The Rise of Western World» (1973);

«Structure and Change in Economic History. NY» (1981);

«Institutions, Institutional Change and Economic Performance» (1990).

Mashhur olim-institutsionalist, tarixiy-iqtisodiy yoʻnalish yetakchisi boʻlgan D.Nort mulkchilik huquqi, transaksiyalar, shartnoma munosabatlari guruh manfaatlari tushunchalarini oʻz ichiga oladigan hamda shu nuqtayi nazardan jamiyat tarixiy-iqtisodiy taraqqiyotining qonuniyatlarini tushuntirib beradigan institutsional dinamika va institutsional yondashuv konsepsiyasi bilan bogʻliq keng doiradagi masalalarni tadqiq etgan.

Oʻz tadqiqotlarida uning taʼkidlashicha, institutlar iqtisodiy tizim turiga, mamlakatlar iqtisodiyoti rivojlanadigan yoʻlga taʼsir etadi. Foydalaniladigan texnologiyalar bilan birgalikda ular transaksiya xarajatlarini ham, ishlab chiqarish xarajatlarini ham belgilab beradi va shu tariqa iqtisodiy vaziyatga taʼsir etadi. Institutlar majburiy amalga oshirish mexanizmlari va norasmiy cheklovlarni ham, rasmiy qoidalar va meʼyorlarni ham oʻz ichiga oladi. Bunda agar rasmiy qoidalar davlat tomonidan ancha tez muddatda oʻzgartirilishi mumkin boʻlsa, norasmiy cheklovlar juda sekin surʼatlarda oʻzgaradi. Ular ham, bular ham, oʻz navbatida, maʼlum bir shartlarga rasmiy qoidalar eskplitsit tanlovini va norasmiy cheklovlar rivojlanishini ifodalab beradigan odamlarning subyektiv dunyoqarashlari taʼsiri ostida. Uning fikriga koʻra, institutlar tashkilotlardan farq qiladi. Institut – oʻyin qoidalari, tashkilotlar esa umumiy maqsadli funktsiya bilan birlashgan shaxslar guruhi (masalan, iqtisodiy tashkilotlar qatoriga firmalar, kasaba uyushmalar, shirkatlar, siyosiy muassasalar va siyosiy partiyalar, qonun chiqaruvchi organlar va h.k. kiradi).

D. Nortning taʼkidlashicha, iqtisodiy tuzumning vaqt boʻyicha oʻzgarishi bevosita institutsional tizim ishtirokida roʻy beradi, bu esa institutsional cheklovlar samaradorligining asosiy sharti hisoblanadi. Siyosiy va iqtisodiy iqtisodiyotlar toʻplami yordamida transaksiya xarajatlari pasayadi, kreditlarning qaytarilmaslik va majburiyatlarning bajarilmaslik ehtimoli ortadi. Institutlar toʻplami bozor samaradorligiga, tovarlar va xizmatlar bozori va ishlab chiqarish omillarining rivojlanishiga xizmat qiladi, bu esa iqtisodiy oʻsishga xizmat qiladi.

D. Nort transaksiyalar nazariyasini rivojlantirgan. U ayirboshlash yoki bitimlar amalga oshirish xarajatlarini belgilab beradigan toʻrtta asosiy omilni ifodalab bergan.

1. Ayirboshlashga oid huquqlarning bahoga oid tavsifnomalarini oʻlchash qanchalik qiyin boʻlsa, transaksiya xarajatlari unchalik yuqori boʻladi. Bu oʻzgarishlar ayirboshlanadigan huquqlarning ayrim jismoniy koʻrsatkichlarini (rangi, oʻlchami, vazni, sifati va h.k.), shuningdek, mulkchilik huquqini (foydalanish huquqi, daromad olish va boshqalar ixtiyoriga oʻtkazish) aniqlashdan iborat. Bunday xarajatlar katta yoki kutilmagan hollarda bu shundan dalolat beradiki, huquqlar toʻliq yoki aniq ixtisoslashmagan boʻladi va transaksiya xarajatlariga taʼsir etadigan boshqa omillarni hisobga olish lozim boʻladi.

2. Bozor hajmi sezilarli darajada transaksiya xarajatlarini belgilab beradi. Nisbatan kichik personifikatsiya qilingan ayirboshlash holatida qarindoshlik, doʻstlik, shaxsiy xayrixohlik, oʻtmishdagi uzoq muddatli ishbilarmonlik munosabatlari mavjudligi kabi omillar muhim rol oʻynaydi. Sanab oʻtilganlarning barchasi tomonlarning majburiyatlarini aniq yuridik tavsiflash va mulkchilik huquqini qimmatbaho spetsifikatsiya qiliish zaruratini pasaytiradi. Aksincha, personifikatsiya

qilingan ayirboshlashda tomonlarning bir-biridan foyda olishga intilishi borasida hech qanday cheklovlar yo'q. Mos ravishda, shartnoma tuzish qiymati bitim tuzishda yuzaga keladigan majburiyatlar va mulkchilik huquqini murakkabroq spetsifikatsiya qilishga ehtiyojning o'sishi bilan ortib boradi.

3. Majburlash va tartibga solish mavjudligi. D. Nortning fikriga ko'ra, nizolarni mutlaqo (va eng kam xarajatlar bilan) xolisona baholaydigan va ko'rib chiqadigan, shuningdek, shartnoma buzilgan hollarda jabrlanuvchi tomonga kompensatsiya tayinlaydigan uchinchi tomon (masalan, sud), albatta, bo'lishi shart. Bunday sudlar mavjud bo'lganda na opportunistik xulq-atvor, na aldovlar bo'lmagan. G'arb mamlakatlarida turli xil sudlar, yuridik tizimlar va nisbatan betaraf sud ijro organining rivojlanishi hozirgi kunda ham mavjud bo'lgan murakkab, lekin samarali shartnomalar tizimi yaratishda muhim rol o'ynagan.

4. Odamlar dunyoqarashi va mafkura. Har bir muayyan vaziyatda shaxs istalgan usullar bilan foydani maksimal qilishga intiladi, ya'ni agar u shartnomani jazosiz buza oladigan bo'lsa, albatta, shunday qiladi. Agar bu faraz odamlar xulq-atvorini aniq tavsiflaydigan bo'lsa, ayirboshlash umuman imkonsiz bo'lishini tasavvur qilish qiyin emas. Shu sababli mafkura individual tanlovda muhim rol o'ynaydi. Individual tanlov va o'yin qoidalarining adolatli va yuridik jihatdan asoslanganligi bo'yicha fikrlar, mohiyatan, butun iqtisodiyotga daxl qiladi. Bunday sifatlar mavjud bo'lishi va amalga oshirilishi uchun bilim, ijobiy tajriba va tarbiya zarur.

Samarali bozorlar har bir muayyan holatda shartnoma tuzish xarajatlari va transaksiya xarajatlari pasayishini ta'minlaydigan va yuqorida bayon qilingan institutlar faoliyati doimiyligi shartida uzoq muddat mavjud bo'lgan institutlar faoliyat yuritishi tufayli paydo bo'ladi.

D. Nort institutlar tuzilmasi bilan bog'liq masalalarga katta e'tibor qaratgan. Institutlar tarkibida u uchta asosiy elementni ajratib ko'rsatgan:

1) rasmiy qoidalar (konstitutsiya, qonunlar, sud pretsedenti, ma'muriy hujjatlar);

2) norasmiy cheklovlar (an'analar, urf-odatlar, turli xil ijtimoiy shartliliklar);

3) majburlash mexanizmlari (sud, politsiya va h.k.).

Rasmiy qoidalar (institutlar) siyosiy, qonunchilik va yuridik qoidalar to'plamini, shuningdek, iqtisodiy qoidalar va shartnomalarni o'z ichiga oladi. Rasmiy institutlar va ularni himoya qilish mexanizmlari ongli ravishda, asosan, davlat kuchi bilan o'rnatiladi va qo'llab-quvvatlanadi. Ular ma'lum bir iyerarxiyada tuziladi, chunki oliy tartibdagi qoidalarni o'zgartirish quyi tartibdagi qoidalarni o'zgartirishdan ko'ra ancha qiyin (konstitutsiyani o'zgartirish qonunni o'zgartirishdan; qonunni o'zgartirish ma'muriy hujjatni o'zgartirishdan qiyin). D. Nortning qayd etishicha, kamdan kam hollarda, masalan, iniqloblar davrida rasmiy qoidalar bir lahzada barbod bo'lishi mumkin.

Norasmiy institutlar ayirboshlash bilan bog'liq bo'lgan, lekin rasmiy qoidalar doirasida ko'rib chiqilmaydigan cheksiz muammolarni hal qilishga yordam beradigan yondashuvlar va tajribani ma'lum bir tarzda umumlashtirishni ifodalaydi. Ular biron-bir rejasiz, o'zidan o'zi hosil bo'lgan muz tog'ining suvosti qismini tashkil qiladi

go'yo. Shu sabablarga ko'ra ham ular norasmiy deb ataladi, lekin ular vaqt bo'yicha barqaror bo'lib (buni ko'p yillik amaliyot ham tasdiqlaydi), ularni o'zgartirish rasmiy qoidalarni o'zgartirishdan qiyin. Bu institutlar tovarlarni transport vositasida tashish qoidalari, xulq-atvor kodeksi qoidalari va me'yorlari, oila va biznesdagi munosabatlarga rioya qilish va muvofiqlashtirishga xizmat qiladi. Madaniy qadriyatlar g'arb mamlakatlari iqtisodiyotining o'sishi va rivojlanishi muhim va mustaqil manbayiga aylandi.

Institutsional o'zgarishlar manbayi odamlarning dunyoni idrok qilishi bo'lib, nisbiy qadriyatlar va/yoki afzalliklar o'zgarishida aks etadi.

O'zgarishlarning ta'sir etuvchi kuchi tadbirkordir (siyosiy yoki iqtisodiy). D. Nortning yozishicha, tashkilotlar firmalar, kasaba uyushmalar, siyosiy partiyalar, tartibga soluvchi organlar, cherkov va h.k.dan iborat. Bu tashkilotlar, shuningdek, boshqa iqtisodiy agentlarni o'qitish tanlovni va olingan natijalarni o'zgartiradi, ya'ni o'zgarishlarning ta'sir etuvchi kuchi hisoblanadi. Bu yerda quyidagini bilish muhim ahamiyat kasb etadi: institutsional cheklovlar iqtisodiy nazariyaning an'anaviy cheklovlari bilan birga siyosiy yoki iqtisodiy tadbirkorlarning ular farovonligini maksimal qilish uchun potensial imkoniyatlarini begilab beradi. Agar cheklovlar jinoiy faoliyat bilan shug'ullangan holda yoki raqiblarni yo'q qilish yo'li bilan katta foyda olish mumkin bo'lgan tarzda tashkil qilingan bo'lsa, bunda shart yuzaga kelgan sharoitlarda foydani maksimal qilishga imkon beradigan tuzilmaga ega bo'lgan bo'lardi. Rossiyada bozor iqtisodiyotini qayta qurish yillari davomida aynan shunday holat ro'y berdi ham.

Shu bilan birga, agar foyda olish uchun innovatsiyalarga investitsiyalar va unumdorlikni oshirish mutlaq zarur bo'lsa, buning natijasi iqtisodiy o'sish bo'ladi. Bu holatda tadbirkor va uning tashkiloti foyda olish uchun o'z salohiyatini oshirish maqsadida o'z kapitalini bilimlarga, ta'limga, qo'shimcha ko'nikmalarga ega bo'lishga kiritadi. Binobarin, tashkilotlar rivojlanishga majbur bo'ladi, bu esa o'z navbatida, asta-sekinlik bilan belgilangan cheklovlarni o'zgartiradi. Institutsional o'zgarishlar o'sib boradigan jarayon bo'lib, uning davomida qisqa muddatli davrda qo'shimcha foyda olish mumkin bo'ladi va uzoq muddatli o'zgarishlar tendensiyalari vujudga kelishini rag'batlantiradi.

O'z asarlarida D. Nort iqtisodiyot rivojlanishining chuqur tarixiy jihatlarini, zamonaviy texnologiyalar samaradorligi va moslashuvchanligi masalalarini, o'tish davri iqtisodiyotini tushunishni tadqiq etadi. Bularning barchasi D. Nortni eng yorqin zamonaviy institutsionalist olimlardan biri sifatida tavsiflaydi.

Deniel Bell (1919). Mashhur olim, faylasuf va sotsiolog, postindustrial jamiyat nazariyasining asosiy mualliflaridan biri bo'lgan D. Bell 1919-yil Nyu-Yorkda tug'ilgan. 1939-yil Nyu-York Siti-Kollejni sotsiologiya sohasida bakalavr darajasi bilan bitirdi. 1960-yil Kolumbiya universitetida Ph.D. doktorlik darajasini qo'lga kiritdi. 1959-1969-yillarda Kolumbiya universitetida sotsiologiyadan dars bergan. 1969-yildan boshlab Garvard universitetida sotsiologiya professori. Hozirda Garvard universitetining iste'fodagi xizmat ko'rsatgan professori, «Santori» fondi direktori.

Asosiy asarlari:

«The Coming of Post-Industrial Society»: A Venture in Social Forecasting» (1973);

«The Cultural Contradictions of Capitalism» (1976);

«The World and the USA in 2013» (1987);

«Axborotlashgan jamiyatning ijtimoiy doiralari. G'arbda yangi texnologiya to'liqlini» (1986);

«Yaqinlashib kelayotgan postindustrial jamiyat. Ijtimoiy bashorat qilish tajribasi» (1999).

Tahliliy yondashuvlarni tizimlashtirish uchun D. Bell jamiyat tarixini uch bosqichga ajratishni taklif qilgan: doindustrial, industrial va postindustrial.

Postindustrial jamiyat nazariyasi 1960-yillarning oxirlaridan rivojlana boshlagan. Bunday jamiyatni boshqalardan ajratib turadigan jihatlar ijodiy intellektual mehnatning keng tarqalganligi, bilimlar va axborotning sifat jihatidan o'sgan hajmi, kommunikatsiya vositalarining faol rivojlanishi, madaniyat, ta'lim va xizmatlar sohasining kengayishidir.

Postindustrial jamiyatda mashina texnologiyalari fonida axborotga asoslangan intellektual texnologiya ko'tariladi. Aynan insoniyatning axborot asriga qadam qo'yishini D. Bell postindustrial jamiyatning eng muhim belgisi deb hisoblaydi.

Uning yozishicha, XX asr oxiriga yaqinlashgan sari yangi eraga qadam qo'yilishi yaqqol ko'zga tashlangan. Bu ilgari mavjud bo'lgan kommunikatsiya usullarining oddiygina rivojlanishini anglatibgina qolmay, mexanik texnikaga emas, «intellektual texnologiya»ga asoslangan ijtimoiy va texnologik tashkilot tamoyillarini hayotga jalb qiladi, bu esa ijtimoiy o'zgarishlar va ijtimoiy tashkilotlarning yangi tizimi haqida gapirishga imkon beradi. Bu texnika taraqqiyoti tabiatini o'zgartiradi va yangilanish manbayi sifatida nazariy bilimlarni birinchi o'ringa qo'yadi.

Bu globallashtirish g'oyasini – xalqaro iqtisodiyot haqida zamonaviy tasavvurlardan keskin farq qiladigan konsepsiyani muhim qilib qo'yadi va har bir davlat oldiga mutlaqo yangi muammolar qo'yadi. Axborot erasining asosiy jihatlari – kompyuterlar va telekommunikatsiyalar rolining yetakchi ekanligi, shuningdek, nazariy bilimlarning fundamental ahamiyatga ega ekanligi hisoblanadi.

Postindustrial jamiyatda asosiy muammo fanni tashkil qilishdan iborat, jamiyatning eng muhim instituti bo'lib esa ilmiy ishlar amalga oshiriladigan universitet yoki ilmiy-tadqiqotchilik laboratoriyasi ishtirok etadi.

Postindustrial jamiyat xizmatlarga asoslangan jamiyat, bu yerda asosiy ahamiyatga mushak kuchi, energiya va axborot ega emas, lekin asosiy ta'sir etuvchi kuchga professional aylanadi, chunki uning tajribasi va ma'lumoti uning postindustrial jamiyatning barcha talablariga javob berishiga imkon yaratadi.

Agar industrial jamiyat turmush darajasini anglatadigan tovarlar miqdori orqali belgilanadigan bo'lsa, postindustrial jamiyat turmush sifati bilan belgilanadi, xizmatlar va turli qulayliklar – sog'liqni saqlash, dam olish va madaniyat bilan o'lchanadi.

D. Bellning postindustrial jamiyat nazariyasida va postindustrial jamiyat o'rtasidagi tafovut texnologik sohada yotadi: nazariy bilimlar ham, axborotlashtirish

ham, va hatto ijtimoiy tuzilma ham, avvalo, texnologiyalar sohasidagi o'zgarishlar tufayli yangi ahamiyatga ega bo'ladi.

Insonda, uning mentalitetida ijtimoiy-madaniy tuzumdagi keskin o'zgarishlar ikkinchi darajaga tushib qoladi. Lekin bu garchi rivojlanishning axborot-texnologiya bosqichida bo'lsa-da, industrial jamiyatning asosiy tamoyillari davomi hisoblanadi.

Xizmatlar tushunchasiga ta'rif berib, D. Bell, shuningdek, industrial jamiyatdan postindustrial jamiyatga o'tish bosqichlarini ham ko'rib chiqadi:

1) sanoatning rivojlanishi tovarlar harakati bilan bog'liq xizmatlar sifatida transport va ijtimoiy xizmatlar zarur ekspansiyasini nazarda tutadi hamda ko'proq energiya va qo'shimcha ishchi kuchi jalb qilishni taqozo etadi;

2) aholi sonining o'sishi va ne'matlar ommaviy iste'moli sharoitlarida moliya, ko'chmas mulk bilan operatsiyalar, sug'urta va taqsimot (ulgurji va chakana savdo) o'sishi vujudga keladi;

3) ovqatlanish uchun sarflanadigan pul ulushi kamayishi, qoldiq esa dastlab uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar (uy-joy, kiyim-kechak, avtomobil) xarid qilish uchun, keyin esa dam olish va sayohatlar, zeb-ziynatlar va h.k.ga sarflanishi aniqlanadi.

D. Bell ijtimoiy bilimlar tushunchasiga quyidagicha ta'rif beradi: «belgilangan sistematik shaklda aloqa vositalaridan foydalangan holda boshqa kishilarga berilishi mumkin bo'lgan eksperimental natija yoki dalillar bilan asoslangan fikrni ifodalaydigan mulohazalar yoki subordinatsiya qilingan dalillar yig'indisi».

U bilimlarning o'sish muammolari haqida olimlarning fikrlarini batafsil ko'rib chiqqan. Yel universiteti (AQSh) misolida 2040-yilda bu miqyosdagi ilmiy markaz uchun talab qilinadigan kutubxonalar soni hisob-kitobini keltirgan. shuningdek, olimlarning, jumladan, «eksponensial o'sish» qonuni yordamida bosma mahsulot miqdorining o'sishini hisoblab chiqishga harakat qilgan D. Praysning fikrlari keltirilgan.

Bu tavsifnomalarni ko'rib chiqar ekan, D. Bell «rivojlanishning muhim va o'ziga xos bo'lgan xususiyati» sifatida bilimlar differentsiatsiyasi tendensiyasini qayd etadi, chunki har bir yangi yutuq ba'zida asta-sekinlik bilan yangi sohalar yaratadi, ular esa o'z navbatida, boshqa tarmoqlarni vujudga keltiradi.

Bilimlarning o'sishi innovatsion o'zgarishlarda amalga oshiriladigan yangiliklarga doimiy ehtiyoj yaratadi. D. Bell bu o'zgarishlarning beshta eng muhim tavsifnomalarini ajratib ko'rsatgan:

- ular eng kichik xarajatlar bilan ko'proq tovar ishlab chiqarishga imkon beradi;
- ular ishlab chiqarish jarayonini hosil qiladigan operatsiyalarni rejalashtirish apparatini ifodalaydigan mutaxassislar, muhandislar va texniklar yangi sinfini barpo etadi;

- texnologik jarayon funksional munosabatlar va son ko'rsatkichlariga tayangan holda ratsionallikning yangi ta'rifini asoslab bergan;

- transport va axborot uzatish sohasidagi inqilob (texnika va texnologiyalarning rivojlanishi oqibati) yangi iqtisodiy imkoniyatlar va yangi ijtimoiy ta'sirlarni ta'minlaydi;

• estetik tasavvurlar, ayniqsa, zamon va makonga oid tasavvurlar tubdan o'zgaradi.

Bilimlarning eng yaqqol o'sishi texnika va texnologiyalar rivojida ko'zga tashlanadi. D. Bellning hisoblashicha, postindustrial jamiyatning eng muhim muammosi maxsus tayyorlangan professional va texnik kadrlarni yetarli miqdorda ta'minlashdir. U 2000-yilga kelib AQSh ommaviy bilimlar jamiyatga aylanishini bashorat qilgan. 1970-yillar bilan taqqoslaganda, talabalar soni 10 baravar o'sadi. Bu bashorat, umuman olganda, o'zini oqladi.

D. Bell o'z tadqiqotlarida g'arb mamlakatlarida kuzatiladigan tendensiyalardan kelib chiqib, rivojlanishning boshqa bosqichlarida bo'lgan mamlakatlarni e'tibor doirasidan chetda qoldirgan.

Elvin Toffler(1928). E. Toffler 1928-yil Nyu-Yorkda tug'ilgan; 1949-yil Nyu-York universitetini tamomlagan; 1959-yildan 1961-yilgacha – «Fortune» jurnali muharrir o'rinbosari; 1965-yildan 1967-yilgacha – Ijtimoiy tadqiqotlar yangi maktabida o'qituvchi; «Future Shock» kitobi dunyo yuzini ko'rganidan so'ng butun dunyoda mashhur muallif va maslahatchiga aylandi, hozirgi kunda ro'y berayotgan global o'zgarishlarni tushunishning asoslaridan iborat bo'lgan «uchinchi to'lqin» tushunchasini ishlab chiqqan.

Asosiy asarlari.

«A Future Shock» (1970);

«The Eco-Spasm Report» (1975);

«The Third Wave» (1980);

«Previews and Premises» (1983);

«Power Shift: Knowledge, Wealth, and Violence at the Edge of 21st Century» (1990);

«War and Anti-War: Survival at the Dawn of 21st Century» (1993);

«Creating a New Civilization: The Politics of Third Wave» (1995);

«Revolutionary Wealth» (2006).

Menejment sohasidagi mashhur olim, futurolog va siyosatshunos E. Toffler jamiyat hayotidagi tarixiy davrlarni o'zgarish nuqtayi nazaridan ko'rib chiqadi. «The Third Wave» («Uchinchi to'lqin») kitobida u mazkur o'zgarishlarning tarixiy jihatdan yo'nalishlarini ketma-ketlikda ta'riflaydi.

Butun insoniyat uchun o'zgarishlar olib kelgan birinchi to'lqingacha odamlar o'simliklardan olinadigan ozuqa va baliq bilan oziqlangan, ov va chorvadorlik bilan shug'ullangan holda kichik, ko'pincha bir yerdan boshqa yerga ko'chib yuradigan guruhlarda yashagan. Bundan taxminan 10 ming yil avval butun sayyoramiz bo'ylab qishloq xo'jaligi inqilobi sekin tarqalgan bo'lib, uning natijasida yerlarga ishlov berish vujudga keldi va odamlarning yangicha turmush tarzi shakllandi. E. Toffler birinchi to'lqin davrini 8 ming yil oldin boshlangan va 1650-1750-yillarga qadar davom etgan davr sifatida baholagan.

Biroq ushbu to'lqin pasayishga kirishishidan oldin Yevropada tez orada dunyoning katta qismini qamrab olgan (garchi qishloq xo'jaligi va sanoat ishlab chiqarishi dunyoning ko'plab mamlakatlarida mavjud bo'lib, bir-biri bilan raqobat qilishda davom etsa-da) ikkinchi – industrial to'lqinni yuzaga keltirgan sanoat

inqilobi boshlandi. O'zgarishlarning ikkinchi – «industrial» to'liqini dunyoni o'zgartirib yubordi, iqtisodiy va ijtimoiy institutlarni modernizatsiya qildi. Lekin u o'zining rivojlanish cho'qqisiga chiqqan bir paytda, 1950-yillarning o'rtalarida AQShda uchinchi to'liqin bilimlar iqtisodiyoti va elektronika, informatika, kompyuterlar, biotexnologiyalar kabi novatsiyalarga asoslangan postindustrial inqilob boshlanganidan darak berdi.

E. Toffler tomonidan bajarilgan ikkinchi va uchinchi to'liqinning o'zaro aloqalar dinamikasini tadqiq etish natijalari mutaxassislar va ishbilarmonlar tomonidan katta qiziqish uyg'onishiga olib keldi, chunki farovonlik yaratish masalalari bu tadqiqot predmetiga aylandi. Ikkinchi to'liqin davrida boyliklar shakllantirish ishlab chiqarishning fabrika tizimi va uning muhim tendensiyalariga: mahsulot ommaviyligi, jarayonlar va operatsiyalarni standartlashtirish, foydani maksimal qilish, ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish, jarayonlarni sinxronlashtirish, sanoatni markazlashtirish, yirik byurokratik tashkilotlar tashkil qilishga asoslangan.

Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi bilan asoslanadigan uchinchi to'liqin E. Tofflarning fikriga ko'ra, boyliklar yaratishning mohiyatini tubdan o'zgartirdi, chunki ular ma'lumotlar, g'oyalar va simvollarni shiddat bilan qabul qilish va uzatishga asoslanadi. U o'zgarishlar ko'lami va tezlikning o'sish omillarini ajratgan. Xizmat ko'rsatish sohalaridagi o'sish shunga olib keladiki, xizmatlar sanoatida band bo'lgan kishilar soni ishlab chiqarish mutaxassislari sonidan ortib ketadi. E. Toffler tezlashib boradigan iqtisodiy o'sish va jadal texnologik taraqqiyotni bashorat qilgan, chunki mavjud texnologiyalar muntazam ravishda yangi texnologiyalar hosil qiladi, g'oyalar va bilimlar o'rtasidagi farq esa yangi bilimlar va tobora takomillashib boradigan kompyuterlar tufayli tobora qisqarmoqda. Yangi tendensiyalar oqibatida turmush sur'ati tobora tezlashib bormoqda. E. Toffler «deindustrializatsiya» g'oyasiga qo'shiladi; sanoat bilimlar inqilobi ta'siri ostida o'zgaradi. Iqtisodiyotning ommaviy ishlab chiqarish, ommaviy sotuv, ommaviy gomogenlik va axborotni ommaviy tarqatish vositalaridan voz kechish bilan bog'liq «demassifikatsiya» tendensiyalari aniqlanadi, natijada tovarlar individuallashuvi ortadi, ommaviy marketingdan nishalarni xabardor qilish mikromarketingiga o'tish, monolit iyerarxik nazorat qiluvchi tashkilotdan nomarkazlashgan tarmoqlarga o'tish ro'y berdi.

Uchinchi to'liqin texnologiyalariga asoslangan sanoat sektorlari va tarmoqlarida shov-shuvlar boshlanishi bilan, ikkinchi to'liqin tarmoqlari va alohida ishlab chiqarishlari zaiflasha boshladi, dunyoning ko'plab mamlakatlari tendensiyalari E. Tofflarning fikriga ko'ra, ijtimoiy soha va iqtisodiy hokimlik qilishga jiddiy o'zgarishlar kiritgan holda, uchinchi to'liqin sanoatining negizini tashkil qiladigan fan va ishlab chiqarish tarmoqlarining o'zaro bog'liq bo'lgan to'rt guruhi foydasiga amalga oshirila boshladi.

Birinchi guruh tarkibida, eng avvalo, elektronika va kompyuterlar ko'rsatilgan bo'lib, bu mahsulotlar savdo hajmi, 1980-yillar oxiri va 1990-yillar boshiga kelib \$400 mlrd. dan oshib ketdi

Kompyuterlashtirish tezligi juda yaxshi ma'lum bo'lib, narxlar ancha tez pasayadi, sifat esa bu paytda shiddat bilan o'sadi. «Computer World» jurnalini dalil

qilib ko'rsatgan holda E. Toffler yaqqol va ishonchli bir misol keltirib o'tadi: «Agar avtomobil sanoati so'nggi 30 yil ichida kompyuter ishlab chiqarish sanoati qilgan xuddi shu ishni qilganida edi, "Rolls-roys" hozirda 2,5 dollar turgan va yoqilg'isiz 2 mln. mil bosib o'tgan bo'lardi!» Bu misol uchinchi to'liq tarmoqlari muvaffaqiyatining bosh tamoyillarini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tarmoqlarning ikkinchi guruhi, E. Tofflarning fikriga ko'ra, energiya tejaydigan texnologiyalar bilan bog'liq. Birinchi navbatda bu yerda gap soch tolasi qalinligidagi yorug'lik o'tkazuvchi tolalardan foydalanadigan optik tolali aloqa tizimlari tarmoqlari haqida, shuningdek, qattiq jinslar fizikasining yutuqlari haqida boradi.

Yangi texnologiyalarga o'tishning energetik oqibatlari odamni lol qoldiradi: masalan, optik tolalar ishlab chiqarish uchun ilgari mis qazib chiqarish va sim ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan energiyaning mingdan bir qismi talab etiladi. Elektronikada qattiq jinslar fizikasi yutuqlaridan foydalanish tobora kamroq energiya talab qiladigan elementlar tarkibiy qismlarini ishlab chiqarishga olib keladi. Masalan, keng miqyosdagi integratsiya IBMga atigi 50 mVt iste'mol qiladigan tarkibiy qismlar yaratishga imkon berdi. Energetik ochlikni his qilayotgan dunyoning ko'plab rivojlangan mamlakatlari uchun energiya tejaydigan texnologiyalar hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi va ularning uchinchi to'liq sanoatiga faol o'tishini rag'batlantiradi.

Tarmoqlar *uchinchi guruhi* aerokosmik sanoatga daxldor. Ushbu yo'nalishning rivoji istiqbolida ulkan ahamiyatga ega. Bu sohada *General Electric*, *British Aircraft* kabi ulkan kompaniyalar eng yangi ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan, lekin yerning tortishish kuchi tufayli faqat sayyoramizdan tashqarida olinishi mumkin bo'lgan 400 dan ortiq o'ta istiqbolli qotishmalarni aytib o'tgan TRW elektron va aerokosmik kompaniyasi muvaffaqiyatli ishlamoqda. Bu loyihalar ilmiy fantastika emas, ularni amalga oshirishga jiddiy kirishishni rejalashtirgan nomi dunyoga mashhur kompaniyalar soni tobora o'smoqda.

Va nihoyat, biologiya (gen) sanoati va dengiz tubini o'zlashtirish uchinchi to'liq tarmoqlarining *to'rtinchi guruhini* tashkil qiladi.

E. Tofflarning adolatli qayd etishicha, oziq-ovqat muammosi kuchaygan mahalda dengiz va okeanlar tubi bu muammoni bartaraf qilishga yordam berishi mumkin, yuqori darajada sanoatlashtirilgan zamonaviy baliq ovlash sanoati dengizda kun kechiradigan ko'plab jonzotlarning yo'q bo'lib ketishiga olib kelishi mumkin. Shu bilan bir paytda aqlli akvakultura butun hayot unga bog'liq bo'lgan nozik biosferaga ziyon yetkazmagan holda oziq-ovqat inqirozini muvaffaqiyatli bartaraf etishi mumkin. U misol qilib keltirib o'tgan Batgel memorial instituti tajribasida tarkibida katta miqdorda neft bo'lgan suv o'tlari aniqlandi; hozir ularni yetishtirishning iqtisodiy nuqtayi nazardan foydali bo'lishi borasida harakatlar qilinmoqda. Okean behisob minerallar – mis, rux, qalaydan tortib kumush, oltin, platina va fosfatlargacha taklif qiladi. Yuzga yaqin, jumladan, dunyodagi eng yirik kompaniyalar dengiz tubidan ko'rinishi kartoshkaga o'xshab ketadigan, yiliga 6 mln. tonnadan 10 mln. tonnagacha tezlik bilan «o'sadigan» va hozircha Gavay orollaridan janubda topilgan, qayta tiklanadigan resurslarga mansub bo'lgan marganets

konkretniyalari qazib chiqarishga tayyorlanmoqda. To'rtta xalqaro konsorsium ko'plab mlrd. AQSh dollari miqdorida okean tubida minerallarni sanot usulida qazib chiqarishga kirishgan. Koinotda qurilgan zavodlar va okean tubidagi shaharlar ham yaqin kelajakda xomxayol bo'lmay qoladi.

E. To'fflarning hisoblashicha, istiqbolida bilimlar hokimlik qilishning asosini tashkil qiladi. U jahon hamjamiyatining yangicha suratini chizib, bunda yangi bilimlar manbalari uchun kurash hokimlik qilish uchun kurashning asosiga aylanadi, lekin bilim na markazlashgan, na monopollashgan bo'la olmasligi sababli yangi manbalarga potensial ega bo'lish imkoniyatini turli manfaatdor guruhlar qo'lga kiritadi. Aytib o'tilganlarning barchasi siyosiy muhitga ham, iqtisodiy muhitga ham bir xilda daxldordir. Bashorat muallifi o'tmish bilan va eskicha dunyoqarash bilan uzil-kesil xayrlashishni bashorat qiladi, doimiylik va o'zgarmaslik barham topishini e'lon qiladi, «zamonaviy dunyoda o'zgarishlar shu qadar tez ro'y beradiki, kechagi haqiqat bugungi kunda yangilish fikrga aylanib qoladi» deb yozadi.

Yuqorida sanab o'tilgan muammolar qanday shaklda rivojlanishi va amalga oshirilishidan qat'i nazar ular zamonaviy menejment, ayniqsa, xalqaro menejmentga bevosita aloqador hisoblanadi.

Iqtisodiyotda ro'y berayotgan tashqi o'zgarishlar odamlarda ham o'zgarishlarni talab qiladi. O'zgarishlarning o'sib borishi muqarrar bo'lib, zamonaviy insonlar hayotining ajralmas bir tabiiy qismiga aylanadi. Bunga hamma, ayniqsa, menejerlar psixologik va professional nuqtayi nazardan tayyor bo'lishi lozim, chunki ularning ishi to'g'ridan to'g'ri jamoalarni boshqarish va yetakchilik bilan bog'liq. Surunkali ravishda yangiliklarni o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Texnologiyalarning shiddat bilan o'sishi, turli bilimlarning yangi sohalardagi simbiozi haqiqatda shundan dalolat beradiki, texnologiya – taraqqiyotni harakatga keltiruvchi kuch, bilimlar esa uning yoqilg'isi.

Yangicha sharoitlarda jamoalarda psixologik barqarorlik muhiti yaratish, xodimlarning istiqbolni ko'ra olishi, doimiy o'qish va bilimlarni takomillashtirish, jamoalar va guruhlarda ijodkorlik muhitini rag'batlantirishish muvaffaqiyatga erishadigan tashkilotlar menejmentining juda murakkab, lekin bajarilishi shart bo'lgan vazifasidir.

Xalqaro menejment sharoitlarida bularning barchasi shu bilan yanada murakkablashadiki, TMK va MNK xodimlari, shuningdek, xalqaro tarmoqlar, shirkatlar va ittifoqlarga birlashtirilgan o'rta va kichik korxonalar xodimlari turli madaniy ildizlarga va institutsional (diniy, ijtimoiy, oilaviy, davlat va professional) xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin. Bunday tashkilotlarda jarayonlarni boshqarish har tomonlama va chuqur bilimlar va ko'nikmalar, ijodiy qobiliyatlar, sabr-toqat va mehnatsevarlikni talab qiladi.

Xulosa qilib, institutsional nazariya va uning klassik vakillari iqtisodiy faniga qo'shgan hissasi yo'nalishlarini keltirib o'tamiz.

Institutsional nazariya va uning klassik vakillari iqtisodiy faniga qo'shgan hissasi yo'nalishlari

T/p	Olimlar	Iqtisodiy rivojlanishning evolyutsiya tabiatini aniqlash	Yakuniy bosqich yo'qligi va rivojlanish dinamikasini aniqlash	Institutlar mohiyati va mazmunini, ularning rivojlanish va o'zgarishlarini aniqlash	Davlatning bozor iqtisodiyotidagi roli, ta'sir etish va rivojlanish dinamikasi	Zamonaviy bozor iqtisodiyotida yirik biznes va monopoliyalarning roli, korporativ madaniyat rivojlanishi	Transaksiyalar nazariyasining roli, mazmuni va rivojlanishi	Fan-texnika taraqqiyotining bozor iqtisodiyoti rivojlanishidagi roli va ahamiyati	Pul va kreditning roli, narx nazorati	Tarixiy yondashuv va tarixiy davrlarni baholash	Strategik oldindan ko'ra bilish va strategik bashorat	Qiymatlar toifasining roli	Rivojlanish va nazariyaga qo'shilgan hissa
1.	T. Veblen	+	+	+	-	+	-	-	+	-	-	-	+
2.	Dj. Kommons	+	+	+	+	-	+	-	-	+	-	-	+
3.	U. Mitchell	-	+	+	-	-	-	-	+	-	-	-	+
4.	Y. UjyMnerep	+	+	-	+	+	-	+	+	+	-	+	+
5.	Dj. Gelbreyt	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	+
6.	R. Kouz	-	+	+	+	-	+	-	-	-	-	-	+
7.	D. Nort	+	+	+	-	+	+	+	-	+	-	-	+
8.	D. Bell	-	+	-	-	-	-	+	-	+	+	+	+
9.	E. Toffler	-	+	-	-	-	-	+	-	+	+	+	+

2.3. Bozor munosabatlarini vujudga keltirish va undan foydalanishda korporativ boshqaruvning zarurati

Korporativ boshqaruv atamasining o'zi tarixan 1970-yillarning o'rtalarida AQShda yuzaga kelgan. Keyinchalik, ushbu atama Yevropada keng tarqalib, unda korporativ menejment, korporativ huquq va korporativ tuzilmalar (tashkilotlar)ni yaratish sohalarida tadqiqotlar o'tkazilishi davom ettirilgan. Tadqiqotlar natijasida shu aniq bo'ldiki, korporativ boshqaruv atamasi birinchi marta R. Ills tomonidan korporativ tuzumning tuzilmasi va faoliyati mohiyatini ochib berish uchun qo'llanilgan. Korporativ boshqaruv konsepsiyasining o'zi azaldan ma'lum bo'lgan va bu konsepsiya XX asr boshlarida chop etilgan adabiyotlarda qo'llanilgan. Xususan, korporativ munosabatlar tizimi korporativ va xususiy mulkni boshqarishni qo'llash jarayoni sifatida birinchi marta 1932-yilda amerikalik huquqshunos olim A. Berli va iqtisodchi G. Minzning klassik ishlarida o'rganilgan. Ularning ishlarida korporativ boshqaruv atamasi tilga olinmagan bo'lsa-da, ular korporativ boshqaruvni ishonib topshiruvchilar – principals (autsayderlar, investorlar) va vakillar – agents (insayderlar, boshqaruvchilar) o'rtasidagi agentlik munosabatlarini o'rganishgan. Korporativ boshqaruv alohida fan sifatida 1980-yillarda yuzaga kelgan. Korporativ

boshqaruv nomli birinchi kitob 1984-yilda chop etilgan, 1993-yildan boshlab Corporate Governance: An International Review deb nomlangan nazariy jurnal chiqa boshlagan. Unga muvofiq, kompaniyalarni tashkil etish, boshqarish va samarali o'zaro faoliyat yuritish asosida yotgan huquqiy konsepsiyalar va tartibotlarning umumiy nomlanishi korporativ boshqaruv nomini olgan. Tadqiqotlarga ko'ra, bugungi kunda G'arb olimlari tomonidan shakllantirilgan korporativ boshqaruvning juda ko'p miqdordagi ta'riflari mavjud. Xorijiy mualliflardan birinchi bo'lib Ser Adrian Kedberi 1992-yilda Korporativ boshqaruvning moliyaviy jihatlari bo'yicha qo'mitaning hisobotida korporativ boshqaruvga quyidagi ta'rifni bergan: Korporativ boshqaruv shunday tizimki, uning yordamida biznes boshqariladi va nazorat qilinadi.

Korporativ boshqaruv nazariyasining rivojlanishida nazariyalar: Firma nazariyasi. Transaksion xarajatlar nazariyasi. Agentlik nazariyasi.

Agentlik nazariyasi doirasida 1976-yil iqtisodchi olimlar Yensen va Mekling tomonidan taklif etilgan model keng tarqalgan bo'lib, unga ko'ra agentlik munosabatlari, unga muvofiq, boshliq qo'l ostidagi xodimni boshliq manfaatlarida harakatlarni amalga oshirish uchun yollaydigan va qaror qabul qilish huquqlarining bir qismini qo'l ostidagi xodimga berish ko'zda tutiladigan shartnomadir. Bundan tashqari agentlik munosabatlari quyidagilardan iborat bo'lgan agentlik xarajatlariga olib keladi:

- mulk egasi va menejer o'rtasida muloqot o'rnatish xarajatlari;
- mulk egasining menejerni nazorat qilish xarajatlari;
- menejerning o'zini o'zi cheklash xarajatlari;
- qoldiq yo'qotishlar.

Model quyidagi asosiy taxminlarga yo'l qo'yadi:

- barcha tashqi aksiyalar ovoz berish huquqiga ega emas;
- tashqi mulk egalari faqat pul oqimlari yoki boylikning o'sishi orqali mulkdan foyda oladi (ya'ni sof foyda olmaydi);
- menejerning ish haqi qat'iy belgilab qo'yilgan bo'ladi;
- modelning dinamik jihatlari tahlildan chiqarib tashlanadi.

Qo'shimcha taxminlar (keyinchalik susaytiriladi):

- firma hajmi qat'iy belgilanadi;
- monitoring va o'zini o'zi cheklash uchun imkoniyat yo'q;
- qarz olish uchun imkoniyat yo'q;
- risk va diversifikatsiya zarurati e'tiborga olinmaydi.

Natijada quyidagi xulosalar kelib chiqadi:

agar menejer firma kapitalining 100 % egasi bo'lsa, u eng yuqori xarajatlar va eng yuqori foyda tengligidan kelib chiqib ("jamoat uchun eng qulay variant"), qo'llanadigan harakatlar optimal hajmini tanlaydi;

agar menejer firmaning to'laqonli egasi hisoblanmasa, qo'llanadigan harakatlar darajasi jamoat uchun eng qulay variantdan past bo'ladi va firmaning qimmatini pasayib ketadi;

mulk egasi tomonidan nazorat qilish imkoniyati firma qiymatini oshiradi va nazorat bo'lmagan vaziyatga nisbatan xususiy foyda iste'molini kamaytirishga imkon beradi.

Agentlik nazariyasida boshqa modellar ham foydalaniladi. Masalan, kapital tuzilmasi modellari. Ulardan birining asosida yotadigan Modilyani Miller teoremasiga ko'ra, qarz va mulk o'rtasida tanlov firmaning qiymatiga ta'sir etmaydi. Bu fikr faqat moliya bozorlari mukammal bo'lgan hollarda to'g'ri bo'ladi. Biroq Yensen va Meklingga ko'ra, qarz agentlik xarajatlari bilan ham bog'liq bo'ladi. Menejer riskliroq investitsiyalarni amalga oshirib, riskni kreditorlarga o'tkazadi:

loyiha muvaffaqiyatli amalga oshirilgan hollarda menejer daromadning ko'proq qismini oladi, chunki qarz bo'yicha to'lovlar qat'iy belgilab qo'yilgan bo'ladi;

biroq muvaffaqiyatsizlik hollarida kreditorlar asosiy yo'qotishlarga duch keladi, chunki defolt holatida menejerning javobgarligi uning kapitaldagi ishtiroki bilan cheklanadi.

Qarzning agentlik xarajatlari quyidagilarni qamrab oladi:

qarz shartnomasi yozish xarajatlari;

menejerning yuqori riskli investitsiyalardan yo'qotishlari;

monitoring va o'zini o'zi cheklash xarajatlari;

bankrot va qayta tashkil qilish xarajatlari. Bu xarajatlar qarzning o'sishi bilan o'sib boradi, shu tariqa kompaniya kapitali tuzilmasida qarz ulushi qanchalik yuqori bo'lsa, kompaniya uchun qarz qiymati shunchalik baland bo'ladi.

Kapital tarkibi bo'yicha boshqa mashhur nazariyalaridan biri bo'lgan «soliq qalqoni» modeli ham mavjud (bunda soliq qonunchiligi asosida qarz bo'yicha beriladigan foiz soliqqa tortilmaydi), Yensenning erkin pul oqimlari nazariyasi modeli 2001-yilda ishlab chiqilgan Mayersning «iyerarxiya nazariyasi» modeli hisoblanadi. Mayers bo'sh pul mablag'lari mavjudligida kompaniya ichki moliyalashtirishni tashqi moliyalashtirishdan afzal ko'radi, chunki ichki moliyalashtirishda axborot asimmetriyasi muammosi vujudga kelmaydi deb xulosa chiqaradi. Tashqi moliyalashtirish sifatida kompaniya qarz xarajatlari foyda miqdoridan oshib ketmagunga qadar qarzga mablag' jalb qilishni afzal ko'radi. Bunda qimmatli qog'ozlar chiqarish oxirgi navbatda amalga oshiriladi.

2001-yil agentlik nazariyasi doirasida keng tarqalgan yana bir model taklif etildi. Bu Tirolning modeli edi. Ushbu modelda menejerning harakatlari kuzatilmasligi mumkin deb taxmin qilinadi. Firmaning daromadlari menejerning harakatlariga bog'liq bo'lsa-da, biroq ehtimoliy o'lchamga ega emas. Shunday qilib, firma faoliyati natijalari bo'yicha menejerning sa'y-harakatlari darajasini aniqlash qiyin. Bu modelda ikki turdagi monitoring ko'rib chiqiladi. Faol monitoring shuni anglatadiki, investor ayrim xarajatlarni sarflagan holda, menejerning xususiy foydalarini pasaytirishi mumkin (Yensen-Mekling modeli kabi). Passiv monitoring oraliq bosqichda menejer faoliyati haqida aniqroq signal olishni anglatadi. Bunday signal manbayi sifatida investitsiya tahlilchilari, banklar, reyting agentliklari ishtirok etishlari mumkin. Bunda mulk egasi va menejer o'rtasida agentlik nizosini hal qilish usullari quyidagilar hisoblanadi:

yirik mulk egalari, institutsional investorlar va kreditorlar, direktorlar Kengashi tomonidan amalga oshiriladigan monitoring;

korporativ nazorat bozori, demak, dushmanlarcha bosib olish tahdidi;

kompensatsiya sxemalari va ko‘rinib turmaydigan stimullar.

2. Sheriklar nazariyasi korporatsiyani uning oddiy elementlari – aksiyadorlar, xodimlar, iste‘molchilar, mahalliy hamjamiyat, soliq to‘lovchilar va boshqalarning oddiy yig‘indisiga teng bo‘lmagan katta tizim sifatida ifodalaydi. Ya‘ni “mulk egasi – menejer” nizosi kengayishi ro‘y beradi va bu nazariyaning mohiyati kompaniya rahbariyatining barcha manfaatdor tomonlar nazorati ostida bo‘lishi shartligidan iborat. Bunda korporatsiya faoliyatidagi barcha sheriklar o‘zlarining maqsadlarini ko‘zlaydi:

menejerlar – individual maqsadlar, masalan, mehnatga to‘lanadigan haqni maksimal qilish, ularning professional malakasi ko‘rsatkichi sifatida kompaniya aktivlarini oshirish, xodimlar shtatining o‘sishi va shu kabilar;

xodimlar individual maqsad sifatida mehnatga to‘lanadigan haqni maksimal qilishni ko‘zlaydi;

iste‘molchilar ayirboshlashdan olinadigan foydaning maksimal bo‘lishini maqsad qilib qo‘ygan;

■ tijorat hamkorlari korporatsiya bilan shartnomalarni amalga oshirishdan operatsion foydani maksimallashtirishga harakat qiladi;

■ moliyaviy vositachilar va moliyaviy resurslar ta‘minotchilari individual maqsadlar sifatida aylanmaning o‘sishi, kredit imkoniyatlari va boshqalar uchun korporatsiyaning moliyaviy vositalariga ega bo‘lish imkoniyatlarini olishni ko‘zlaydi;

■ obligatsiyalar egalari obligatsiyalarga foiz to‘lovlari va obligatsiyalar kurs qiymatining maksimal bo‘lishini maqsad qilib qo‘ygan;

davlat tartibga solish organlari korporatsiyadan olinadigan soliq yig‘imlarini oshirishga intiladi;

mahalliy hamjamiyatlar korporatsiya resurslari yordamida, biznesning ijtimoiy javobgarlik dasturlaridan foydalanish yordamida ijtimoiy vazifalarni hal qilishga intiladi;

3. Boshqaruv nazariyasining mohiyati shundaki, yollanma menejmentli korporatsiya ustidan hokimlik aksiyadorlar tomonidan tayinlanadigan va ularga hisobot beradigan direktorlar vositasida amalga oshirilishi mumkin.

4. Korporativ munosabatlarni tashkil qilishning umumiy tamoyillaridan tashqari, har bir korporativ birlashmada korporatsiyaning tashkiliy tarkibi, xarid qilingan mulk xususiyati va boshqalar bilan asoslanadigan ma‘lum bir o‘ziga xosliklar vujudga kelishi mumkin. Korporativ birlashmalarning eng keng tarqalgan shakllarini ko‘rib chiqamiz.

2.4. Korporativ boshqaruvni rivojlantirish va raqobat muhitini rivojlantirish mexanizmlari

O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti islohotlarning shu kungi bosqichi markazlashtirilgan ishlab chiqarishni rejalashtirilgan ishlab chiqarishni rejalashtirish va mahsulotlarni taqsimlashga ega bo‘lgan ma‘muriy bo‘yruqbozlik tizimidan bozor munosabatiga o‘tish bilan xarakterlanadi. Bozor iqtisodiyotini harakatga keltiruchi, uning taraqqiy etishiga katta ta‘sir ko‘rsatuvchi kuch raqobatdir. Raqobat kurashining ahamiyati shunchalik yuqoriki, usiz bozorni tasavvur etib bo‘lmaydi. Chunki u bozor

iqtisodiyotining mazmunidir. «Raqobat bo‘lmasa, bozor iqtisodiyotini barpo etib bo‘lmaydi. Raqobat bozorning asosiy sharti, aytish mumkinki, uning qonunidir».

Avvalambor, raqobat nima? Raqobat (конкуренция) lotincha canкуро degan so‘zdan olingan bo‘lib, to‘qnashuv degan ma‘noni bildiradi. O‘zbek tilida raqobat kim o‘zdi, basma-baslikka bellashuv ma‘nosini anglatadi. Basma-baslikka kim bellashadi? Raqib bilan. Raqiblar bir-biriga qarama-qarshi turuvchilar bo‘lib, biror narsani talashuvchilar ma‘nosini ifodalydi. Shunday qilib, “Raqobat iqtisodiy faoliyat ishtirokchilarining o‘z manfaatlaridan kelib chiqib, yuqori daromad olish imkoniyatiga, nufuzli mavqega ega bo‘lishi uchun boshqalar bilan bellashuvi, kurashidir”.

Raqobatning iqtisodiy mazmunini tushunib olish unga turli tomondan yondashishini talab qiladi. Mustaqil tovar ishlab chiqaruvchilar (korxonalar) o‘rtasidagi raqobat tovarlarni qulay sharoitda ishlab chiqarish va yaxshi foyda keltiradigan narxda sotish, umuman, iqtisodiyotda o‘z mavqeyini mustahkamlash uchun kurashdan iborat. Bunda ular kerakli ishlab chiqarish vositalari, xomashyo va materiallar sotib olish, ishchi kuchini yollash uchun ham kurashadi. Ishlab chiqaruvchilar o‘rtasidagi raqobat oxir-oqibatda iste’molchilar uchun kurashdir.

Resurslarni yetkazib beruvchilar o‘zlarining iqtisodiy resurslarini (kapital, yer-suv, ishchi kuchi) yuqori baholarda sotish uchun raqobat qiladilar. Ishlab chiqaruvchilar va resurslarni yetkazib beruvchilar o‘rtasidagi raqobat bozor munosabatlari rivojlangan, iqtisodiyot to‘liq erkinlashgan sharoitda yorqin namoyon bo‘ladi.

Raqobat iste’molchilar o‘rtasida ham yuz beradi; ular tovarlarni qulay va arzon baholarda sotib olishga harakat qiladilar, ya’ni xaridor har bir sarflangan pul birligi evaziga ko‘proq naflilikka ega bo‘lishga harakat qiladi. Arzon va sifatli tovarni tezroq sotib olish uchun kurashadi.

Raqobat ko‘p qirrali iqtisodiy hodisa bo‘lib, u bozorning barcha subyektlari o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni ifodalaydi. Raqobat bozor subyektlari Iqtisodiy manfaatlarining to‘qnashuvidan iborat bo‘lib, ular o‘rtasidagi yuqori foyda va ko‘proq naflilikka ega bo‘lish uchun kurashni anglatadi.

Raqobat korxonaning eng samarali texnologiyaga o‘tish, ilg‘or ishlab chiqarishni ta’minlab borishga undaydi. U past va kam samarali texnologiya asosida ishlab chiqarish uyushtirilgan korxonalarni qo‘llamaydi va ularning boshqa ilg‘or raqiblar tomonidan siqib chiqarilishiga olib keladi. Shuning uchun raqobat, aytganimizdek, texnik progress imkoniyatini qo‘llaydi va uni keng taraqqiyotga undaydi. Hamda korxonalar mehnat unumdorligini oshirish, xarajatlarni kamaytirish, ishlab chiqarish va mehnatni oqilona tashkil etishga, binobarin, ishlab chiqarishni kengaytirish va samaradorligini oshirishga doim undab turadi.

Raqobatning mazmuni uning vazifalarini ko‘rib chiqish orqali yanada kengroq namoyon bo‘ladi.

Hozirgi bozor iqtisodiyotida raqobatning quyidagi asosiy vazifalarini ajratib ko‘rsatish mumkin:

- 1) tartibga solish vazifasi;
- 2) resurslarni joylashtirish vazifasi;
- 3) innovatsion vazifa;
- 4) moslashtirish vazifasi;

- 5) taqsimlash vazifasi;
- 6) nazorat qilish vazifasi.

Raqobatning **tartibga solish vazifasi** ishlab chiqarishni talab (iste'mol)ga muvofiqlashtirish maqsadida taklifga ta'sir o'tkazishdan iborat. Aynan shu vazifa yordamida iqtisodiyotda taklifning talab orqali, ishlab chiqarish tarkibi va hajmining yakka tartibdagi va ijtimoiy ehtiyojlar orqali belgilanishiga erishiladi, ya'ni iqtisodiyot bozor qonunlari asosida tartibga solinadi.

Raqobatning **resurslarni joylashtirish vazifasi** ishlab chiqarish omillarini ular eng ko'p samara beradigan korxona, hudud va mintaqalarga oqilona joylashtirish imkonini beradi.

Raqobatning **innovatsion vazifasi** fan-texnika taraqqiyoti yutuqlariga asoslanuvchi hamda bozor iqtisodiyoti subyektlarining rivojlanishini taqozo etuvchi turli ko'rinishdagi yangiliklarning joriy etilishini anglatadi.

Raqobatning **moslashtirish vazifasi** korxona (firma)larning ichki va tashqi muhit sharoitlariga ratsional tarzda moslashishiga yo'naltirilgan bo'lib, ularning shunchaki o'zini o'zi saklab, iqtisodiy jihatdan yashab qolishidan xo'jalik faoliyati sohalarining ekspansiyasi (kengayishi)ga o'tishini bildiradi.

Raqobatning **taqsimlash vazifasi** ishlab chiqarilgan ne'matlar yalpi hajmi (yalpi ichki mahsulot)ning iste'molchilar o'rtasida taqsimlanishiga bevosita va bilvosita ta'sir o'tkazadi.

Raqobatning **nazorat qilish vazifasi** bozordagi ba'zi ishtirokchilarning boshqa bir ishtirokchilar ustidan monopolistik hukmronlik o'rnatishiga yo'l qo'ymaslikka yo'naltiriladi.

Raqobatni uchta turga bo'lish mumkin: *sotuvchilar, xaridorlar, sotuvchilar va xaridorlar o'rtasidagi raqobatga bo'lish mumkin.*

Xaridorlar o'rtasidagi raqobat rivojlangan bozor xo'jaligida uning boshqa turlariga nisbatan kamroq ahamiyat kasb etadi. Albatta, sotuvchi xaridorlardan tovar uchun ko'proq haq to'laydiganini afzal ko'radi. Biroq ishlab chiqarish taklif talabga bimalol moslasha oladigan vaziyatda xaridorlar o'rtasidagi raqobat ikkinchi o'ringa o'tadiki, muvozanat yoki taklifning talabdan ortiqchaligiga iqtisodiy tizimning hukmronlik qiluvchi faoliyatidir. Biron-bir tovarni taklif etishni ko'paytirish uchun to'siq paydo bo'lgan paytdagina raqobat keskinlashadi. Zero, agar tovar yetishmasligi paydo bo'lsa, xaridorlar uni sotib olishda bir-birlaridan o'zishga intilib, sotuvchilarga balandroq narx taklif qiladilar. Sotuvchilar esa taqchil tovarni talab narxi bo'yicha, ya'ni xaridori chiqsa, iloji boricha yuqori narx bo'yicha sota boshlaydilar. Xaridorlar imkoniyatlari bir xil bo'lganligi sababli ko'p haq to'lay oladigan kishi ushbu vaziyatda afzal ko'riladi. Bunday raqobat natijasida barcha xaridorlar, har holda tovarni sotib oladigan, tovar yetarli miqdorda bo'lgandagiga qaraganda ko'proq haq to'laydigan xaridorlar va hech narsa sotib ololmaydigan xaridorlar ozmi-ko'pmi yutqazadilar, chunki ularning ehtiyojlari qondirilmaydi.

Sotuvchi bilan xaridorlar o'rtasidagi raqobat muvozanat narxlari shakllanishi jarayonida sodir bo'ladi. Bundan oldindagi ma'ruzada muvozanat darhol yuzaga kelmaydi va uning darajasi talab bilan taklifning nisbatiga bog'liq deb ko'rsatilgan edi. Agar dastlabki shakllangan narx bo'yicha talab taklifdan ortiq

bo'lsa, narx oshib boradi. Bunday vaziyatda sotuvchilar bilan birgalikda harakat qilish xos bo'lib, xaridorlar parokanda bo'ladilar va ularning har biri taqchil molni sotib olishda boshqasidan o'zishga intiladi. Bordi-yu, dastlabki narx vaziyatida taklif talabdan ortiq bo'lsa, xaridorlar sotuvchilarni bir-birlari bilan raqobat qilishga narxni pasaytirishga majbur etadilar. Natijada muvozanat birinchi holdagiga qaraganda pastroq darajada qaror topadi. Bundan xaridorlar yutadilar, chunki ulardan har biri tovarni arzonroq sotib olishga muvaffaq bo'ladi.

Iqtisodchilar uchun *sotuvchilar o'rtasidagi raqobat* g'oyat qiziqarlidir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida sotuvchilar (tovar ishlab chiqaruvchilar) iste'molchining puli uchun kurashishdir. Sotuvchilar raqobatining ikkita asosiy shakli – *tarmoq ichida va tarmoqlararo raqobatlar* shakli keyinroq ko'rib chiqiladi.

Tovar xo'jaligi sharoitida **mintaqalar o'rtasidagi raqobat** muhim ahamiyat kasb etadi. Uni "Yevropa Ittifoqi" misolida ko'rsatib beramiz. Jumladan, Fransiyada don yetishtirish xarajatlari Germaniyadagiga qaraganda kamroq bo'lganligi munosabati bilan Ittifoq doirasida narxlar yagona tizimini o'rnatish fransuz don yetishtiruvchilari uchun foydaliroqdir. Ularning ushbu mahsulotni ko'proq eksport qilishlari tabiiydir. Shu sababga ko'ra Germaniyaning oziq-ovqat va ozuqabop donga bo'lgan ehtiyojining katta qismi Fransiyadan don keltirish hisobiga qondiriladi. Natijada ko'proq chiqimdor bo'lgan nemis dehqonlari raqobat kurashida yutqazadilar va ancha-muncha daromad yo'qotadilar. Shu bois ularning tashqaridan don keltirishni cheklashni va Yevropadagi integratsiya jarayonlari keltirgan zararni qoplashni talab qilishlari mutlaqo tabiiy tuyuladi.

Mintaqalararo raqobat, asosan, sotuvchilar o'rtasida mavjuddir. Lekin u xaridorlar o'rtasida ham bo'lishi mumkin. Masalan, xaridorlar guruhlar zarur tovarlarni arzonga sotib olish uchun bir mamlakatdan boshqasiga qatnaydigan "moddiy" yoki "tovar" turizmi kabi hodisa ham jahon amaliyotida ma'lum. Mamlakatimizda shu niyatda xaridorlarning katta-katta qismi qishloq joylardan shaharlarga, bir shahardan boshqasiga, viloyatdan viloyatga, mamlakatdan mamlakatga qatnaydilar.

Mustaqil ishlash bo'yicha nazorat savollari

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmonidagi ustuvor yo'nalishlar nimalardan iborat?
2. Korporativ boshqaruvning menejmentdan farqi nimalardan iborat?
3. Korporativ boshqaruvning rivojlanishidagi asosiy nazariylar mazmun-mohiyatini tushuntirib bering.
4. Korporativ boshqaruvning zamonaviy rivojlanish nazariyalarini sanab o'ting.
5. Aksiyadorlarning manfaatdorlik tomonlari qanday ko'rinishlarga bo'linadi?
6. Korporativ tuzilmalarning qanday turlari shakllarini bilasiz?

Mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining 233-I-sonli qonuni. "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida (yangi tahriri)", 1996-yil 26-aprel. Yangi tahriri O'RQ-370-son bilan 2014-yil 6-mayda tasdiqlangan.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni. // O'zbekiston Respublikasi Qonunlari to'plami. 2017-y. 6-son. – 70 b.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2018-yil 28-dekabr kuni birinchi marta mamlakatimiz parlamenti – Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – T.: O'zbekiston, 2017-y. – 104 b.
4. Zaynutdinov Sh.N. Korporativ boshqaruv asoslari. O'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston, 2008. – 260 b.
5. Xodiyev B.Yu., Berkinov B.B. Korporativ boshqaruv va raqobatni rivojlantirish. O'quv qo'llanma. – T., 2011-y.
6. Steen Thomsen & Martin Conyon – Corporate Governance, mechanisms and systems. McGraw-Hill Higher Education UK, 2012. – 367 pp.
7. Bob Tricker – Corporate Governance, Principles, Policies and Practices, 3 rd edition, Oxford online resources center, 2012. – 904 pp.
8. www.webofscience.com – Xalqaro ilmiy maqolalar platformasi.
9. www.ziyounet.com – axborot-ta'lim tarmog'i.

3-bob. KORPORATIV BOSHQARUVNING FUNKSIONAL VA INSTITUTIONAL JIHATLARI

3.1. O‘zbekistonda korporativ boshqaruv tizimi shakllanishining huquqiy asoslari

O‘zbekistonda korporativ boshqaruv tizimini rivojlantirishga oid islohotlar, asosan, milliy korporativ boshqaruv tizimida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy qilish, aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatining samaradorligini tubdan oshirish, ularga xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish, ularning ochiqqligi va jozibadorligini ta‘minlash, korxonalarni strategik boshqarishda aksiyadorlar rolini kuchaytirish uchun qulay sharoitlar yaratish kabi chora-tadbirlarni amalga oshirishga qaratilmoqda, korporativ boshqaruv tizimidagi tamoyil va yondashuvlarni tubdan o‘zgartirish, unga bozor iqtisodiyotiga xos bo‘lgan haqiqiy tusni berish borasida katta ishlar amalga oshirilmoqda.

Jumladan, 2014-yilda yangi tahrirdagi “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi qonuni qabul qilindi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 24-apreldagi PF-4720-sonli “Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni bilan “Korporativ boshqaruv tizimini tubdan takomillashtirish bo‘yicha chora-tadbirlar Dasturi” tasdiqlandi hamda unda belgilangan vazifalar va chora- tadbirlar amalga oshirildi, Korporativ boshqaruv kodeksi [3] qabul qilinib, uning tavsiyalari aksiyadorlik jamiyatlarining faoliyatida joriy qilindi.

Mamlakatimiz taraqqiyotining asosiy dasturi hisoblangan “2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”da korporativ boshqaruvning zamonaviy standart va usullarini joriy etish iqtisodiyotni keyingi yillarda rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Bundan tashqari O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 21-sentabrda PF-5544-sonli farmoni bilan qabul qilingan “2019-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish Strategiyasi”da ham korporativ huquqni rivojlantirish va korporativ boshqaruvning zamonaviy tamoyillarini joriy etish bo‘yicha chora-tadbirlar belgilanib, ular hozirda hayotga tatbiq etilmoqda.

Mazkur hukumat qarorlari asosida belgilangan vazifalarni samarali hal etish yo‘llarini aniqlash bu borada muhim izlanishlarni olib borishni taqozo etadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – mamlakatimizda korporativ boshqaruv tizimini o‘rganish, korporativ boshqaruv sohasidagi muammolar va hal etilmagan masalalarni aniqlash va shu asosda, milliy korporativ boshqaruv tizimini zamonaviy xalqaro standartlar asosida innovatsion rivojlantirish istiqbollari belgilash hisoblanadi.

Tadqiqotda korporativ boshqaruv tizimi, uning ichki va tashqi elementlarini o‘rganish uchun analiz va sintez, tizimli yondashuv usullaridan, milliy korporativ boshqaruv tizimidagi muammolarni aniqlash uchun ilmiy mushohada usulidan, hamda milliy korporativ boshqaruv tizimini xalqaro standartlar asosida innovatsion

rivojlantirish istiqbollarini belgilash uchun abstrakt-mantiqiy usuldan foydalanildi. Xalqaro standart sifatida, asosan, G20/IHTTning korporativ boshqaruv tamoyillari tanlab olindi.

Jahonda korporativ boshqaruvni innovatsion rivojlantirish masalalari Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT)ning korporativ boshqaruvda moslashuvchanlik va mutanosilik mavzusiga doir tadqiqotida keng yoritilgan. Mazkur tadqiqotda ta'kidlanishicha, o'zgaruvchan biznes sektorini qo'llab-quvvatlash uchun davlat tomonidan amalga oshiriladigan tartibga solish choralari biznes yuritishning yangi va innovatsion amaliyotlarini ham inobatga olishi kerak. Shuning uchun IHTTning korporativ boshqaruv tamoyillariga muvofiq, yangi tajribalar egallangan hamda biznes sharoitlari o'zgargan paytda korporativ boshqaruv tizimining turli qoidalari qayta ko'rib chiqilishi va zarur hollarda, ularga tuzatishlar kiritilishi lozim.

Korporatsiyalarning eng tarqalgan ta'rifi o'z oldiga ma'lum bir maqsadlar qo'ygan, jamiyat manfaatlarida harakat qiladigan, belgilangan huquqlarga ega, yuridik shaxs hisoblangan, doimiy asosda faoliyat yuritadigan va mas'uliyati cheklangan tashkilot hisoblanadi.

Ustav fondi jamiyatning aksiyadorlarga nisbatan majburiyatlarini tasdiqlovchi muayyan miqdordagi aksiyalarga taqsimlangan xo'jalik yurituvchi subyekt aksiyadorlik jamiyati deb hisoblanadi.

Jamiyat qonun hujjatlarida taqiqlanmagan faoliyatning har qanday turlarini amalga oshirish chog'ida huquqlarga ega bo'ladi va majburiyatlarni o'z zimmasiga oladi.

Jamiyat yuridik shaxs hisoblanadi va o'zining mustaqil balansida hisobga olinadigan alohida mol-mulkiga ega bo'ladi, o'z nomidan mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlarni olishi hamda amalga oshirishi, zimmasiga majburiyatlar olishi, sudda da'vogar va javobgar bo'lishi mumkin.

Jamiyat davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan boshlab yuridik shaxs huquqlarini qo'lga kiritadi. Jamiyat, agar uning ustavida boshqacha qoida belgilanmagan bo'lsa, cheklanmagan muddatga tuziladi.

Jamiyat belgilangan tartibda O'zbekiston Respublikasi hududi va undan tashqarida bankda hisobvaraqlar ochishga haqlidir.

Jamiyat o'zining firma nomi davlat tilida to'liq yozilgan hamda joylashgan manzili ko'rsatilgan yumaloq muhriga ega bo'lishi lozim. Muhrda ayni paytning o'zida firmaning nomi boshqa istalgan tilda ham ko'rsatilishi mumkin.

Jamiyat o'z nomi yozilgan shtampi va blankalariga, o'z timsoliga, shuningdek, belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan tovar nishoniga hamda boshqa o'z belgi-alomatlariga ega bo'lishga haqlidir.

Jamiyat qonun hujjatlarida man etilmagan va ta'sis hujjatlarida ko'rsatilmagan istalgan faoliyat turi bilan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda shug'ullanishi mumkin. Jamiyat muassislari ta'sis hujjatlarida faoliyatning asosiy turlarinigina sanab o'tishga haqlidirlar.

Aksiyadorlik jamiyati ochiq yoki yopiq bo'lishi mumkin. Ochiq aksiyadorlik jamiyatining muassislari tarkibiga kiruvchilarning eng kam soni cheklanmaydi, yopiq

aksiyadorlik jamiyatining muassislari esa kamida uch shaxsdan iborat qilib belgilanadi. Jamiyatning har bir muassisi uning aksiyadori bo'lishi lozim. Qatnashchilari o'zlariga tegishli aksiyalarini o'zga aksiyadorlarning roziligisiz boshqa shaxslarga berishi mumkin bo'lgan aksiyadorlik jamiyati ochiq aksiyadorlik jamiyati deb hisoblanadi. Ochiq aksiyadorlik jamiyati o'zi chiqarayotgan aksiyalarga ochiq obuna o'tkazishga va qonun hujjatlarining talablarini hisobga olgan holda ularni erkin sotishga haqlidir.

Ochiq aksiyadorlik jamiyati o'zi chiqarayotgan aksiyalarga yopiq obuna o'tkazishga haqli, jamiyat ustavida va qonun hujjatlarida yopiq obunani o'tkazish imkoniyati cheklab qo'yilgan hollar bundan mustasno.

Ochiq aksiyadorlik jamiyati aksiyadorlarining soni chegaralanmaydi.

Aksiyalari faqat o'z muassislari yoki oldindan belgilangan doiradagi shaxslar orasida taqsimlanadigan aksiyadorlik jamiyati yopiq aksiyadorlik jamiyati deb hisoblanadi. Bunday jamiyat o'zi chiqarayotgan aksiyalarga ochiq obuna o'tkazishga yoxud ularni cheklanmagan doiradagi shaxslarga sotib olish uchun boshqacha tarzda taklif etishga haqli emas. Yopiq aksiyadorlik jamiyati aksiyadorlarining soni ellik nafardan ziyod bo'lishi mumkin emas. Belgilangan chegaradan ortib ketgan taqdirda u yopiq aksiyadorlik jamiyatlari uchun miqdori aksiyadorlarning chegaralangan limitidan ortib ketgan shaxslar aksiyadorlar reyestrda ro'yxatga olingan kundan e'tiboran olti oy ichida ochiq aksiyadorlik jamiyatiga aylantirilishi, ushbu muddat tugagach, sud tartibida tugatilishi lozim. Yopiq aksiyadorlik jamiyati aksiyadorlari ushbu jamiyatning boshqa aksiyadorlari sotayotgan aksiyalarni uchinchi shaxsga taklif etilayotgan narxda va shartlarda, ularning har biriga tegishli aksiyalar soniga mutanosib ravishda imtiyozli olish huquqiga, agar jamiyat ustavida mazkur huquqni amalga oshirishning boshqacha tartibi nazarda tutilmagan bo'lsa, ega bo'ladi. Agar aksiyadorlar aksiyalarni sotib olishda o'z imtiyozli huquqlaridan foydalanmasalar, jamiyat aksiyadorlar tomonidan sotiladigan aksiyalarni sotib olish uchun imtiyozli huquqqa ega bo'lishi uning ustavida ko'zda tutilishi mumkin.

Aksiyadorlar sotayotgan aksiyalarni sotib olishda imtiyozli huquqdan foydalanish tartibi, muddati jamiyat ustavida belgilab qo'yiladi. Imtiyozli huquqdan foydalanish muddati aksiyalar savdoga qo'yilgan paytdan boshlab 30 kundan kam va 60 kundan ko'p bo'lishi mumkin emas.

3.2. Korporativ tuzilmalar va ularning tashkiliy turlari

Barcha korporativ tuzilmalarni birlashma tarkibiga kiruvchi shaxslar mustaqillik darajasi bo'yicha uchta asosiy guruhga ajratish mumkin:

1. Birlashma a'zolari o'z mustaqilligi va huquqlarini to'liq hajmda saqlab qoladi, tuzilmaning o'zi esa uning qatnashchilari bir xil huquqlarga ega ekanligi sababli simmetrik xarakterga ega bo'ladi. Ko'rib chiqilgan tuzilmalarning bu guruhiga assotsiatsiya (ittifoq, liga, gildiya, palata), kartel, konsorsiumlar kiradi.

2. Qatnashchilar – bir-biri bilan o'z faoliyati to'liq hajmida aloqada bo'lmaydigan va boshqaruv sohasida mustaqillikni saqlab qoladigan, o'zaro qisman bog'liq korxonalar birlashmasi (simmetrik tuzilmalar). Bu guruhga MSG va sindikatlar kiradi.

3. Boshqaruv funksiyalari – bitta qatnashchidan boshqa qatnashchiga beriladigan (va mos ravishda, mustaqillik huquqi yo‘qotiladigan) birlashma. Qatnashchilarning huquq va majburiyatlari bir xil emasligi tufayli tuzilma asimmetrik hisoblanadi. Bu guruhga trest, konsern va xoldinglar kiradi.

Korporativ tuzilmalar tashkiliy turlarining to‘liq doirasi 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval

Korporativ tuzilmalar tuzishning tashkiliy turlari tavsifi

Turi	Mazmuni	Xarakterli jihatlar
1	2	3
Xolding	Bosh korxonalarning aksiyalar nazorat paketiga ega bo‘lgan va ularga nisbatan belgilangan funksiyalarni bajaruvchi xo‘jalik jamiyati shaklidagi yuridik shaxs (sof xolding, ma‘muriy xolding, moliyaviy xolding va h.k.)	Xolding tuzilmasi: asosiy jamiyat, vakolatxona va filiallar, shu‘ba va qaram korxonalar, boshqa firma va xo‘jalik subyektlari. Xolding boshqa kompaniyaga nisbatan shu‘ba kompaniya bo‘lishi mumkin (oraliq xolding). Xolding shakllantirish uchun shartnoma asoslari talab etilmaydi
MSG	MSG tashkil etish haqida shartnoma imzolagan, yuridik shaxs huquqiga ega xo‘jalik subyektlari majmuyi. Tovar va xizmatlar ishlab chiqarish sohasida amal qiluvchi tuzilmalar va moliyaviy tuzilma mavjud bo‘lishi shart. Davlat ro‘yxatidan o‘tkazilishi shart	Kuchli moliyaviy markaz va boshqaruv tizimiga ega birlashma. “Bosh kompaniya” “shu‘ba kompaniya” asosida ham, ishtirok etish tamoyili bo‘yicha ham hamkorlik qilishi mumkin.
Konsern	Manfaatlar umumiyliigi, moliyalashtirish, ishlab chiqarish hamkorligi bilan bog‘langan, yagona mulkchilik negizi va nazorat organiga ega bo‘lgan korxonalar birlashmasi. Nazorat nizom kapitalida ishtirok etish tizimi orqali amalga oshiriladi	Yaqqol ifodalangan ishlab chiqarish negizi mavjudligi. Ixtisoslashuv va kooperatsiya darajasi yuqoriligi bilan tavsiflanuvchi vertikal va gorizontal konsernlar farqlanadi. Konsern tashkil qilish uchun konsernga kirishga asos sifatida bitim va shartnomalar mavjudligi talab etiladi
Konglomerat	Texnologik jihatdan bir-biri bilan bog‘liq bo‘lmagan ko‘p sonli tashkilotlarning birikuvi (birlashish va qo‘shib olish) natijasida vujudga keladigan tuzilma	Keng miqyosdagi ishlab chiqarish diversifikatsiyasi va moliyaviy operatsiyalar hajmi. Shartnoma va bitimlar talab qilinmaydi
Konsorsium	Sanoat, moliya, transport, savdo va boshqa tashkilotlarning vaqtinchalik birlashuvi. Faoliyatdan maqsad – katta ahamitga ega bo‘lgan, jiddiy resurslar jalb etishni talab qiluvchi loyihalar yoki yirik sanoat loyihalarini amalga oshirish. Boshqaruv ishonch asosida boshqarish instituti vositasida amalga oshiriladi	Bu birlashmani tashkil qiluvchi tashkilotlar mustaqil yuridik shaxs maqomini saqlab qoladi, faqat konsorsium maqsadlariga taalluqli joylarda birgalikda saylangan rahbariyatga bo‘ysuniladi. Shartnoma asosida tashkil etiladi

Sindikata	Xo'jalik jamiyati shaklida tashkil etiladigan umumiy organ orqali xomashyo xarid qilish va mahsulot sotish bo'yicha tashkiliy jihatdan rasmiylashtirilgan birlashma. Sindikat a'zolari o'zining yuridik va ishlab chiqarish mustaqilligini saqlab qoladi	Tashkilotlarning savdo faoliyatini amalga oshirish uchun birlashuvi. Raqobatning kuchayishi sharoitlarida asoslangan. Tashkil etishning asoslari – konvensional
Kartel	Ishlab chiqarish hajmi, sotuv narxi, sotuv shartlari, bozorlarni cheklash masalalari bo'yicha kelishib olish maqsadida faoliyat yo'nalishi bo'yicha bir-biriga yaqin bo'lgan mustaqil xo'jalik subyektlarining birlashuvi (marketing faoliyatini muvofiqlashtirish)	Maqsad – bozor mexanizmlari mukammal bo'lmagan sharoitlarda bitta bozor subyektlarining harakatlarini tartibga solish. Kartel tarkibiga kiruvchi tashkilotlar yuridik, moliyaviy, ishlab chiqarish va tijorat mustaqilligini yo'qotmaydi. Bitimlar asosida amal qiladi
Trest	Turli tashkilotlar umumiy ishlab chiqarish majmuyiga birlashadigan tashkiliy jihatdan rasmiylashtirilgan birlashma. Bunda ular aksiyalar nazorat paketini yoki ishonch asosidagi shartnomani ishonch asosidagi kengashga berib, yuridik, ishlab chiqarish va tijorat mustaqilligini yo'qotadi	Bir xil turdagi mahsulotlarning bitta yoki bir nechta turlariga ixtisoslashgan holda turli yo'nalishlar bo'yicha tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiradi. Boshqaruv funksiyalarining bir yerga jamlanish darajasi haddan tashqari yuqoriligi bilan tavsiflanadi
Assotsiatsiya	Tijorat tashkilotlari o'rtasida ular faoliyatini muvofiqlashtirish, shuningdek, umumiy mulkiy manfaatlarni ifodalash va himoya qilish maqsadida tashkil etiladigan birlashma	Assotsiatsiya qarorlari uning a'zolari uchun tavsiya berish xarakteriga ega bo'ladi

Alohida ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish huquqi nazoratini markazlashtirish xarakterli bo'lgan ikkinchi turdagi birlashmalar qatorida, birinchi navbatda, mahsulotni sotish yoki taqchil resurslar bilan ta'minlashga ixtisoslashgan kompaniyalar atrofida shakllanadigan korporatsiyalar, sindikat va kartellarni ajratib ko'rsatish mumkin.

3.3. O'zbekistonda aksiyadorlik jamiyatlarining institutsional jihatlari

Korporativ boshqaruvning mexanizmlari davlat tartibga solish organlari, sud organlari va ishbiarmonlar doiralarida ishlab chiqilgan ma'lum bir qoida, me'yor va andozalari asosi va doirasida ishlaydi. Ushbu qoida, me'yor va andozalarning majmuasi korporativ boshqaruvning institutsional asoslarini tashkil qiladi.

Asosiy bo'g'inlari (aksiyadorlik huquqining tuzilmasi):

I. Maqomiy huquqning me'yor va qoidalari davlat tomonidan ishlab chiqarilib, aksiyadorlik jamiyatlar faoliyatini tartibga soladi (markazlashgan me'yorlar). Ularga kompaniyalar haqida qonunlar, qimmatli qog'ozlar haqidagi qonunchilik, aksiyadorlar huquqlari va investitsiyalarni himoya qilish qonunlari, iqtisodiy nochorlik, soliq qonunchiligi va shu kabilar kiradi.

II. Aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan kuchga kiritiladigan va uning ichki

hayotini tartiblashtiradigan me'yorlar (aksiyadorlik korporativ me'yorlar): korporativ boshqaruvning ixtiyoriy qabul qilingan andozalari haqidagi o'zaro kelishuv va kompaniya darajasida ularni amalga oshirilish tartibini belgilaydigan ichki me'yorlar (korporativ qimmatli qog'ozlar listingiga talablar, kodekslar va korporativ boshqaruv bo'yicha tavsiyalar).

III. Tashkiliy deb nomlanuvchi shartnomalarda, ya'ni boshqa tomonlar bilan ish aloqalarini o'rnatish, davom ettirish, to'xtatish (bir so'z bilan aytganda, tashkil qilishga) qaratilgan kelishuvlarda berilgan me'yorlar.

IV. Umumjamiyat amaliyoti va biznes yuritish madaniyati.

Aksiyadorlarning huquqlari korxonada ishlab chiqilgan qoidalar tizimi bo'lib, manfaatdor tomonlarning irodasini ifodalaydi va tashkilot faoliyatining turli tomonlarini tartibga soladi.

Korporativ huquqning belgilari:

- korporativ huquq me'yorlardan, ya'ni umumiy xarakterga ega bo'lgan o'zaro munosabatlar qoidalaridan tarkib topgan;
- korporativ huquq o'zi bilan tashkilot faoliyatining barcha tomonlarini tartibga soluvchi me'yorlar tizimini tashkil qiladi;
- korporativ me'yorlar tashkilotning har bir a'zosi, korxonaning har bir xodimi uchun majburiydir;
- korporativ me'yorlar, odatda, yozma shaklda ifodalanadi va ularni o'rnatish shakli sifatida korporativ hujjatlar xizmat qiladi;
- korporativ me'yorlar korxonada qabul qilinadi va alohida mustaqil birlashma jamoasining irodasini ifodalaydi;
- korporativ me'yorlar buzilganda, majbur qilish yo'li bilan ta'minlanadi.

Korporativ me'yoriy hujjatlar quyidagi talablarga javob berishi shart:

- obyektiv haqqoniylikni aks ettirishi;
- amaldagi qonunchilikka zid kelmasligi;
- kompaniyaning barcha a'zolari va xodimlari uchun tushunarli bo'lishi;
- me'yorlarning betartib to'plamini tashkil qilmasdan, balki ma'lum bir tuzilmaga ega bo'lishi;
- barcha zarur rekvizitlarga ega bo'lishi.

Korporativ boshqaruvning global andozalari:

- moliyaviy hisobotning xalqaro andozalari (XX asr 90-yillarining ikkinchi yarmi);

- Jahon bankining korporativ boshqaruv holatini yaxshilash global dasturi turli mamlakatlarda korporativ boshqaruvning va kompaniyalar faoliyati haqidagi axborotlarni oshkora qilish milliy tizimlarini sezilarli darajada yaxshilashga qaratilgandir (1998);

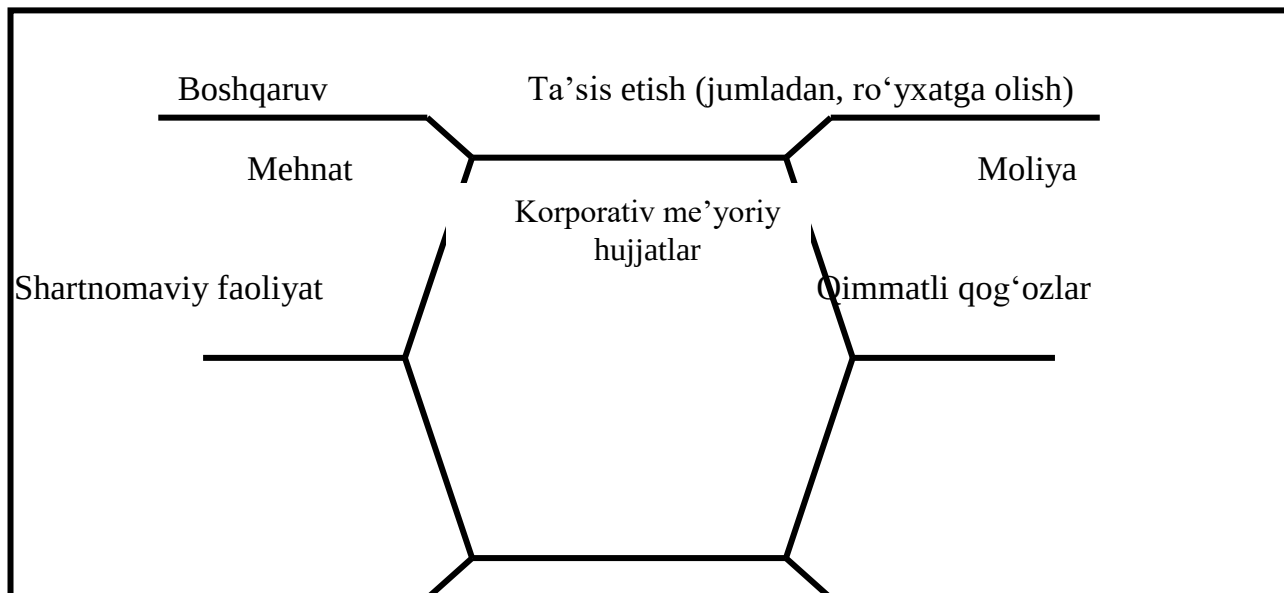
- Birlashgan Millatlar Tashkilotining Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT) Kengashi tomonidan 1999-yil may oyida qabul qilingan Korporativ boshqaruv tamoyillari.

Korporativ boshqaruv kodeksi ixtiyoriy belgilanuvchi andozalar va ichki me'yorlar yig'indisi bo'lib, korporativ munosabatlarning tartibini o'rnatadi va tartibga soladi. Kodeks korporatsiyadagi korporativ boshqaruvning barcha muhim

elementlariga taalluqli bo'lgan asosiy me'yorlardan va tavsiyalardan tarkib topishi kerak. Emitentlarning kodeks qoidalariga rioya qilishidan asosiy manfaatdorligi qimmatli qog'ozlar bozori orqali ularning investitsiyalarni jalb qilishga intilishidir.

Korporativ huquq korxonada ishlab chiqilgan qoidalar tizimi bo'lib, manfaatdor tomonlarning irodasini ifodalaydi va tashkilot faoliyatining turli tomonlarini tartibga soladi.

Korporativ tartibga solish (korporativ huquq)

Korporativ huquqning belgilari:

- korporativ huquqiy me'yorlardan, ya'ni umumiy xarakterga ega bo'lgan o'zaro munosabatlar qoidalaridan tarkib topgan;
- korporativ huquq o'zi bilan tashkilot faoliyatining barcha tomonlarini tartibga soluvchi me'yorlar tizimini tashkil qiladi;
- korporativ me'yorlar tashkilotning har bir a'zosi, korxonaning har bir xodimi uchun majburiydir;
- korporativ me'yorlar, odatda, yozma shaklda ifodalanadi va ularni o'rnatish shakli sifatida korporativ hujjatlar xizmat qiladi.

Aksiyadorlik va korporativ huquqning nisbati:

AH.....KH

KH – korporativ huquq (ichki tashkiliy me'yorlar);

AH – aksiyadorlik huquqi (aksiyadorlik jamiyatlarining korporativ me'yorlari);

AH – aksiyadorlik huquqi (aksiyadorlik jamiyatlariga nisbatan markazlashtirilgan me'yorlar).

Korporativ boshqaruvning andozalari:

- Kedberi kodeksi, 1991-yilda Buyuk Britaniyada Adrian Kedberi rahbarligidagi qo'mita tomonidan tayyorlangan. Qo'mita Moliyaviy axborotlar kengashi, London fond birjasi va hisobxona xodimlari kasaba uyushmasi tomonidan tuzilgan;

- 2000-yil yanvarida Germaniya korporativ boshqaruv bo'yicha guruh

tomonidan eng ilg'or amaliyotdagi nemis korporativ boshqaruv kodeksi yaratilgan;

- Fransiya xususiy korxonalar uyushmasi milliy kengashi va Fransiya korxonalari harakati tomonidan tashkil etilgan guruh, M.Veno raislik qilgan Korporativ boshqaruv bo'yicha qo'mitaning tavsiyalari (1995 va 1999-y.);

- Gretsiya korporativ boshqaruv tamoyillari 1999-yilda Moliyaviy bozorlar bo'yicha qo'mita tomonidan tayyorlangan;

- "Jeneral Motors" Direktorlar kengashi tomonidan 1994-yilda tayyorlangan "AQShda korporativ boshqaruvning asosiy yo'nalishlari va muammolari" tezislari;

- Dunyoda eng yirik nafaqa fondi va yetakchi institutsional investorlardan biri bo'lgan "Istefoga chiqqan fuqarolik xizmatchilar Kaliforniya nafaqa fondi" tomonidan 1998-yilda ishlab chiqilgan "AQShda korporativ boshqaruvning asosiy tamoyillari va yo'nalishlari";

- Braziliya korporativ boshqaruv instituti tomonidan 1999-yilda tayyorlagan "Lozim darajadagi amaliyot kodeksi";

- Hindiston sanoat konfederatsiyasi tomonidan 1998-yilda taqdim qilingan "Tavsiya qilinuvchi korporativ boshqaruv kodeksi";

- Malayziya Oliy moliya qo'mitasi tomonidan 1999-yilda taqdim etilgan "Korporativ boshqaruv kodeksi";

- Gonkong fond birjasi tomonidan 1989-yilda (keyinchalik to'ldirilgan) taqdim etilgan "Eng afzal amaliyot kodeksi va umumjamoa kompaniyalarning direktorlari uchun tavsiyalari";

- Meksika tadbirkorlik muvofiqlashtirish kengashining Korporativ boshqaruv bo'yicha qo'mitasi 1999-yilda taqdim qilgan "Eng afzal amaliyot kodeksi";

- Janubiy Afrika Respublikasi (JAR) Tadbirkorlik palatasi va Yoxannesburg fond birjasi qo'llab-quvvatlashida JAR Direktorlar instituti tomonidan 1994-yilda taqdim etilgan "Korporativ amaliyot va munosabatlar kodeksi".

Korporativ boshqaruv (xulq) kodeksi quyidagilarga talab qo'yishi kerak:

- emitent ustav hujjatlariga;

- emitent dividend siyosatiga;

- emitent aksiyadorlarining Umumiy yig'ilishini chaqirish va o'tkazish tartibiga;

- ishonchnomalar bilan ovoz berish tartibiga;

- kuzatuv kengashini shakllantirish qoidalariga;

- kuzatuv kengashi faoliyatining qoidalariga;

- kuzatuv kengashi a'zolariga taqdirlashni belgilash tartibiga;

- mustaqil auditor faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirish tartibiga;

- insayderlik axborotlari ishlatilgan bitimlar va shuningdek, manfaatdorlik mavjud bo'lgan bitimlarning amalga oshirilishi ustidan ichki nazorat qilish tartibiga;

- emitentning qayta tashkil qilinishi va tugatilishi bilan bog'liq qarorlarning qabul qilinishi va muvofiq axborotlarni berish tartiblariga;

- qimmatli qog'ozlarni emissiya qilish va korporativ harakatlarni amalga oshirish (aktivlarni katta hajmda sotib olish va sotish, kompaniyalarning birlashishi, qo'shib olinishi) bo'yicha qarorlarning qabul qilinish tartibiga;

- emitentning davlat hokimiyat organlari va mahalliy o'z-o'zini boshqarish

organlari bilan o'zaro munosabatda bo'lish tamoyillariga.

Yuqoridagi korporativ boshqaruv institutlari tomonidan korporativ munosabatlar ko'rib o'tilganidan so'ng korporativ boshqaruvni amalga oshirish uchun takliflar tizimi ishlab chiqildi. Buni biz quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin:

3.4. O'zbekistonda korporativ boshqaruv tizimini rivojlantirishning tashkiliy va iqtisodiy asoslari

O'zbekistonda korporativ boshqaruv tizimini zamonaviy xalqaro standartlar asosida innovatsion rivojlantirish masalalari deyarli o'rganilmagan. Shuning uchun ushbu maqola bu sohadagi mavjud adabiyotlarni to'ldirishga muayyan darajada xizmat qiladi.

O'zbekistonda oxirgi yillarda amalga oshirilgan huquqiy, tartibga soluvchi va institutsional tadbirlar natijasida korporativ boshqaruvning o'ziga xos tizimi ham mikrodarajada, ya'ni korporativ munosabatlarning ichki ishtirokchilarini o'z ichiga olgan aksiyadorlik jamiyatlari miqyosida¹ (1-rasm), ham makrodarajada, ya'ni korporativ munosabatlarning tashqi ishtirokchilarini o'z ichiga olgan mamlakat miqyosida (2-rasm) shakllandi.

Aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv tizimi milliy korporativ qonunchilikka muvofiq hamda xalqaro amaliyot inobatga olingan holda rivojlanib keldi va hozirda u mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan barcha aksiyadorlik jamiyatlarida namuna sifatida qo'llanilib kelinmoqda. Biroq mamlakat miqyosidagi korporativ boshqaruvning makrodarajadagi tizimi, fikrimizcha, korporativ boshqaruvning rivojlanishini targ'ib qiluvchi va ko'maklashuvchi ko'proq jamoat tashkilotlarining yaratilishini talab etadi. Chunki ko'pgina xorijiy mamlakatlarda aynan o'z-o'zini tartibga soluvchi, ya'ni nodavlat jamoat tashkilotlari ham korporativ boshqaruv tizimining rivojlanishida asosiy rol ni o'ynaydi.

Shu bilan birga, milliy korporativ boshqaruv tizimining shakllanishi va rivojlanishining muayyan ijobiy jarayonlariga qaramasdan, korporativ boshqaruv sohasida ayrim muammolar va hal etilmagan masalalar to'planib qolmoqdaki, ularni hal etmasdan turib, korporativ boshqaruv tizimini keyingi davrda rivojlantirish, qolaversa, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, mamlakat raqobatbardoshligiga erishish jarayoni qiyinlashishi mumkin.

Bunday muammolar va hal etilmagan masalalar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- korxonalarni boshqarishda eskirgan ma'muriy-rejali yondashuvlar saqlanib qolinishi oqibatida aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatida korporativ boshqaruv shartlarini bajarishga hali ham rasmiyatchilik bilan qaralmoqda;

- aksiyadorlik jamiyatlari kuzatuv kengashlarining faoliyati (ayniqsa, davlat ishtiroki bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlarida), ularning korxonani strategik rivojlantirishdagi roli deyarli sezilmaydi, aksariyat kuzatuv kengashlari a'zolari yetarli bilim va malakaga ega emas;

- aksiyadorlik jamiyatlarida minoritar aksiyadorlarning qo'mitasini tashkil etish va uning faoliyatini ta'minlashning ta'sirchan mexanizmi yo'qligi tufayli u aksiyadorlar huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha vakolatlarini

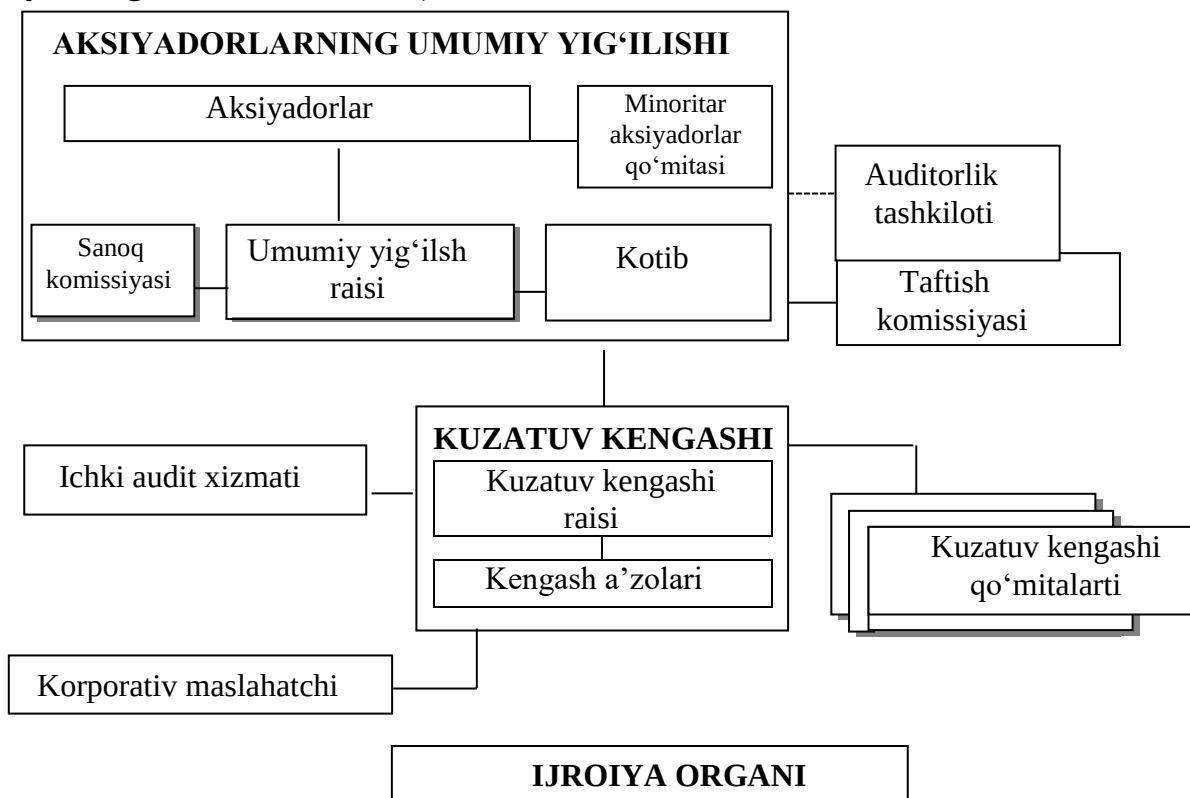
to‘la ro‘yobga chiqara olmayapti;

- respublika fond bozori va korporativ boshqaruv o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik yo‘q, fond birjasining samarali korporativ boshqaruvni rivojlantirish, korporativ boshqaruv standartlarini targ‘ib qilishdagi roli sezilarsiz;

- aksiyadorlik jamiyatlarining investitsion jozibadorligi pastligi tufayli ularning aksiya paketlarini, shu jumladan, davlat ulushlarini sotishda xorijiy investorlarni jalb qilishning qiyinligi;

- aksiyadorlik jamiyatlarida samarali korporativ boshqaruvni amalga oshirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyasi salohiyatidan foydalanish darajasi juda past;

- Korporativ boshqaruv kodeksi juda oddiy ishlab chiqilgan, uning ayrim tavsiyalariga rioya etishning mexanizmlari va metodik jihatlari ta‘minlanmagan (masalan, kuzatuv kengashining qo‘mitalari qanday tashkil etiladi, qanday nomdagi qo‘mitalar tashkil etiladi, ularning vazifalari nimalardan iborat bo‘ladi, kuzatuv kengashining mustaqil a‘zolariga nomzodlar qanday tanlanadi va saylanadi, “comply or explain” (“rioya qil yoki tushuntir”) xalqaro tamoyiliga rioya qilish tavsiyasi qanday amalga oshiriladi va h.k.).

1-rasm. O‘zbekiston aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv tizimi

Bundan tashqari 2015-yilda Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti tomonidan yangi tahrirda tasdiqlangan “G20/IHTTning korporativ boshqaruv tamoyillari”da keltirilgan adolatlilik, javobgarlik, shaffoflik va hisobdorlik kabi korporativ boshqaruvning xalqaro e‘tirof etilgan tamoyillari O‘zbekiston korporativ qonunchiligida to‘la-to‘kis hali o‘z aksini topgani yo‘q.

Shuning uchun korporativ boshqaruv milliy tizimini innovatsion rivojlantirish

istiqbollarini belgilab beruvchi quyidagi asosiy yo‘nalishlar taklif etiladi:

O‘zbekistonda uzoq muddatga mo‘ljallangan “Korporativ boshqaruv tizimini rivojlantirish konsepsiyasi”ni ishlab chiqish va amalga oshirish, unda korporativ boshqaruv sohasidagi davlat siyosatining maqsadi, vazifalari va tamoyillari, shuningdek, mazkur siyosatni amalga oshirish mexanizmlarini belgilash;

- respublikada korporativ boshqaruv rivojlanishini targ‘ib qiluvchi va ko‘maklashuvchi jamoat tashkilotlarining kamligini inobatga olib, kelgusida turli nodavlat notijorat shakldagi jamoat tashkilotlarining (mas. O‘zbekiston korporativ boshqaruv forumi, Kuzatuv kengashining mustaqil a‘zolari uyushmasi, Korporativ direktorlar uyushmasi, Korporativ maslahatchilar jamiyati, Institutsional va strategik investorlar gildiyasi, Ichki auditorlar uyushmasi va h.k.) yaratilishiga sharoitlar yaratish;

- fond bozori aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ munosabatlar samarali yurgizilishi ustidan nazorat qilishning asosiy mexanizmlaridan biri ekanligini inobatga olib, korporativ boshqaruv va respublika fond bozori o‘rtasidagi uzviy aloqani fond birjasining listing mexanizmi orqali ta‘minlash, buning uchun quyidagilarni amalga oshirish:

- “Birjalar va birja faoliyati to‘g‘risida”gi qonunning 15-moddasida keltirilgan aksiyalarni birja listingiga qo‘yish tartib-taomillari ro‘yxatiga emitentning korporativ boshqaruv tizimini baholash borasidagi tartibni ham kiritish;

- “Toshkent” RFBning listing qoidalariga emitentning Korporativ boshqaruv kodeksi tavsiyalariga rioya etish to‘g‘risidagi majburiyatni qabul qilish talabini nazarda tutadigan o‘zgartirishlar kiritish;

- respublikada korporativ boshqaruvning xalqaro tamoyil va standartlarini samarali joriy etish maqsadida “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi qonuniga quyidagi o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish:

- AJlarning aksiyalari erkin sotiladigan va sotilmaydiganlarga ajratish uchun qonunchilikda “ommaviy aksiyadorlik jamiyati” degan tushunchani kiritish hamda bunday ommaviy AJlarning asosiy xususiyatlarini (mas. AJda cheklanmagan miqdorda aksiyadorlarning borligi, aksiyalarning bozorda erkin aylanishi va h.k.) belgilab qo‘yish;

- qonunning 10-moddasida ko‘zda tutilgan AJ ustav kapitalida chet ellik investorning ulushi 15 %dan kam bo‘lmasligi to‘g‘risidagi talabni bekor qilish⁴;

- qonunning 17-moddasida AJ ustav kapitalining eng kam miqdoriga qo‘yilgan talabni 400 ming AQSh dollaridan 400 mln. so‘mgacha kamaytirish⁵;

- AJ ijroiya organi tomonidan aksiyadorlarning navbatdan tashqari umumiy yig‘ilishini chaqirish huquqini ta‘minlash uchun qonunning 65-moddasida aksiyadorlarning navbatdan tashqari umumiy yig‘ilishi ijroiya organi rahbarinining yozma talabi asosida ham o‘tkazilishini inobatga olish;

- aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishda ishtirok etishiga sun‘iy to‘siqlarni olib tashlash uchun sirtdan elektron tarzda ovoz berish, shu jumladan, umumiy yig‘ilish materiallarini elektron tarzda tarqatish va ovozlarni ishonchli tasdiqlash tizimlaridan foydalanishni joriy etish;

- kuzatuv kengashi a‘zolariga nomzodlarni berish va tanlash jarayonini

takomillashtirish, bunda kuzatuv kengashiga nomzodlarning tajribasi va malakasi to'g'risidagi axborotni to'liq va o'z vaqtida oshkor qilish lozimdir, natijada aksiyadorlar har bir nomzodning qobiliyati va maqbulligi to'g'risida xabardor bo'ladi;

- shunday mexanizmni yaratish lozimki, unga muvofiq AJ iqtisodiy nochor ahvolga kelganda, bankrotlik qonunchiligi asosida kuzatuv kengashi a'zolariga korporativ boshqaruvda muhim rol o'ynashi mumkin bo'lgan kreditorlarning manfaatlarini himoya qilish majburiyati yuklanadi;

- shunday amaliyotni yo'lga qo'yish lozimki, unga muvofiq AJ o'zining korporativ boshqaruv amaliyoti bo'yicha hisobotni muntazam ravishda chop etadi va unda qonun bo'yicha oshkor etilishi lozim bo'lgan axborotdan tashqari, kuzatuv kengashi a'zolari va rahbariyatga beriladigan mukofotlar, kuzatuv kengashi a'zolarining malakasi va ular bilan afillangan boshqa AJlari, prognoz qilinadigan risk omillari, ishlovchilar va manfaatdor shaxslar borasidagi masalalar to'g'risidagi axborotni oshkor etadi;

- kuzatuv kengashi a'zolari o'z vazifalarini aniq va talabchanlik bilan olib borishlari, ularning yuqori xulq-atvor standartlariga rioya qilib faoliyat ko'rsatishlari, rahbariyatni nazorat qilishda va manfaatdor tomonlarning manfaatlarini inobatga olishda yuqori xulq va professional standartlarni qo'llashlari uchun AJlarda Korporativ xulq va odob-axloq kodekslarini ishlab chiqish va qabul qilish;

- qonunchilikda yoki Korporativ boshqaruv kodeksida kuzatuv kengashining vakolatlariga qo'shimcha tarzda quyidagi vazifalarni ham kiritish: AJning risklarni boshqarish tizimini ishlab chiqish va nazorat qilish; AJ direktori va uning o'rinbosarlari, kuzatuv kengashi a'zosidir.

Mustaqil ishlash bo'yicha nazorat savollari

1. O'zbekistonda korporativ boshqaruv tizimi shakllanishining jarayonini tushuntirib bering.

2. Korporativ tuzilmalar va ularning tashkiliy turlari bir-biridan farqi nimalardan iborat?

3. O'zbekistonda aksiyadorlik jamiyatlarining institutsional jihatlari mazmun-mohiyatini tushuntirib bering.

4. O'zbekistonda korporativ boshqaruv tizimini rivojlantirishning tashkiliy va iqtisodiy asoslari xususiyatlarini sanab o'ting.

5. Kuzatuv kengashi a'zoriga nomzodlarni berish va tanlash jarayonining mazmun-mohiyatini tushuntirib bering.

6. Boshqaruv va sinf ustunligi tushunchalarini izohlab bering.

7. AJ ijroiya organi tomonidan aksiyadorlarning navbatdan tashqari umumiy yig'ilishini chaqirish qanday amalga oshiriladi?

8. Respublika fond bozori va korporativ boshqaruv o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni tushuntirib bering.

Mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining 233-I-sonli qonuni. "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida (yangi tahriri)", 1996-yil 26-aprel. Yangi tahriri O'RQ-370-son bilan 2014-yil 6-mayda tasdiqlangan.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni. // O'zbekiston Respublikasi Qonunlari to'plami. 2017-y. 6-son. – 70 b.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2017-y 22-dekabr kuni birinchi marta mamlakatimiz parlamenti – Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – T.: O'zbekiston, 2017-y. – 104 b.
4. Zaynutdinov Sh.N. Korporativ boshqaruv asoslari. O'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston, 2008. – 260 b.
5. Xodiyev B.Yu., Berkinov B.B. Korporativ boshqaruv va raqobatni rivojlantirish. O'quv qo'llanma. – T., 2011-y.
6. Steen Thomsen & Martin Conyon – Corporate Governance, mechanisms and systems. McGraw-Hill Higher Education UK, 2012. – 367 pp.
7. Bob Tricker – Corporate Governance, Principles, Policies and Practices, 3 rd edition, Oxford online resources center, 2012. – 904 pp.
8. www.webofscience.com – Xalqaro ilmiy maqolalar platformasi.
9. www.ziyounet.com – axborot-ta'lim tarmog'i.

4-bob. KORPORATIV BOSHQARUVNING ASOSIY YO'NALISHLARI

4.1. Korporativ boshqaruv tamoyillari va ularning xususiyatlari

Korporativ munosabatlar rivojlanishi uzoq tarixga ega bo'lishiga qaramay, XX asrning oxirigacha korporativ boshqaruvning eng yaxshi amaliyotini qurish bo'yicha asosiy yondashuv biror-bir darajada aniq ifoda qilinmagan edi. Bu vaqtga kelib, ayrim tashkilotlar va shaxslarning korporativ boshqaruv kodekslari ko'rinishidagi jiddiy ishlanmalari mavjud edi. Biroq ular ushbu mualliflar yashayotgan muhitning tarixiy-madaniy kontekst ta'sirida yaratilgan bo'lib, tom ma'noda zarur universallikka ega emas edi. Jahon iqtisodiyotining globallasuvi davrida samarali korporativ boshqaruvning asosiy tamoyillari nazariyasini yaratishga zarurat tug'ildi.

Mazkur masalaning qiyinligi shu darajada ediki, ayrim guruh tadqiqotchilar ishidan biron ijobiy natija sezilmadi. Shuning uchun, Birlashgan Millatlar tashkilotining Iqtisodiy Hamkorlik va Rivojlanish tashkiloti (IHTT) 1998-yilda milliy hukumatlar, boshqa manfaatdor xalqaro tashkilotlar va xususiy sektor bilan birgalikda korporativ boshqaruv bo'yicha andozalar to'plami va qo'llanmalarni ishlab chiqishga chaqirdi. Mazkur vazifani bajarish uchun IXRT Korporativ boshqaruv bo'yicha maxsus guruhni tashkil qildi va ushbu masalada ba'zi davlatlar qarashlarini mujassam etdi hamda majburiy xarakterda bo'lmagan tamoyillarni ishlab chiqish mazkur guruhga topshirildi.

Mazkur komissiya korporativ boshqaruvni tashkil etish bo'yicha tegishli hujjatni ishlab chiqdi. Ushbu hujjatda belgilangan tamoyillar milliy ko'lamda o'xshash urinishlarni amalga oshirgan a'zo davlatlar tajribasi va tadbirkorlik sohasida Korporativ boshqaruv bo'yicha IHTTning konsultativ guruhi natijalariga asoslangan.

Tamoyillarni tayyorlashda IHTTning bir necha qo'mitalari ishtirok etdi. Moliyaviy bozorlar bo'yicha qo'mita, Xalqaro investitsiyalar va transnatsional korxonalar bo'yicha qo'mita, Sanoat bo'yicha qo'mita, Atrof-muhitni himoya qilish sohasidagi siyosiy masalalar bo'yicha qo'mita. Ularning ishlab chiqilishiga IHTTga a'zo bo'lmagan davlatlar: Jahon banki, Xalqaro valuta fondi, ishbilarmonlar doirasi, investorlar, kasaba uyushmalari va manfaatdor shaxslar katta hissa qo'shdilar.

IHTT hujjatida besh asosiy tamoyil ifodalangan:

- 1) aksiyadorlar huquqlari;
- 2) aksiyadorlarga teng munosabatda bo'lish;
- 3) korporatsiyani boshqarishda manfaatdor shaxslarning roli;
- 4) ma'lumotlarning oshkor qilinishi va aniqligi;
- 5) direktorlar kengashining vazifalari.

Har bir tamoyilni tushunishga imkon beruvchi qisqa izohlar bilan birga berilgan. Bu hujjatning asosiy maqsadi aksiyadorlar huquqlariga rioya qilish va ularni himoya qilish, aksiyadorlarga teng munosabatda bo'lish, kompaniya haqida ma'lumotlarning, shu jumladan, uning moliyaviy holati haqida o'z vaqtida va aniq ma'lumot berish mexanizmlarini ishlab chiqishdir.

IHTT tamoyillarida mustahkamlangan qoidalar, asosan, aksiyadorlar manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan. Bunga turli yo'llar bilan erishiladi,

jamiyatlar direktorlar kengashi (Kuzatuv kengashlari) rolini oshirish yo'li bilan, jamiyat haqida imkon qadar ishonchli ma'lumotlarni berish, uning ijroiya organi ustidan nazorat qilish, e'lon qilingan takdirda dividend to'lash bo'yicha jamiyat majburiyatlarining lozim darajada bajarilishi, aksiyadorlar va jamiyatning organlari hamda turli lavozimdagi shaxslari orasida doimiy va samarali aloqani ta'minlaydigan korporativ kotib yangi lavozimini kiritish bilan amalga oshiriladi.

Yagona va barcha tan olgan konseptual negiz yaratilishi bilan "umumiydan xususiyga" borish imkoniyati tug'ildi, ya'ni tamoyillarning yaratilishi korporativ boshqaruvning milliy andozalarini yaratishga metodologik asos berdi. Xususan, IHRT Korporativ boshqaruv tamoyillariga binoan 2001-yilning dekabrda Rossiya Federatsiyasi hukumati tomonidan, Rossiyadagi jamiyatlarning qo'llashlari uchun faqat tavsiya kuchiga ega bo'lgan Korporativ xulq kodeksi qabul qilindi. Bu Kodeksni xalqaro tavsiya hujjatlariga qiyoslash mumkin, masalan, 1994-yilda, xususiy huquqchilikni unifikatsiyalash xalqaro institutda tayyorlagan. Xalqaro tijorat shartnomalari tamoyillariga tenglashtirish mumkin.

Ma'lumki, bunday turdagi hujjatlar, ular kimga bag'ishlangan bo'lsa, shular tomonidan o'z munosabatlarida ularni ishlatishga xohishini aniq bildirgandan keyingina qo'llaniladi. Korporativ xulq tamoyillarining qo'llanilishi, birinchi navbatda, xalqaro fond bozoriga chiquvchi yirik ochiq aksiyadorlik jamiyatlari hamda ularni ishlatmoqchi bo'lgan ixtiyoriy turdagi xo'jalik jamiyatlari uchun zarurdir.

Xususiy huquqning keng tan olingan tamoyillari fuqarolik huquqining mazmuni va muvofiq ravishda xo'jalik jamiyatlari munosabatlari ishtirokchilari o'zini tutishini aniqlab beradi.

IHTT tomonidan taklif etilgan korporativ huquq tamoyillari O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1-moddasida mustahkamlangan fuqarolik qonunchiligining asosiy asoslariga mos keladi va quyidagi qoidalarda ifodalanadi:

Aksiyadorlar huquqlari. Bu tamoyil aksiyadorlar va boshqa xo'jalik jamiyatlari a'zolarining o'z huquqlarini amalga oshirish real imkoniyatida ifodalanadi. Korporativ xulq amaliyoti oddiy va imtiyozli aksiyalar egalariga hamda jamiyat obligatsiyalari va boshqa qimmatli qog'ozlar egalariga jamiyatda qatnashish bilan bog'liq o'z huquqlarini amalga oshirish real imkoniyatlarini ta'minlashi kerak.

Ushbu tamoyil doirasida aksiyaga egalik huquqlari qayd etiladi. Masalan, oddiy aksiyalarning har bir egasiga jamiyat teng hajmdagi huquqlarni, shu jumladan: aksiyadorlar umumiy yig'ilishida yig'ilish vakolatiga kirgan barcha masalalar bo'yicha ovoz berish huquqi bilan qatnashish huquqi, dividendlar olish huquqi va jamiyat tugatilganda, uning mulki bir qismini olish huquqlarini taqdim etadi.

Boshqaruvchilar harakati ustidan nazorat mexanizmi sifatida aksiyadorlar ovoz berishining qimmati, u qaror qabul qilishi kerak bo'lgan masalalar bo'yicha aksiyadorning xabardorlik darajasiga bog'liq. Shu bilan bog'liq ravishda, jamiyat faoliyati haqida ishonchli ma'lumotlarni olish aksiyadorning ajralmas huquqiga kiradi. Amalda esa aksiyadorlik jamiyatlari o'z moliyaviy holati va boshqa masalalar to'g'risidagi cheklangan ma'lumotlarni taqdim etadi. Ayrim aksiyadorlik jamiyatlari auditorlardan haqiqiy moliyaviy hisobotlarni yashiradi, aksiyadorlar bunga norozi

bo'lmaydi, chunki auditordan yashirilgan foyda, shu vaqtning o'zida soliq inspeksiyasidan yashirilgan foydadir.

Huquqlarini real amalga oshira olish tamoyili aksiyadorlar tomonidan o'z huquqlarini suiiste'mol qilinishiga yo'l qo'yilmaslikni nazarda tutadi. Bu umumfuqarolik xulq normasidir. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi 9-moddasining 3-qismiga muvofiq fuqarolik huquqlarining amalga oshirilishi boshqa shaxslarning huquqlari va qonun tomonidan himoyalangan manfaatlariga daxl qilmasligi kerak.

Fuqarolik huquqiy munosabatlari qatnashchilari harakatlarining halolligi, ongliligi va adolatiligi nazarda tutiladi. Boshqacha so'z bilan aytganda, aksiyadorlar jamiyatga zarar yetkazish maqsadida harakat qilmasligi yoki boshqa shakllarda o'z huquqlarini suiiste'mol qilmasliklari lozim.

Aksiyadorlarga teng munosabatda bo'lish. Bu tamoyil bir turdagi (toifadagi) va bir xil sondagi aksiyalarga egalik qiluvchi aksiyadorlarga teng munosabatda bo'lishni amalda ta'minlanishida ifodalanadi. Bu bilan muvofiq ravishda IXRT tamoyillarida quyidagilar tavsiya qilinadi:

- 1) aksiyadorlar umumiy yig'ilishlarida qatnashish;
- 2) insayderlik axborotlardan foydalanishning man qilinishi;
- 3) bitimning amalga oshirilishidan o'z manfaatdorligi haqida boshqaruv a'zolari va bosh direktorning xabar berish majburiyati.

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishini o'tkazish ish tartibi va tartiboti aksiyadorlarga o'z fikrini bildirishga va uni qiziqtirgan savollarni bera olish imkoniyatini ta'minlashi kerak. Jamiyat faoliyati amalga oshirilayotganda insayderlik va konfidensial ma'lumotlardan foydalanilgan operatsiyalar man qilinishi, bosh direktor, boshqaruv a'zolari va bitimning tuzilishidan manfaatdor bo'lgan shaxslar o'z manfaatdorligi haqida xabar qilishlari kerak.

Aksiyadorlarga teng munosabatda bo'lishning ta'minlanishi yana quyidagilarda ifodalanishi kerak:

- 1) jamiyat organlari tomonidan jamiyat taqdiri uchun sezilarli ahamiyatga ega bo'lgan muhim harakatlar (masalan, jamiyatni qayta qurish va tugatish, yirik bitimlarni amalga oshirish) haqida aksiyadorlarni xabardor qilish;
- 2) aksiyadorlarga nomzodlar haqida to'liq ma'lumotlarni taqdim qilgan holda, direktorlar kengashi (Kuzatuv kengashi), boshqaruv a'zolari va bosh direktorni mavjud tartibga muvofiq saylanishining zarurati;
- 3) korporativ ixtiloflarni tartibga solish.

Jamiyat organlari tomonidan amalga oshiriladigan barcha muhim harakatlar haqida imkon qadar ko'proq aksiyadorni xabardor qilish, direktorlar kengashi (Kuzatuv kengashi), boshqaruv a'zolari va bosh direktorni saylash tartibotining aniqligi ta'minlanishi jamiyat rivojlanish strategiyasining to'g'ri tanlanishiga sezilarli darajada ta'sir qiladi.

Jamiyat faoliyatini amalga oshirishda aksiyadorlar tengligini ta'minlash, ko'p jihatdan korporativ ixtiloflarni bartaraf qilishda ularning faol qatnashishiga bog'liq bo'lib, bunda ikki xil ixtilof nazarda tutiladi:

- 1) jamiyat organlari va aksiyador o'rtasida;

2) aksiyadorlar o'rtasida, agar ixtilof jamiyat manfaatlariga aloqador bo'lsa. Ko'p ixtiloflar sud aralashuvisiz hal qilinishi mumkin, buning uchun jamiyat ularni bartaraf qilishning o'z tartib va mexanizmlarini ishlab chiqishi kerak.

Direktorlar kengashining (Kuzatuv kengashining) vazifalari. Bu tamoyil to'rtta asosiy tavsiyadan iborat:

1) direktorlar kengashi jamiyat rivojlanish strategiyasini aniqlaydi;

2) direktorlar kengashi tarkibi unga yuklatilgan vazifalar bajarilishini ta'minlashi kerak;

3) direktorlar kengashi davriy ravishda majlis o'tkazib turishi hamda o'z faoliyatining eng muhim yo'nalishlari bo'yicha qo'mitalar tashkil qilinishi kerak;

4) direktorlar kengashi ijroiya organlari faoliyatini ta'minlaydi va nazorat qiladi. Jamiyat rivojlanish strategiyasini aniqlash batafsil tahliliy ishni talab qiladiki, bu ish bozor ehtiyojlari, umuman, jamiyat va har bir aksiyadorning manfaatlarini qondirishni inobatga olgan holda bajarilishi kerak.

Korporatsiyani boshqarishda shaxslarning manfaatdorligi. Bu tamoyil o'z mazmuniga ko'ra, IHTTning uchinchi tamoyiliga to'g'ri keladi va jamiyatning jamiyat ijro organi xodimlari va ishchilari bilan o'zaro munosabatlarni aniqlashda ifodalanadi. Ijro organi jamiyat faoliyati ustidan joriy rahbarlikni amalga oshiradi. Rasman ijroiya organining vakolatlari O'zbekiston Respublikasi "Aksiyadorlik jamiyati va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish haqida"gi qonunda ko'rsatilganidan kengroqdir, uning vakolatlariga jamiyatning kundalik faoliyatiga rahbarlik qilishga doir barcha masalalar kiradi, aksiyadorlar umumiy yig'ilishining mutlaq vakolatlariga yoki kuzatuv kengashining vakolatlariga kiritilgan masalalar bundan mustasno. Ishchilar, ijroiya organlari xodimlari o'z vazifalariga qanday munosabatda bo'lishiga jamiyatning muvaffaqiyati va muvaffaqiyatsizligi ko'p jihatdan bog'liqdir. Shuning uchun IXRT tamoyillarida manfaatdor shaxslarning huquqlarini hisobga olish zarurati nazarda tutiladiki, ular qatoriga jamiyat ishchilari kiradi hamda jamiyat aktivlarini, aksiya qiymatini oshirish, yangi ishchi o'rinlarini hosil qilish maqsadida jamiyat xodimlari va manfaatdor shaxslarni rag'batlantirish tavsiya qilinadi.

Ma'lumotlarni oshkor qilish va ravshanlik. Ushbu tamoyilga binoan korporativ xulq amaliyoti, jamiyat aksiyadorlari va investorlari asosli qarorlarni qabul qilish imkoniyatiga ega bo'lishlari uchun jamiyat haqida to'liq va ishonchli ma'lumotlarning, shu jumladan, uning moliyaviy holati, iqtisodiy ko'rsatkichlari, mulkchilik va boshqaruv tuzilmasi haqida o'z vaqtida oshkor qilinishni ta'minlashi kerak.

Aksiyadorlar va potensial investorlarga o'z vaqtida ishonchli, taqqoslash mumkin bo'lgan va yetarlicha to'liq ma'lumotlarga oson yetishish imkoniyati kerak. Yuqorida bayon qilingan Korporativ xulq tamoyillari ichki korporativ faoliyatni tashkil qilish masalalariga bog'liqdir. Shu bilan birga, korporativ tashkilot yuridik shaxs sifatida turli fuqarolik-huquqiy munosabatlarga kiradi. Shuning uchun, korporativ xulq me'yorlarini belgilaydigan tamoyillar, o'z tabiatiga ko'ra, fuqarolik qonunchiligidan asoslariga teng bo'lib, o'z mohiyatiga ko'ra, xususiy huquq tamoyillariga muvofiq keladi.

Shuning uchun O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 27-dekabridagi "Tovar bozorlarida raqobatchilik va monopol faoliyatni cheklash to'g'risida"gi qonunda (11-modda) ushbu tamoyil yoritilgan holda, davlat monopoliyaga qarshi organi xo'jalik yurituvchi subyekt hududiga kirish va talab qilish asosida zarur hujjatlar hajmida ma'lumotlardan foydalanish huquqiga ega deyilgan.

Korporativ tashkilotning xususiy ishlariga asossiz aralashuvga yo'l qo'yimaslik. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida nazarda tutilgan hollardan tashqari davlat hokimiyat va boshqaruv organlari hamda fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari va boshqa shaxslarning korporativ tashkilotlar faoliyat ko'rsatish sohasiga aralashish mumkin emas. O'zbekiston Respublikasi hukumatining mos ravishdagi qarorlarida korporativ tashkilotlar faoliyati ustidan nazoratning zarurati va amalga oshirilish tartiboti nazarda tutilgan.

Korporativ tashkilot tomonidan o'z huquqlarining to'siqsiz amalga oshirishning zarurati. Korporativ tashkilotlar o'z faoliyatini amalga oshirishida asossiz man qilishlar yoki ularning huquqlarini cheklash qonun buzilishi hisoblanadi. Fuqarolik qonunchiligi dispozitiv me'yorlar bilan tadbirkorlik faoliyati ishtirokchilari erkinligi va tashabbusini muvofiq tarzda ta'minlashga qodirdir.

4.2. O'zbekistonda korporativ boshqaruvni huquqiy tartibga solish bosqichlari

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 24-apreldagi PF-4720-sonli "Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoniga muvofiq 2015-yil 1-iyulidan aksiyadorlik va boshqa xo'jalik jamiyatlari nomlarida ularning ustav kapitalida davlat ulushidan qat'i nazar "davlat" so'zidan foydalanishga yo'l qo'yilmaslik belgilanganligini keltirishimiz mumkin.

O'zbekiston iqtisodiyotining barqaror va mutanosib rivojlanishi, jahon bozorida mustahkam o'rin egallashi, barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash, aholi turmush darajasi va farovonligini yanada oshirish olib borilayotgan iqtisodiy siyosatning asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Bu esa jahon iqtisodiyotining globallashuv ko'lami tobora kengayib borayotgan bir sharoitda har qanday konyunktura o'zgarishlari qarshi tura oladigan, ichki va tashqi bozor talablariga tezlik bilan moslasha oluvchi korxonalarni shakllantirishni taqozo etadi. Shuning uchun innovatsiyalarni ishlab chiqarish jarayoniga keng joriy etish hamda mahsulot va xizmat turlarini muttasil yangilab borish hisobiga raqobatbardoshlikni ta'minlovchi korporativ tuzilmalarni rivojlantirish zarur.

Mamlakatimizda bozor munosabatlariga o'tish davrining dastlabki yillarida "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida", "Mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to'g'risida", "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida"gi qonunlar hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qator farmonlari va hukumat qarorlaridan iborat korporativ boshqaruvni rivojlantirishning me'yoriy-huquqiy asoslari yaratildi. Ushbu qonunchilik hujjatlariga muvofiq, aksiyadorlarning Umumiy yig'ilishi, Kuzatuv kengashi kabi korporativ boshqaruv organlari faoliyati yo'lga qo'yildi.

Bu boradagi qonunchilikning tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, O'zbekiston korporativ boshqaruvning dunyodagi mavjud "ingliz-amerika", "nemis" va "yapon" modellari orasidan "nemis" modeliga ko'proq o'xshash bo'lgan tizimni shakllantirish yo'lidan bordi. Ushbu modelning afzallik xususiyati shundaki, boshqaruvda Kuzatuv kengashi va ijro organi vazifalari aniq ajralib turishi, bundan tashqari bir yoki bir necha yirik aksiyadorlarning mavjudligi, ya'ni aksiyadorlik kapitalining konsentratsiyalashuvi yuqori ekanligi bilan belgilanadi. Germaniya modelidan O'zbekistondagi tizimning farqli jihati esa aksiyadorlik jamiyatlaridagi korporativ boshqaruvda tijorat banklari rolining yuqori emasligidadir.

Ayrim aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv va nazorat tizimi organlari faoliyati bo'yicha ijobiy tajribaga ega samarali mulkdor-aksiyadorlar mavjud bo'lishiga qaramay, ko'pgina aksiyadorlik jamiyatlarida, ayniqsa, ustav fondida davlat ulushi ko'p bo'lgan yoki birgina aksiyadori mavjud bo'lgan jamiyatlarda korporativ boshqaruv nomigagina amal qilmoqda. Aksiyadorlarning Umumiy yig'ilishlari va Kuzatuv kengashlari majlislarining o'tkazilishi ham talab darajasida emas. Tahlillar davomida aksiyadorlik jamiyatlaridagi boshqaruv va nazorat faoliyatida muhim rol o'ynovchi Taftish komissiyalari va tashqi hamda ichki audit xizmatlari ishlari ham davr talabiga javob bermayotganlik holatlari kuzatilmoqda.

Mamlakatimizda korporativ boshqaruv tizimi va uning ichki tuzilishi jahon amaliyotida qabul qilingan umumqoidalarga muvofiq tashkil etilgan bo'lib, uning asosida haqqoniylik, javobgarlik, ochiqlik va hisobdorlik tamoyillari yotsa-da, bu jarayonda ayrim salbiy ta'sirga ega omillar ham mavjud. Bular, asosan, ko'pgina aksiyadorlik jamiyatlarida foyda, natija beradigan mulkdorning yo'qligi, korporativ boshqaruvning huquqiy bazasi takomillashmagani, aksiyadorlar Umumiy yig'ilishining rasmiyatchilik uchungina o'tkazilayotgani, aslida qonunchilikka yetarli darajada amal qilinmayotgani, aksiyadorlik jamiyatlaridagi ichki hujjatlarning sifatsizligi, ularda korporativ boshqaruvga daxldor savollarga javoblarning mutlaqo yo'qligi, korporativ boshqaruv qonunchiligi ijrosini ta'minlovchi mexanizm va huquqiy madaniyatning yetishmasligi kabilardir.

Bundan tashqari korporativ boshqaruvni tatbiq etishning uslubiy va ilmiy-uslubiy bazasi, qimmatli qog'ozlar bozorining yetarli darajada rivojlanmagani, fond birjasida aksiyalar kotirovkasining mavjud emasligi, aksiyadorlik jamiyatlari faoliyati oshkoraligining sustligi kabi qator kamchiliklar mavjud.

O'zbekiston Respublikasi bank tiimida tashqi va ichki audit samaradorligini oshirish, ustav fondida davlat ulushi mavjud bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlaridagi korporativ boshqaruvda davlatning ishtiroki samaradorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqish va amalga oshirish ham dolzarb masaladir. Shu bilan birga, aksiyadorlar, salohiyatli investorlar va kreditorlar uchun aksiyadorlik tijorat bankida axborot ochiqligi holatini yanada oshirish, xorijiy tajriba umumlashmasi asosida "Xalq bakni"da minoritar aksiyadorlar tashkil qilish va ma'qul bo'lgan ishonchnoma asosida birlashgan tarzda ovoz berish mexanizmini aniqlash ham muhim.

Hozirda vujudga kelgan korporativ boshqaruvning o'zbek modeli, asosan, uch

omil negizida tarkib topdi:

- * amaldagi korporativ qonunchilik;
- * ichki korporativ andozalar;
- * joylardagi korporativ amaliyot.

Demak, korporativ boshqaruvning milliy modelini takomillashtirish masalasi quyidagi uch asosiy yoʻnalishdan iborat boʻlar ekan:

- * korporativ qonunchilikka oʻzgartirishlar kiritish;
- * aksiyadorlik jamiyatlari ustavlari, nizomlari va boshqalar kabi ichki meʼyoriy hujjatlar – korporativ andozalarning yangilarini ishlab chiqish yoki amaldagilarini takomillashtirib borish;

* korporativ manfaat tomonlari oʻrtasida munosabatlarni qurish amaliyotini xalqaro tan olingan korporativ boshqaruv tamoyillari asosida takomillashtirish.

Korporativ boshqaruvning oʻzbek modelini takomillashtirishdagi birinchi yoʻnalish: korporativ qonunchilikka oʻzgartirishlar masalasi kiritilgan boʻlib, quyida bayon etilgan mulohaza va tavsiyalar aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatining qonunchilik asoslarini takomillashtirishga qaratilgan. Bunda korporativ qonunchilikni takomillashtirishning quyidagi dolzarb masalalariga alohida eʼtibor berildi:

* korporativ boshqaruv va nazorat organlarining vakolatlari, huquqlari va javobgarligini yanada aniq belgilash;

* Aksiyadorlik jamiyatlarining kuzatuvchi kengashlari, umumiy yigʻilishlari, taftish komissiyalarining roli va ahamiyatini oshirishning meʼyoriy mexanizmlarini mustahkamlash;

* minoritar aksiyadorlarning manfaatlarini chuqurroq hisobga olish orqali kafolatlarini koʻproq taʼminlash;

* barcha aksiyadorlarni va potensial investorlarning aksiyadorlik kompaniyalari faoliyati toʻgʻrisida axborot olish usullari, doirasi va imkoniyatlarini kengaytirish.

Aksiyadorlik tijorat banklarida korporativ boshqaruv tizimini rivojlantirib borish, xususan:

– korporativ boshqaruv, shu jumladan, xatarlarni boshqarish va ichki nazoratni yaxshilash usullarini yetakchi xorijiy banklar hamda moliya institutlarida boshqaruvni tashkil etish tizimini chuqur oʻrganish asosida yanada takomillashtirish;

– banklar aktivlari va kredit portfeli sifatini yaxshilash, bank faoliyati bilan bogʻliq xatarlarni (kredit, valuta, operatsion, foiz va boshqalar) baholash tizimini yanada rivojlantirish;

– tavakkalchiliklarga qarshi barqarorlikni oshirish, banklar faoliyatida nazorat sifati va samarasini yanada oshirish;

– banklar faoliyatiga sogʻlom va xavfsiz boʻlgan bank amaliyotini amalga oshirishni oʻz ichiga olgan bank nazorati boʻyicha Bazal qoʻmitasining yangi tahrirdagi «Korporativ boshqaruvning samarali omillari»ni joriy etish, malaka etikasi andozalarini oʻrnatish, banklar faoliyatining shaffofligini taʼminlash;

– banklar faoliyati boʻyicha axborotlar ommaviyligini, shu jumladan, banklar veb-saytlariga yillik va oraliq moliyaviy hisobotlarni joylashtirish hamda bank siri toʻgʻrisidagi qonunchilikka xilof boʻlmagan ravishda oʻrnatilgan tartibdagi boshqa

usullar orqali yanada oshirish ishlari davom ettiriladi.

Umuman olganda, so‘nggi yillarda bank tizimiga xususiy kapitalni jalb qilish O‘zbekiston Respublikasi bank tizimida rivojlanish darajasiga har tomonlama ko‘maklashish muhim masalalardan hisoblanadi.

4.3. Mulkni xususiylashtirish orqali korporativ boshqaruv tizimini takomillashtirish

O‘zbekistonda korporativ boshqaruv tizimini rivojlantirishga oid islohotlar, asosan, milliy korporativ boshqaruv tizimida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy qilish, aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatining samaradorligini tubdan oshirish, ularga xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish, ularning ochiqligi va jozibadorligini ta‘minlash, korxonalarni strategik boshqarishda aksiyadorlar rolini kuchaytirish uchun qulay sharoitlar yaratish kabi chora-tadbirlarni amalga oshirishga qaratilmoqda, korporativ boshqaruv tizimidagi tamoyil va yondashuvlarni tubdan o‘zgartirish, unga bozor iqtisodiyotiga xos bo‘lgan haqiqiy tusni berish borasida katta ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, 2014-yilda yangi tahrirdagi “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi qonuni qabul qilindi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 24-apreldagi PF-4720-sonli “Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni bilan “Korporativ boshqaruv tizimini tubdan takomillashtirish bo‘yicha chora-tadbirlar Dasturi” tasdiqlandi hamda unda belgilangan vazifalar va chora-tadbirlar amalga oshirildi, Korporativ boshqaruv kodeksi qabul qilinib, uning tavsiyalari aksiyadorlik jamiyatlarining faoliyatida joriy qilindi.

Mamlakatimiz taraqqiyotining asosiy dasturi hisoblangan “2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”da korporativ boshqaruvning zamonaviy standart va usullarini joriy etish iqtisodiyotni keyingi yillarda rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Bundan tashqari O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 21-sentabrda PF-5544-sonli farmoni bilan qabul qilingan “2019-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish Strategiyasi”da ham korporativ huquqni rivojlantirish va korporativ boshqaruvning zamonaviy tamoyillarini joriy etish bo‘yicha chora-tadbirlar belgilanib, ular hozirda hayotga tatbiq etilmoqda.

Mazkur hukumat qarorlari asosida belgilangan vazifalarni samarali hal etish yo‘llarini aniqlash bu borada muhim izlanishlarni olib borishni taqozo etadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi mamlakatimizda korporativ boshqaruv tizimini o‘rganish, korporativ boshqaruv sohasidagi muammolar va hal etilmagan masalalarni aniqlash, va shu asosda milliy korporativ boshqaruv tizimini zamonaviy xalqaro standartlar asosida innovatsion rivojlantirish istiqbollarini belgilash hisoblanadi. Tadqiqotda korporativ boshqaruv tizimi, uning ichki va tashqi elementlarini o‘rganish uchun analiz va sintez, tizimli yondashuv usullaridan, milliy korporativ boshqaruv tizimidagi muammolarni aniqlash uchun ilmiy mushohada usulidan hamda milliy korporativ boshqaruv tizimini xalqaro standartlar asosida innovatsion rivojlantirish

istiqbollari belgilash uchun abstrakt-mantiqiy usuldan foydalanildi. Xalqaro standart sifatida, asosan, G20/IHTTning korporativ boshqaruv tamoyillari tanlab olindi.

Jahonda korporativ boshqaruvni innovatsion rivojlantirish masalalari Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT)ning korporativ boshqaruvda moslashuvchanlik va mutanosilik mavzusiga doir tadqiqotida keng yoritilgan. Mazkur tadqiqotda ta'kidlanishicha, o'zgaruvchan biznes sektorini qo'llab-quvvatlash uchun davlat tomonidan amalga oshiriladigan tartibga solish choralari biznes yuritishning yangi va innovatsion amaliyotlarini ham inobatga olishi kerak. Shuning uchun IHTTning korporativ boshqaruv tamoyillariga muvofiq, yangi tajribalar egallangan hamda biznes sharoitlari o'zgargan paytda korporativ boshqaruv tizimining turli qoidalari qayta ko'rib chiqilishi va zarur hollarda, ularga tuzatishlar kiritilishi lozim. Ta'kidlash joizki, mavzuga oid adabiyotlar tahlilini o'tkazish natijasida turli tadqiqotlarda korporativ boshqaruv masalalarining innovatsiyalar bilan o'zaro bog'liqligi ko'rib o'tilgan. Jumladan, amerikalik olimlar H. Sarpa, A. Subramanian va K. Subramanian shunday nazariyani ishlab chiqishganki, unda ular qanday qilib korporativ boshqaruvning ichki va tashqi mexanizmlari innovatsiyalarga ta'sir etishini ko'rsatishgan. Ular tashqi korporativ boshqaruv mexanizmlari (mas. korporativ nazorat bozori) ichki korporativ boshqaruv mexanizmlari (mas. menejerlik shartnomalari) bilan o'zaro bog'liq holda kompaniyada menejerlar tomonidan innovatsiyalarni ishlab chiqish darajasiga ta'sir etishini isbotlashgan. Boshqa bir amerikalik olim H. Shadab o'z tadqiqotida innovatsiya va korporativ boshqaruvni o'rganishda boshqaruv tuzilmasi, aksiyadorlik kapitali qiymati, ichki nazorat kabi masalalarni, shuningdek, qanday qilib AQSh korporativ qonunchiligi korporatsiyalarning innovatsion faoliyatiga ta'sir etganligini o'rgangan. Italiyalik olim F. Belloc o'zining tadqiqotlarida korporativ boshqaruv tizimida kompaniyaning innovatsion faoliyati shakllantiriladigan uch asosiy omillarni tavsiflab chiqadi: korporativ mulkchilik, korporativ moliya va mehnat. U mamlakatdagi institutsional muhit, milliy korporativ boshqaruv tizimlari va korporatsiyalarning innovatsion faoliyati o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganib, shunday xulosaga keladiki, kelgusidagi tadqiqotlar ko'proq turli korporativ boshqaruv darajalari va ularning kompaniya innovatsion faoliyatiga birgalikdagi ta'siri o'rtasidagi o'zaro aloqalarga qaratilgan bo'lishi lozim.

Jumladan, muallif M. O'sullivanning ishida korporativ boshqaruv uchun innovatsiyalarni qo'llashni inobatga oladigan tashkiliy nazorat nazariyasi ko'rib o'tilgan. Uning fikricha, innovatsiyalar iqtisodiyoti bilan ish yuritish uchun korporativ boshqaruv nazariyasi innovatsion resurslar taqsimotining tashkiliy va strategik darajalariga o'tishi kerak. Shveysariyalik olim M. Hilb o'zining "Yangi korporativ boshqaruv" nomli kitobida KISS-modeliga asoslangan korporativ boshqaruvga yangi, integratsiyalashgan yondashuvni joriy etadi. Uning fikricha, mazkur yondashuv korporativ boshqaruvdagi mavjud muammolarni aniqlashga va ularni yechish borasida tavsiyalarni ishlab chiqishga imkon beradi. Ushbu innovatsion yondashuv asosida tadqiqotchi M. Razakov O'zbekistonda davlat ishtirokidagi korxonalarni korporativ boshqarish konsepsiyasini taklif qiladi, ushbu

konsepsiyani amalda qo'llash uchun to'siqlar va muammolarni tahlil qiladi hamda davlat ishtirokidagi korxonalarda korporativ boshqaruvni rivojlantirish bo'yicha tavsiyalarni ishlab chiqadi.

Mustaqil ishlash bo'yicha nazorat savollari

1. Korporativ boshqaruv tamoyillari va ularning xususiyatlari nimadan iborat ekanligini tushuntirib bering.
2. O'zbekistonda korporativ boshqaruvning huquqiy tartibga solish bosqichlarini sanab bering.
3. Mulkni xususiylashtirish orqali korporativ boshqaruv tizimini takomillashtirish yo'llarini tushuntirib bering.
4. Korporativ boshqaruv tizimida xorijiy investorlarning o'rni va ahamiyati nimalardan iborat?
5. Korporatsiyalar faoliyatini tashkil etish va ularni boshqarish usullarini tushuntirib bering.
6. Aksiyadorlik jamiyatlarida Oltin Aksiya joriy etish tartibi qanday amalga oshiriladi?

Mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining 233-I-sonli qonuni. "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida (yangi tahriri)", 1996-yil 26-aprel. Yangi tahriri O'RQ-370-son bilan 2014-yil 6-mayda tasdiqlangan.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni. // O'zbekiston Respublikasi Qonunlari to'plami. 2017-y. 6-son. – 70 b.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2018-yil 28-dekabr kuni birinchi marta mamlakatimiz parlamenti – Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – T.: O'zbekiston, 2017-y. – 104 b.
4. Zaynutdinov Sh.N. Korporativ boshqaruv asoslari. O'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston, 2008. – 260 b.
6. Steen Thomsen & Martin Conyon – Corporate Governance, mechanisms and systems. McGraw-Hill Higher Education UK, 2012. – 367 pp.

5-bob. KORPORATIV BOSHQARUV TIZIMI, UNING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHINING ASOSIY BELGILARI

5.1. Korporativ boshqaruv tizimi va uning xususiyatlari

O'zbekiston Respublikasida aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatini takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilib, uning huquqiy asoslari takomillashtirilib borilmoqda.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan so'ng mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish, aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish bo'yicha qator qonunlar qabul qilindi hamda qimmatli qog'ozlar bozori faoliyatining huquqiy asoslari shakllantirildi. Hozirgi kunda mavjud aksiyadorlik jamiyatlari milliy iqtisodiyotning istiqbolini belgilashda katta ahamiyatga ega bo'lib, ishlab chiqarish ko'lamini kengaytirish, yangi ish o'rinlarini yaratish borasida muhim ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni bajarmoqda. Aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv amaliyotidan samarali foydalanish korxonalar boshqaruvini samarali tashkil etish, unga ichki hamda tashqi investitsiyalarni jalb etishni kengaytirish, istiqbolli innovatsiya strategiyalarini amalga oshirish bo'yicha bir qator ishlar davom etmoqda.

Korporativ boshqaruvning me'yoriy-huquqiy asoslari ma'lum bir qoida, me'yor va andozalar asosi va doirasida ishlaydi. Ushbu qoida, me'yor va andozalarning majmuasi korporativ boshqaruvning institutsional asoslarini tashkil qiladi.

Korporativ boshqaruvning me'yor va qoidalari – davlat tomonidan ishlab chiqarilib, aksiyadorlik jamiyatlar faoliyatini tartibga soladi.

Ularga aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risida qonunlar, qimmatli qog'ozlar haqidagi qonunchilik, aksiyadorlar huquqlarini va investitsiyalarni himoya qilish qonunlari, bankrotlik, soliq qonunchiligi va shu kabilar kiradi.

Korporativ boshqaruv kodeksining qabul qilinishi aksiyadorlik jamiyatlarida ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiya qilish, texnik hamda texnologik qayta jihozlash, raqobatdosh mahsulot ishlab chiqarish va uni tashqi bozorlarga eksport qilish maqsadlarini ko'zlaydi hamda bunda muhim ahamiyat kasb etadi. Kodeksda keltirilgan tavsiyalar bo'yicha aksiyadorlar uchun yozma va elektron murojaatlar yuborish, aksiyadorlarning ulanish manzillari hamda bank rekvizitlari o'zgargani to'g'risidagi axborotni yo'llash orqali ularning aksiyadorlik jamiyati bilan aloqasini soddalashtiradi. Bu ularning huquqlari va qonuniy manfaatlarini, aksiyadorlarning aksiya egalari ulushidan qat'i nazar teng huquqlilik asosida boshqaruvda hamda qarorlar qabul qilishda amaliy ishtirok etishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Bundan tashqari mazkur huquqiy hujjat aksiyadorlik jamiyatlarini boshqarish tizimidagi tamoyillar va yondashuvlar tubdan o'zgarishi, ishlab chiqarish, tashqi iqtisodiy hamda investitsiya sohalariga korporativ boshqaruvning zamonaviy usullarini joriy etish, xalqaro standartlarning implementatsiya qilinishiga imkon beradi.

**Mamlakatimizda korporativ boshqaruvning
me'yoriy-huquqiy asoslari quyidagilardan iborat³:**

1.	O'zbekiston Respublikasi Qonunlari
2.	O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari va qarorlari
3.	O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari
4.	Idoraviy me'yoriy-huquqiy hujjatlar (vazirliklar, davlat qo'mitalarining buyruqlari, qarorlari)
5.	O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi (1996)
6.	"Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonun (yangi tahrir, 06.05.2014)
7.	"Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida"gi qonun (yangi tahrir, 2015-y.)
8.	"Raqobat to'g'risida"gi qonun (2012-y.)
9.	"Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi qonun (yangi tahrir, 2000-y.)
10.	"Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonun (yangi tahrir, 2016-y.)
11.	"Bankrotlik to'g'risida"gi qonun (yangi tahrir, 2003-y.)
12.	"Mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha ma'suliyatli jamiyatlar to'g'risida"gi qonun (2001-y.)
13.	"Xo'jalik shirkatlari to'g'risida"gi qonun (2001-y.)
14.	"Korporativ boshqaruv kodeksi" (2015-y.)

Hozirgi vaqtda barcha aksiyadorlik jamiyatida yil davomida Korporativ boshqaruv kodeksi qoidalarini va tamoyillariga rioya etish ustidan nazorat tizimi joriy qilinadi hamda har bir moliya yili natijalari bo'yicha aksiyadorlik jamiyatlari faoliyati samaradorligini baholash yuzasidan kompleks tahlil amalga oshirilishi bir qator taklif va tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan kuchga kiritiladigan va uning ichki hayotini tartiblashtiradigan me'yorlar (aksiyadorlik korporativ me'yorlar)ga: korporativ boshqaruvning ixtiyoriy qabul qilingan andozalari haqidagi o'zaro kelishuv va kompaniya darajasida ularni amalga oshirilish tartibini belgilaydigan ichki me'yorlar (korporativ qimmatli qog'ozlar listingiga talablar, kodekslar va korporativ boshqaruv bo'yicha tavsiyalar) kiradi.

Tashkiliy deb nomlanuvchi shartnomalarda, ya'ni boshqa tomonlar bilan ish aloqalarini o'rnatish, davom ettirish, to'xtatishga (bir so'z bilan aytganda, tashkil qilishga) qaratilgan kelishuvlarda berilgan me'yorlar muhim hisoblanadi.

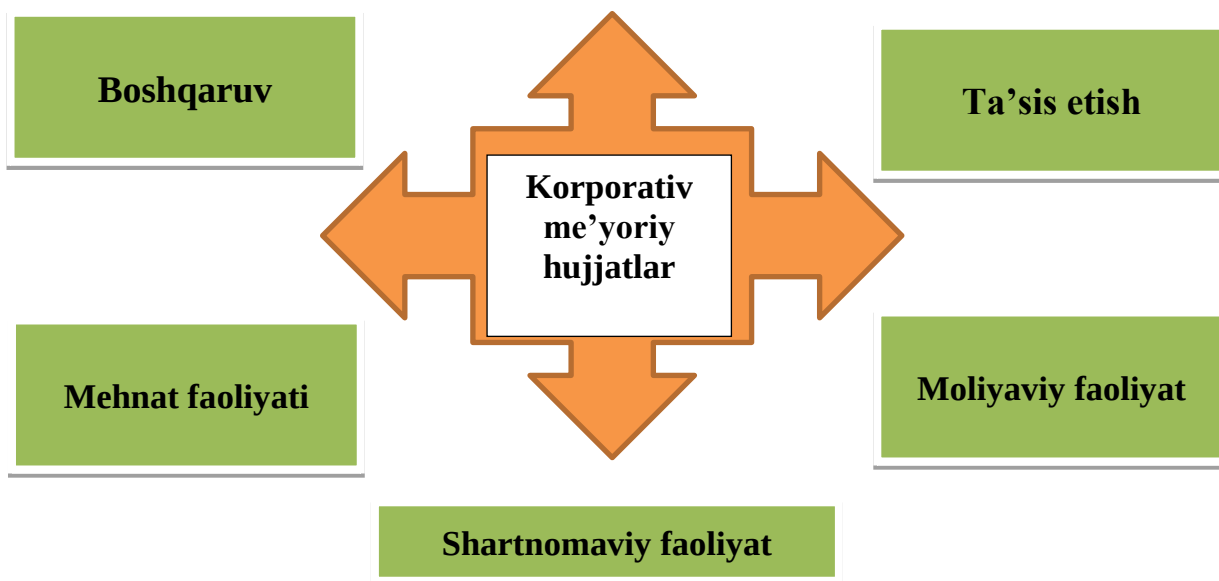
Korporativ huquq korxonada ishlab chiqilgan qoidalar tizimi bo'lib, manfaatdor tomonlarning irodasini ifodalaydi va tashkilot faoliyatining turli tomonlarini tartibga soladi.

Korporativ huquqning belgilari:

- korporativ huquq me'yorlardan, ya'ni umumiy xarakterga ega bo'lgan o'zaro munosabatlar qoidalaridan tarkib topgan;
- korporativ huquq o'zi bilan tashkilot faoliyatining barcha tomonlarini tartibga soluvchi me'yorlar tizimini tashkil qiladi;
- korporativ me'yorlar, odatda, yozma shaklda ifodalanadi va ularni o'rnatish shakli sifatida korporativ hujjatlar xizmat qiladi;

³ Манбаа: Муаллиф ишланмаси.

- korporativ me'yorlar korxonada qabul qilinadi va alohida mustaqil birlashma jamoasining irodasini ifodalaydi;
- korporativ me'yorlar buzilganda, majbur qilish yo'li bilan ta'minlanadi.

1-rasm. Korporativ tartibga solish (korporativ huquq)⁴

Korporativ me'yoriy hujjatlar quyidagi talablarga javob berishi shart:

- obyektiv haqqoniylikni aks ettirishi;
- amaldagi qonunchilikka zid kelmasligi;
- kompaniyaning barcha a'zolari va xodimlari uchun tushunarli bo'lishi;
- me'yorlarning betartib to'plamini tashkil qilmasdan, balki ma'lum bir tuzilmaga ega bo'lishi;
- barcha zarur rekvizitlarga ega bo'lishi.

5.2. Korporativ boshqaruvning asosiy elementlari va mexanizmlari

Aksiyadorlarning huquqlari korxonada ishlab chiqilgan qoidalar tizimi bo'lib, manfaatdor tomonlarning irodasini ifodalaydi va tashkilot faoliyatining turli tomonlarini tartibga soladi.

Korporativ huquqning belgilari:

- korporativ huquq me'yorlardan, ya'ni umumiy xarakterga ega bo'lgan o'zaro munosabatlar qoidalaridan tarkib topgan;
- korporativ huquq o'zi bilan tashkilot faoliyatining barcha tomonlarini tartibga soluvchi me'yorlar tizimini tashkil qiladi;
- korporativ me'yorlar tashkilotning har bir a'zosi, korxonaning har bir xodimi uchun majburiydir;
- korporativ me'yorlar, odatda, yozma shaklda ifodalanadi va ularni o'rnatish shakli sifatida korporativ hujjatlar xizmat qiladi;
- korporativ me'yorlar korxonada qabul qilinadi va alohida mustaqil birlashma

⁴ Ходиев Б.Ю., Беркинов Б.Б. Корпоратив бошқарув ва рақобатни ривожлантириш. Ўқув қўлланма. – Т., 2011 й.

jamoasining irodasini ifodalaydi;

- korporativ me'yorlar buzilganda, majbur qilish yo'li bilan ta'minlanadi.

Korporativ me'yoriy hujjatlar quyidagi talablarga javob berishi shart:

- obyektiv haqqoniylikni aks ettirishi;

- amaldagi qonunchilikka zid kelmasligi;

- kompaniyaning barcha a'zolari va xodimlari uchun tushunarli bo'lishi;

- me'yorlarning betartib to'plamini tashkil qilmasdan, balki ma'lum bir tuzilmaga ega bo'lishi;

- barcha zarur rekvizitlarga ega bo'lishi.

Korporativ boshqaruvning global andozalari:

- moliyaviy hisobotning xalqaro andozalari (XX asr 90-yillarining ikkinchi yarmi);

- Jahon bankining korporativ boshqaruv holatini yaxshilash global dasturi turli mamlakatlarda korporativ boshqaruvning va kompaniyalar faoliyati haqidagi axborotlarni oshkora qilish milliy tizimlarini sezilarli darajada yaxshilashga qaratilgandir (1998);

- Birlashgan Millatlar Tashkilotining Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT) Kengashi tomonidan 1999-yil may oyida qabul qilingan Korporativ boshqaruv tamoyillari.

Korporativ boshqaruv kodeksi ixtiyoriy belgilanuvchi andozalar va ichki me'yorlar yig'indisi bo'lib, korporativ munosabatlarning tartibini o'rnatadi va tartibga soladi. Kodeks korporatsiyadagi korporativ boshqaruvning barcha muhim elementlariga taalluqli bo'lgan asosiy me'yorlar va tavsiyalardan tarkib topishi kerak. Emitentlarning kodeks qoidalariga rioya qilishidan asosiy manfaatdorligi qimmatli qog'ozlar bozori orqali ularning investitsiyalarni jalb qilishga intilishidir.

5.3. Korporativ boshqaruv siyosatini amalga oshirishning samarali yo'llari

O'zbekistonning korporativ boshqaruv tizimi Germaniya korporativ boshqaruv tizimiga o'xshash bo'lib, Germaniya tajribasi o'rganilmoqda. Mamlakatimizda korporativ boshqaruv sohasini rivojlantirish uchun Korporativ boshqaruv kodeksi tasdiqlandi. Korporativ boshqaruv kodeksi aksiyadorlik jamiyatlarining haqqoniy va ochiq biznes yuritish tarafdori ekanligidan kelib chiqqan holda O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari va xalqaro korporativ boshqaruv prinsiplari asosida ishlab chiqildi va amaliyotga joriy etildi. Bunda asosiy maqsad sifatida aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatini samarali tashkil etish, ishlab chiqarish quvvatini yangilash maqsadida aksiyadorlik jamiyatlari ijroiya organi, kuzatuv kengashi, aksiyadorlar, mehnat jamoasi vakillari va boshqa manfaatdor tomonlar o'rtasida manfaatlar uyg'unligiga erishishga qaratiladi. Kodeks qoidalariga rioya qilish majburiyati to'g'risidagi qaror aksiyadorlar umumiy yig'ilishida oddiy ko'pchilik ovoz bilan qabul qilinadi. Korporativ boshqaruv kodeksidagi ma'lum talablarga qat'iy rioya qilish to'g'risida xabar belgilangan shakl bo'yicha majburiyat oluvchi shaxslarga taqdim etilishi shart.

Bu kodeks yana bir me'yoriy hujjat O'zbekiston Respublikasining "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonuni asosida tuzilgan. Qonunning yangi tahriri 2015-yil 3-iyunda tasdiqlangan. Ushbu qonunning maqsadi aksiyadorlik jamiyatlarining tashkil etilishi, faoliyati, qayta tashkil etilishi va tugatilishi, shuningdek, aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat. Bu qonun va kodeks O'zbekistonda korporativ boshqaruv tizimini joriy etishda amalga oshirilayotgan ishlarning samaradorligini oshirish va xalqaro talablarga javob beruvchi tizimga erishish maqsadida amalga oshiriladigan ishlarning tayanchi hisoblanadi. Aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatini tashkil etish va amalga oshirish, korporativ boshqaruv tizimini joriy etishda O'zbekiston Respublikasi qonunlari, Prezidentning qaror va farmonlari hamda boshqa me'yoriy hujjatlar asosida ish yuritiladi. Shu bilan birga, mavjud me'yoriy hujjatlar bazasini yangi zamonaviy xalqaro talablar va standartlar asosida tizimli ravishda takomillashtirib borish, ulardagi turli bo'shliqlarni tegishli me'yor va talablar bilan to'ldirish, yangi hujjatlarni ishlab chiqish lozim. Bu yo'nalishdagi ishlarni amalga oshirishda aksiyadorlik jamiyatlari, qonun chiqaruvchi va ijro organlarining o'zaro uzluksiz, tizimli hamkorligini tashkil etish zarur.

Ayni paytda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi qo'mitalarida ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni yanada takomillashtirishga qaratilgan bir qator dolzarb qonun loyihalari yuzasidan muhokamalar bo'lib o'tmoqda. Xususan, budget va iqtisodiy islohotlar qo'mitasida ekspertlar, mutaxassislar hamda manfaatdor idoralarning vakillari ishtirokida "Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublari joriy etilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi qonun loyihasi ikkinchi o'qishga tayyorlanmoqda. Bugungi kunda dunyoning rivojlangan mamlakatlarida aksiyadorlik jamiyatlari zamonaviy korporativ boshqaruv tizimini joriy etish evaziga yuqori iqtisodiy natijalarga erishib kelinmoqda. Korporativ boshqaruv tizimini joriy etishdagi masalalardan yana biri mazkur yo'nalishdagi kadrlar salohiyati, ya'ni ularning imiji, diplomatiyasi xalqaro talablarga to'liq javob bermasligidir. Bu yetishmovchilik respublikamizdagi aksiyadorlik jamiyatlarining ayrimlarida korporativ madaniyat tushunchasining to'liq joriy etilmaganligining natijasida kelib chiqmoqda. Aksiyadorlik jamiyatlarining korporativ madaniyati xodimlarning axloq-odoblari ta'sirida shakllanadi va rivojlanib boradi.

Mamlakatimizda aksiyadorlik jamiyatlarining 3 ta asosiy guruhi mavjud:

1. Bozor muhitida xususiylashtirish va xususiylashtirishdan keyingi jarayonlar natijasida shakllangan aksiyadorlik jamiyatlari.
2. Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida vujudga kelgan va rivojlangan aksiyadorlik jamiyatlari.
3. Tabiiy monopoliyaga mansub aksiyadorlik jamiyatlari.

Bu guruhlarning har birida ushbu biznesning asosiy vazifalari ta'siri ostida ishbilarmonlik axloqi xususiyatlari shakllangan. Odob-axloq tushunchasi oilada shakllanadi, ya'ni ota-ona, mahalla bergan tarbiya, bular hammasi madaniyatning asosi hisoblanadi. Bu esa o'z navbatida, ish jarayoniga ham ta'sir qiladi. Shuning

uchun ham hukumat tomonidan yoshlar va ularning ma'naviy va madaniy jihatdan yetuk bo'lishiga muhim e'tibor qaratilmoqda.

Korporativ madaniyatning umumiy va hammaga ma'qul bo'lgan ta'rifi yo'qligiga qaramay, bu tushuncha umumqabul qilingan axloqiy qadriyatlar, qonunchilik talablariga amal qilish, odamlarga hurmat bilan munosabatda bo'lish, atrof-muhitni asrash bilan bog'liq tamoyillar asosida shakllanadi. Korporativ boshqaruv sohasini yanada rivojlantirishda mazkur yo'nalishda yuqori malaka va bilimga ega kadrlarni tayyorlash asosiy bosqichlardan biri hisoblanib, professional va chuqur bilimga ega kadrlarni tayyorlashdagi yana bir masala sifatida tegishli o'quv material va qo'llanmalarining yetishmasligini keltirish mumkin. O'quv muassasalaridagi bakalavr va magistratura bosqichlarida korporativ boshqaruv bo'yicha o'quv jarayonlarini yanada kengaytirish, ularni ishlab chiqarish jarayonlari bilan uyg'unlashtirish, o'quv qo'llanmalarining soni va qamrovini doimiy oshirib borish ushbu yo'nalishdagi asosiy vazifalardan hisoblanadi. Korporativ boshqaruvning asosiy vazifalaridan biri aksiyadorlik jamiyatlarining faoliyatini takomillashtirish, shaffofligini ta'minlash va shuning natijasida uning daromadlarini oshirishdir. Aksiyadorlik jamiyatlarida daromadlarini ko'paytirish va uning investorlar oldida jozibadorligini yanada oshirishning yo'nalishlaridan biri aksiyalar emissiyasidir.

Aksiyalar emissiyasi deganda emissiyaviy qimmatli qog'ozlarni chiqarish va joylashtirish tushunilib, qonunchilikda belgilangan tartib asosida amalga oshiriladi. Respublikamizda mazkur faoliyatni O'zbekiston Respublikasi xususiylashtirish, monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasi qoshidagi Qimmatli qog'ozlar bozorini muvofiqlashtirish va rivojlantirish markazi amalga oshirib kelmoqda. Jumladan, korporativ boshqaruv joriy etiladigan aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlar bo'yicha ochiq holda e'lon qilinishi, investorlarga taqdim etilishi va bu yo'nalishdagi mutaxassislar tayyorlanishini yo'lga qo'yish ham bu yo'nalishdagi muhim vazifalardan hisoblanadi. Statistik ma'lumotlarga asosan aksiyadorlik jamiyatlari soni va ular tomonidan chiqarilgan aksiyalar hajmining o'zgarish dinamikasini ko'rishimiz mumkin.

Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv tizimlarining joriy etilishi yaqin kelajakda respublikamiz iqtisodiyotini yanada rivojlantirish, xorijiy investitsiyalarni jalb etish va eksport salohiyatini yanada oshirish, ichki va tashqi bozorning rivojlanishi va mustahkamlanishiga katta turtki vazifasini bajaradi.

Bu yo'nalishdagi ishlarni amalga oshirishda yuqorida keltirib o'tilgan asosiy masalalarni, jumladan:

- korporativ boshqaruv sohasida kadrlarni xalqaro talablar bo'yicha tayyorlash;
- qonunchilik va me'yoriy hujjatlarni takomillashtirib borish;
- aksiyadorlik jamiyatida axborotlar shaffofligini ta'minlash;
- qimmatli qog'ozlarni emissiya qilish tartibini soddalashtirish;
- aksiyadorlik kapitali tarkibida mayda investorlarni (minoritar aksiyadorlar)

sonini oshirib borish;

va boshqa muhim masalalarni tizimli ravishda amalga oshirish orqali aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv tizimini takomillashtirish va uning

natijasida respublikamiz oldida turgan oliy maqsadlarga erishish, xalq farovonligini ta'minlash va iqtisodiyoti rivojlangan, ilg'or mamlakatlar qatoridan joy olishda katta o'ringa ega.

Aksiyadorlik jamiyatlarigagina xos bo'lgan korporativ boshqaruvning birorta modeli boshqalari oldida ajralib turuvchi ustuvorliklarga ega emas, qolaversa, hech birini universallikka ega, deb ham bo'lmaydi. Aksincha, oxirgi o'n yillikdagi vaziyat jahondagi barcha yetakchi davlatlar uchun korporativ boshqaruvning turli xil tizimlari qorishib borishi xos ekanligini ko'rsatmoqda.

Shuning bilan birga aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruvning samarali tashkil etilishi, nafaqat ular faoliyatining rivojlanishiga, balki pul oqimlari hajmi va harakatini yanada ko'paytirish, investitsiya loyihasiga kiritiladigan kapital qiymatini pasaytirish orqali qo'shimcha qiymat o'sishini ta'minlash bilan birga, milliy iqtisodiyotning rivojlanishi, xalqaro integratsiyasi va raqobatbardoshligini oshirishga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Bu esa aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruvning ilg'or xorij tajribalarini tatbiq etishga bo'lgan ehtiyojni yanada oshiradi. Bunda mamlatimizda korporativ boshqaruv bo'yicha muayyan tajribalarning to'planganligi, amaliyot uchun zarur sharoitlarning yaratilganligi bu boradagi ilg'or xorij tajribalarini tatbiq etish uchun zarur elementlar mavjud ekanligidan dalolat beradi.

Aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv amaliyotini takomillashtirish maqsadida quyidagilarning amalga oshirilishi maqsadga muvofiq:

1. Aksiyadorlik jamiyatlarining korporativ boshqaruvida xorijdan yuqori malakali, tajribali mutaxassislarni ishga jalb etish, ularning korporativ boshqaruv tizimini takomillashtirishga doir takliflari, tajribalaridan amaliyotda foydalanish asosida mamlakatimizda xalqaro standartlarga muvofiq korporativ boshqaruv tizimini joriy etishda mutaxassislar professional saviyasini oshirish, korporativ boshqaruv madaniyati, etikasi, psixologiyasi va ko'nikmalarini shakllantirish lozim.

2. Aksiyadorlik jamiyatlarining korporativ boshqaruvida moliyaviy siyosatni puxta ishlab chiqish va uni amalga oshirishning moliyaviy asoslarini ta'minlashda kapital qiymati, kapital tarkibi, pulning vaqt birligidagi qiymati hamda daromadlilik va risk darajasining o'zaro bog'liqligi konsepsiyalariga to'liq va muntazam amal qilinishini ta'minlash zarur.

3. Mamlakatimiz aksiyadorlik jamiyatlarining xorijiy nufuzli fond birjalariga (IPO) chiqishini ta'minlash orqali ularning xorijiy kapital bozoriga chiqishini ta'minlash asosida xalqaro bozordagi erkin raqobat kurashiga chidamliligini oshirishga erishish, bunda zamonaviy korporativ boshqaruv tamoyillari va standartlarini joriy etishning tashkiliy-huquqiy, texnik-iqtisodiy, axborot va kadrlar ta'minoti bo'yicha asoslari hamda mexanizmini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

Mamlakatimizda xususiy mulkchilik sohasidagi islohotlar natijasida iqtisodiy jihatdan savodxon, xo'jalik yuritish san'atiga ega mulkdorlar sinfi shakllandi. Korporativ boshqaruvning samaradorligini yanada oshirish uchun yirik korxonalarning xususiylashtirishdagi keyingi jarayonlarga yuqorida ta'kidlab o'tilgan mulkdorlar sinfini jalb etish lozim. Bu esa O'zbekistonning dunyodagi eng ilg'or,

iqtisodiy jihatdan yuksak darajada rivojlangan mamlakatlar qatoridan munosib o‘rin egallashida o‘z hissasini qo‘shadi.

Aksiyadorlik jamiyatlarida takomillashgan korporativ strategiyani ishlab chiqish korporativ maqsadga erishishning sinalgan va istiqbolli usuli hisoblanadi. Korporativ strategiya korxonani rivojlantirishning o‘zak yo‘nalishlarini ifoda etuvchi, boshqarishning yuqori bo‘g‘ini foydalanadigan chora-tadbirlar majmuyidir. Amaliyotda, korporativ strategiya aksiyadorlik jamiyatining turli bo‘linmalarini bosh korporativ maqsad atrofida birlashtirish uchun ishlab chiqiladi. Aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ strategiya boshqaruv bo‘g‘inlari rahbarlarida strategik bashoratlash (tasavvur)ni shakllantiruvchi birdan bir vositadir. Korporativ strategiyaning samarasi aksiyadorlik jamiyatida mehnat unumdorligining o‘shish darajasi bilan belgilanadi.

Fikrimizcha, o‘zbek modelining shakllanishi va takomillashishida quyidagilar inobatga olinishi lozim deb hisoblaymiz:

- milliy mentalitetdan kelib chiqqan holda, iqtisodiy globallashtirish sharoitiga hamda milliy xususiyatlarga mos bo‘lgan korporativ boshqaruvning zamonaviy konsepsiyasini ishlab chiqish;
- korporativ munosabatlarni yo‘lga qo‘yishda korporativ madaniyat va korporativ nazoratning ahamiyatini kuchaytirish;
- boshqaruvchilar, menejerlarning yuqori malakali, tajribali bo‘lishlariga imkon yaratish;
- axborotlarning ochiq-ravshanligi, aniq va to‘liqligi, kompaniya faoliyatidan aksiyadorlarning to‘liq xabardorligini ta’minlash.

Xulosa qilib aytish mumkinki, milliy kompaniya faoliyat yo‘nalishlarini dasturlash, uni strategik boshqarish va rejalashtirishni maqsadga muvofiq tashkil etish hamda bu borada ilg‘or xorij tajribalaridan keng qamrovli foydalanish korporativ boshqaruv tizimida strategik menejment usullarini joriy etish samaradorligini oshirishda eng dolzarb masalalardan biri bo‘lib qoladi.

5.4. Korporativ boshqaruv kodeksi. Korporativ boshqaruvning global standartlari

Korporativ boshqaruv KODEKSI (2016-yil)

- I. Umumiy qoidalar
- II. Faoliyat ochiqlikini ta’minlash
- III. Samarali ichki nazorat mexanizmlarini joriy qilish
- IV. Aksiyadorlarning huquq va qonuniy manfaatlarini amalga oshirilishini ta’minlash
- V. Uzoq muddatli istiqbolga mo‘ljallangan rivojlanish strategiyasi va vazifalarni belgilash
- VI. Ijroiya organining Aksiyadorlar va investorlar bilan o‘zaro samarali hamkorligining mexanizmlarini joriy etish
- VII. Manfaatlar qarama-qarshiligi
- VIII. Namunaviy tashkiliy tuzilmani joriy etish

IX. Axborotlarni audit va moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlari asosida e'lon qilish

X. Kodeks tavsiyalarini joriy etish monitoringi

XI. Yakuniy qoidalar

1-ilova. Aksiyadorlik jamiyatlariga Korporativ boshqaruv kodeksini tayyorlash va joriy etish bo'yicha tavsiya etiladigan chora-tadbirlar

2-ilova. Aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan Korporativ boshqaruv kodeksi tavsiyalarini o'z faoliyatiga qabul qilganligi to'g'risida xabar berish shakli

I. UMUMIY QOIDALAR

1. Mazkur Korporativ boshqaruv kodeksi (keyingi matnlarda Kodeks deb yuritiladi) Aksiyadorlik jamiyatlari o'zining haqqoniy va ochiq biznes yuritish tarafdori ekanligini namoyon qilgan holda ixtiyoriy ravishda amal qiluvchi tavsiyalardan iborat.

2. Kodeks O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari va korporativ boshqaruvning xalqaro tamoyillariga asoslangan.

3. Mazkur Kodeks maqsadlarida korporativ boshqaruv deganda, Aksiyadorlik jamiyati faoliyatini samarali tashkil etish, ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash, raqobatdosh mahsulot ishlab chiqarish va uni tashqi bozorga eksport qilish maqsadida Aksiyadorlik jamiyatlari (keyingi matnlarda AJ deb yuritiladi) ijroiya organi, kuzatuv kengashi, Aksiyadorlar, mehnat jamoasi vakillari va boshqa manfaatdor tomonlar, shu jumladan, kreditorlar o'rtasida mazkur shaxslar manfaati uyg'unligiga erishish tizimi tushuniladi.

4. Kodeks AJ boshqaruv organlari ishini samarali tashkil etishning muhim yo'nalishlari bo'yicha tavsiyalar majmuasidan iborat.

5. Kodeks hisobdorlik, ochiqlik, haqqoniylik, yuksak axloqiy tamoyillarga rioya etishni o'z ichiga oluvchi hamda AJni uzoq muddatli istiqbolda barqaror rivojlantirishni ta'minlashga yo'naltirilgan tegishli boshqaruvning asosiy prinsiplari asosida ishlab chiqilgan.

6. Kodeks tavsiyalariga rioya etish majburiyatini olish to'g'risidagi qaror Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan oddiy ko'pchilik ovoz bilan qabul qilinadi.

7. AJ Kodeks tavsiyalarini joriy etish yuzasidan o'zining tarmoq xususiyati hamda faoliyatining o'ziga xosligini hisobga olgan holda ichki korporativ xatti-harakatlarni amalga oshirishi mumkin.

8. Kodeks tavsiyalariga rioya qilish majburiyatini olish va unga rioya etish to'g'risidagi axborotni e'lon qilish ommaviy axborot vositalari, shu jumladan, AJning internet tarmog'idagi korporativ veb-sayti (keyingi matnlarda AJ sayti deb yuritiladi) va fond birjasi saytida, shuningdek, qonun hujjatlarida axborotlarni oshkor qilish nazarda tutilgan boshqa manbalarda amalga oshiriladi.

9. Kodeks tavsiyalarini joriy etishga tayyorgarlik ko'rish, uni joriy etish va monitoring qilishdagi harakatlar ketma-ketligi 1-ilovada keltirilgan.

10. AJ Kodeks tavsiyalariga rioya etish majburiyatini olishi to'g'risidagi

axborotni 2-ilovada keltirilgan shaklga muvofiq xabarni e'lon qilish yo'li bilan oshkor etadi.

11. Kodeksning muayyan tavsiyalariga rioya etish imkoni mavjud bo'lmaganda, AJ "comply or explain" (rioya qil yoki tushuntir) xalqaro tamoyiliga rioya qilgan holda uning sabablarini to'liq oshkor etadi.

II. FAOLIYAT OCHIQLIGINI TA'MINLASH

12. Faoliyat ochiqligini ta'minlash maqsadida AJ:

axborotlarni maxfiy axborotlar, tijorat sirlari va Aksiyalar narxining o'zgarishiga ta'sir etishi mumkin bo'lgan boshqa ma'lumotlar toifasiga kiritishning aniq mezonlarini belgilaydi;

oshkor etilishi shart bo'lgan axborotlarning AJ sayti va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa manbalarda ingliz, rus va Aksiyador hamda boshqa manfaatdor tomonlarga, shu jumladan, xorijiy investorlarga qulay bo'lgan boshqa tillarga tarjimai bilan birgalikda e'lon qilinishini ta'minlaydi;

Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida ijroiya organining mukofot va kompensatsiyalari miqdorini oshkor etadi;

AJ saytida ijroiya organi va uning faoliyati samaradorligi bahosi, Aksiyadorlik kapitali tarkibi (20 foizdan ziyod Aksiyaga ega Aksiyadorlari) to'g'risidagi ma'lumotlarni e'lon qiladi;

taqsimlashga taklif etilayotgan sof foyda, dividendlar miqdorining asoslanishi, ularning AJ dividend siyosatiga muvofiqqligining baholanishi, shuningdek, zarurat tug'ilganda sof foydaning muayyan qismini AJni rivojlantirish ehtiyojlariga yo'naltirishning tushuntirilishi va iqtisodiy asoslanishini e'lon qiladi;

Aksiyadorlar talabiga ko'ra imkon qadar qisqa muddat ichida Aksiyadorlar va investorlarga zarur bo'lgan muayyan (maxfiy va tijorat siri bo'lgan axborotlardan tashqari) axborotlarni taqdim etadi.

13. O'z faoliyatining ochiqligini ta'minlash maqsadida AJ kuzatuv kengashi o'z ichiga quyidagilarni olgan "Axborot siyosati to'g'risida nizom"ni tasdiqlaydi:

AJ tomonidan ochiq axborotlarni oshkor qilish maqsad va prinsiplari;

saytda oshkor etilishi shart bo'lgan axborotlar ro'yxati, ularni oshkor etish muddati, tartibi va shakli, shu jumladan, ular oshkor etiladigan axborot kanallari;

AJ to'g'risidagi oshkor etilishi shart bo'lgan axborotlarni e'lon qilish bo'yicha ijroiya organining majburiyatlari;

boshqaruv organi a'zolari, mansabdor shaxslar, AJ ishchilarining Aksiyadorlar va investorlar, boshqa manfaatdor shaxslar, shuningdek, ommaviy axborot vositalari vakillari bilan axborot almashinuv tartibi;

AJning axborot siyosatiga amal qilishini nazorat qilish bo'yicha chora-tadbirlar.

14. "Axborot siyosati to'g'risida nizom" AJ boshqaruv va nazorat organlari hamda xodimlari tomonidan rioya etilishi majburiy bo'lgan hujjat hisoblanadi.

III. SAMARALI ICHKI NAZORAT MEXANIZMLARINI JORIY QILISH

15. Samarali ichki nazorat mexanizmlarini joriy qilish maqsadida AJ:

kuzatuv kengashi to'g'risidagi nizomda uning tarkibiga mustaqil a'zolari kiritish talablarini aks ettiradi;

kuzatuv kengashiga homiylik (xayriya) yoki beg'araz yordam ko'rsatish (olish) tartibi va shartlarini belgilash hamda bu borada qaror qabul qilish huquqini faqat Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi va qonun hujjatlarida belgilangan doirada, bu haqda barcha Aksiyadorlar uchun ma'lumotlarni oshkor etgan tarzda beradi;

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi qaroriga asosan har yili mustaqil professional tashkilotlar – maslahatchilarni jalb qilgan holda biznes-jarayonlar va loyihalarning AJ rivojlanish maqsadlariga muvofiqligi yuzasidan tahlil o'tkazadi;

AJ samarali ichki nazorat tizimini joriy qilishning asosiy maqsadini barcha Aksiyadorlar, shu jumladan, minoritar Aksiyadorlarning huquq va qonuniy manfaatlarini ta'minlashni belgilaydi;

ijroiya organining affillangan shaxslar bilan va yirik bitimlarni mustaqil amalga oshirishi uchun AJning joriy xo'jalik faoliyati bilan bog'liq bitimlarni aniqlash masalasini Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida muhokama qilinishini ta'minlaydi;

AJning ichki audit xizmatiga ichki nazoratni, shu jumladan, 50 foizdan ziyod ulushi AJga tegishli bo'lgan yuridik shaxslar bilan o'tkazilgan operatsiyalar ustidan nazoratni amalga oshirish vakolatini beradi;

AJ tarkibiga kiruvchi tashkilotlarning boshqaruv organlari yig'ilishlarida o'zining vakillarini AJ nomidan ovoz berish tartibini belgilaydi;

AJ umumiy yig'ilishida ishtirok etuvchi shaxsga shunday shaxs hisobidan o'zi to'ldirgan byulleten nusxasini olish imkonini beradi;

AJ ijro organidan muntazam ravishda jamiyat tarkibiga kiruvchi korxonalar faoliyati yuzasidan ularning tasdiqlangan biznes-rejasiga muvofiq, bajarilgan ishlar va erishilgan ko'rsatkichlar to'g'risida hisobot talab qiladi;

AJ ichki nazorat organi (taftish komissiyasi va ichki audit xizmati)ning kuzatuv kengashi, Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi, minoritar Aksiyadorlar qo'mitasi (agar mavjud bo'lsa) va Aksiyadorlar bilan o'zaro hamkorligi tartibini ishlab chiqadi va tasdiqlaydi.

16. AJda samarali ichki nazorat tizimini joriy qilish uchun Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi "Ichki nazorat to'g'risidagi nizom"ni tasdiqlaydi. U quyidagilardan iborat bo'ladi:

AJning ichki nazorat organi tarkibiga hamda uning a'zolari malakasiga talablar;

ichki nazorat tizimi to'g'risidagi hisobot tarkibi va uni shakllantirish reglamenti;

AJ ichki nazorat organi tizimi samaradorligini baholash uchun mustaqil professional tashkilotlar – maslahatchilarni jalb qilish tartibi;

Ichki nazorat organi ishini monitoring qilish mexanizmlari tavsifi, uning a'zolariga to'lanadigan kompensatsiya va mukofot pullarini hisoblash tartibi.

17. “Ichki nazorat to‘g‘risidagi nizom” AJ xodimlari, boshqaruv va nazorat organi a‘zolari uchun rioya etilishi majburiy bo‘lgan hujjat hisoblanadi.

18. AJ “Kuzatuv kengashi to‘g‘risidagi nizom” talablariga muvofiq, kuzatuv kengashi tarkibiga bittadan kam bo‘lmagan (ammo ustavda ko‘zda tutilgan kuzatuv kengashi a‘zolari sonining 15 foizidan kam bo‘lmagan) mustaqil a‘zo kiritadi.

19. Quyidagilar AJ kuzatuv kengashining mustaqil a‘zosi bo‘lishi mumkin:

(I) so‘nggi besh yil mobaynida AJ, uning shu‘ba va affillangan korxonalarida ishlamagan shaxslar;

(II) AJ, uning shu‘ba va affillangan korxonalari Aksiyadori bo‘lmagan shaxslar;

(III) AJ, uning shu‘ba va affillangan korxonalari bilan qonun hujjatlarida belgilangan eng kam ish haqining besh ming baravari miqdoridan yuqori summaga tegishli shartnomaga ega bo‘lgan yirik mijozlari yoki mol yetkazib beruvchilari bilan bog‘liq bo‘lmagan shaxslar;

(IV) AJ, uning shu‘ba va affillangan korxonalari bilan xizmat ko‘rsatish yuzasidan shartnomaga ega bo‘lmagan shaxslar;

(V) AJ, uning shu‘ba va affillangan korxonalari rahbarlari bo‘lgan yoki so‘nggi besh yil mobaynida shunday lavozimlarda ishlagan shaxsning oila a‘zosi bo‘lmagan shaxslar;

(VI) AJni nazorat qiluvchi shaxs (yoki AJ ustidan jamoa tarzida nazorat olib boruvchi guruh va/yoki tashkilot a‘zosi) bo‘lmagan shaxslar;

(VII) AJ bilan fuqarolik-huquqiy shartnoma orqali bog‘liq bo‘lmagan va AJning sohasi bo‘yicha yuqori turuvchi tashkiloti (kompaniya) yoki yirik Aksiyadorining xodimi bo‘lmagan shaxslar.

IV. AKSIYADORLARNING HUQUQ VA QONUNY MANFAATLARI AMALGA OSHIRILISHINI TA‘MINLASH

20. Aksiyadorlarning huquq va qonuniy manfaatlari amalga oshirilishini ta‘minlash uchun AJ boshqaruv va nazorat organlari:

AJ saytida yozma va elektron so‘rovlarni, shu jumladan, Aksiyadorlar o‘z aloqa ma‘lumotlari va bank rekvizitlarining o‘zgarishi to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni yuborishi uchun manzil ko‘rsatgan holda Aksiyadorlarga AJ bilan bog‘lanishni yengillashtiradi;

Aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishida shaxsan ishtirok eta olmaydigan Aksiyadorlar uchun elektron pochta orqali (elektron raqamli imzo bilan tasdiqlangan holda), shuningdek, o‘z vakolatini vakilga berish yo‘li bilan ovoz berish yoki umumiy yig‘ilishni videokonferens-alloqa tarzida o‘tkazish imoniyati va sharoitini yaratadi;

AJning dividendlarni hisoblashning shaffof mexanizmini ochib beruvchi dividend siyosati to‘g‘risidagi nizomini ishlab chiqadi;

Aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishi to‘g‘risidagi nizomda umumiy yig‘ilish o‘tkazilgunga qadar Aksiyadorlarga kun tartibi, shu jumladan, kuzatuv kengashining umumiy yig‘ilish kun tartibidagi masala bo‘yicha pozitsiyasi yuzasidan zarur ma‘lumotlarni taqdim etishni nazarda tutadi;

sanoq komissiyasiga amaliy ko'mak ko'rsatish yoki uning funksiyasini bajarish uchun mustaqil ekspertlarni jalb etishi mumkin (masalan, investitsiya maslahatchisi yoki qimmatli qog'ozlar bozorining boshqa professional ishtirokchisi);

Aksiyadorlar va investorlar bilan o'zaro hamkorlik uchun mas'ul xodim yoki bo'linmani belgilaydi;

ustavda AJning 1 foizdan kam bo'lmagan oddiy Aksiyalari egalariga kuzatuv kengashi majlisini chaqirishni talab qilish va kun tartibi, foydani taqsimlash, boshqaruv va nazorat organi a'zolariga ularning nomzodini (umumiy yig'ilish o'tkazilgunga qadar almashtirish imkoniyati bilan) ko'rsatish yuzasidan taklif kiritish huquqini taqdim etadi;

AJning alohida ichki hujjatida Aksiyadorlar, shu jumladan, minoritar Aksiyadorlar uchun ovoz berishda ularning birgalikdagi pozitsiyasini shakllantirish uchun Aksiyadorlik bitimini tuzish imkonini nazarda tutadi;

AJ mablag'lari hisobidan minoritar Aksiyadorlik qo'mitasini ta'minlash xarajatini qoplaydi (minoritar Aksiyadorlik qo'mitasi tuzilgan taqdirda);

ustavda minoritar Aksiyador hujjatlarni asossiz ravishda talab qilish va maxfiy axborotlar, tijorat sirlarini qo'llash yo'li bilan AJ boshqaruv organi faoliyatiga to'sqinlik qilmasligini nazarda tutadi;

ustavda qo'shimcha Aksiyalar chiqarilgan holatda Aksiyadorlar ustav kapitalidagi ulushiga proporsional ravishda imtiyozli sotib olish huquqi nazarda tutiladi;

barcha Aksiyadorlarga, ularning ulushi, daromad darajasi, jinsi, irqi, dini, millati, tili, ijtimoiy kelib chiqishi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeyidan qat'i nazar bir xil munosabatni ta'minlaydi;

ustavda Aksiyadorlarning yillik umumiy yig'ilishi kun tartibi uchun takliflarni taqdim etishning kechroq muddatini ko'zda tutadi;

ijroiya organi, kuzatuv kengashi va taftish komissiyasi a'zolari, shuningdek, auditorlik tashkiloti vakilining Aksiyadorlarning yillik umumiy yig'ilishida ishtirok etishini ta'minlaydi;

kuzatuv kengashi to'g'risidagi nizomda kuzatuv kengashi a'zosi vazifasini bajarishdan ozod etilishi shartlarini, AJ kuzatuv kengashi raisining yig'ilishni tashkil etish va o'tkazish bilan bog'liq faoliyati tartibi va funksiyasini nazarda tutadi;

AJ Aksiyadorlarining huquq va qonuniy manfaatlari amalga oshirilishini ta'minlashga yo'naltirilgan boshqa zarur chora-tadbirlarni amalga oshiradi.

21. AJ Aksiyadorlarining huquq va qonuniy manfaatlari amalga oshirilishini ta'minlash uchun AJ yuqorida qayd etilgan tavsiyalarni aks ettiruvchi zarur ichki hujjatlarni qabul qiladi.

V. UZOQ MUDDATLI ISTIQBOLGA MO'LJALLANGAN RIVOJLANISH STRATEGIYASI VA VAZIFALARNI BELGILASH

22. Uzoq muddatli istiqbolga oid rivojlanish strategiyasi va vazifalarni belgilash uchun AJ boshqaruv organi:

AJning strategik maqsadi sifatida Aksiyalar narxining o'sishiga olib keluvchi moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, mehnat unumdorligi va mahsulot

raqobatdoshligini oshirish, ishlab chiqarish, energiya samaradorligi va eksport ko'rsatkichlarining o'sishi, ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashni amalga oshirishni belgilaydi;

Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida tarmoq xususiyatining o'ziga xosligi, raqobat muhiti tahlili, eksportga yo'naltirilganlik va tegishli soha, tarmoq va hududni rivojlantirish bo'yicha tasdiqlangan davlat dasturlaridan kelib chiqqan holda AJning 5 yildan ortiq bo'lgan davr uchun uzoq muddatli rivojlanish strategiyasini ishlab chiqadi va tasdiqlaydi;

xorijiy tajribada muvaffaqiyatli sinovdan o'tgan boshqaruv uslublari, shu jumladan, SWOT, GAP tahlil va boshqa yondashuvlar, maxsus dasturiy mahsulotlar va boshqalarni keng qo'llaydi;

Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan tasdiqlangan uzoq muddatli strategiya asosida qisqa muddatli (yillik) va o'rta muddatli (5 yilgacha bo'lgan davr uchun) biznes-rejalar ishlab chiqadi hamda Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi yoki kuzatuv kengashiga tasdiqlash (ma'qullash) uchun kiritadi;

AJda qabul qilingan har bir rivojlanish rejasi bo'yicha belgilangan maqsadlarga erishish monitoringini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan son va sifat mezonlarini joriy etadi.

23. Kuzatuv kengashi ijroiya organi, AJ ichki nazorat organi, AJda tashkil etilgan kollegial organlar faoliyatini muvofiqlashtiradi, zarur bo'lganda, AJ rivojlanish rejasini ishlab chiqishni tashkil etish va unda belgilangan maqsadlarga erishish monitoringi uchun ekspertlarni jalb etadi.

24. AJ majburiy ravishda Aksiyadorlari tarkibiga (qonun hujjatlari belgilangan holatlardan tashqari) AJni boshqarish, raqobatdosh mahsulot ishlab chiqarish va uni tashqi bozorga eksport qilishda ishtirok etuvchi strategik xorijiy investorlarni jalb qiladi.

VI. IJROIYA ORGANINING AKSIYADORLAR VA INVESTORLAR BILAN O'ZARO SAMARALI HAMKORLIGINING MEXANIZMLARINI JORIY ETISH

25. Ijroiya organining Aksiyadorlar va investorlar bilan o'zaro hamkorligining samarali mexanizmini joriy etish uchun AJ boshqaruv organlari:

AJ Aksiyadorlari, boshqaruv va nazorat organi a'zolari o'rtasida o'zaro ishonch, hurmat, hisobdorlik va nazorat tamoyillari asosidagi hamkorlikni ta'minlaydi;

AJ mansabdor shaxslari tomonidan o'z vazifalarini professional asosda amalga oshirish, qonun hujjatlari, AJ ustavi va boshqaruv organi qarorlaridan kelib chiquvchi barcha majburiyatlarni vijdonan va oqilona bajarishi to'g'risidagi talablarni joriy etadi;

kuzatuv kengashi a'zoligi uchun nomzodlarga malaka talablari, shu jumladan, ustav kapitalida davlat ulushi bo'lgan AJda Korporativ boshqaruv ilmiy-ta'lim markazi tomonidan berilgan korporativ boshqaruvchi malaka attestati mavjudligi talablarini belgilaydi (qonun hujjatlarida nazarda tutilgan holatlardan tashqari);

AJ kuzatuv kengashi qoshida kuzatuv kengashi, ijroiya organlari a'zolari, AJ

xodimlari va jalb etilgan ekspertlar (tegishli soha mutaxassislari, soha oliy ta'lim muassasalari o'qituvchilari va boshqalar)dan iborat tegishli masalalar, shu jumladan, nizoli vaziyatlarni aniqlash va hal etish bo'yicha qo'mitalar (ishchi guruhlari) tashkil etadi;

kuzatuv kengashi yig'ilishlarini so'rov o'tkazish yo'li bilan, shuningdek, videokonferens-aloqa rejimida o'tkazish holatlari va tartibini belgilaydi;

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi raisi vakolatiga Aksiyadorlar umumiy yig'ilishining audio-video yozuvi va internet tarmog'idagi translyatsiyasiga ruxsat berish masalasini kiritadi;

kuzatuv kengashi, Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi, AJ ustavi va rivojlanish rejasi tomonidan qo'yilgan vazifalarning so'zsiz bajarilishi uchun ijroiya organi vakolatiga kiruvchi masalalarni u tomonidan mustaqil hal etish talabini joriy etadi;

AJ mansabdor shaxslarining malakasini o'quv kurslari, seminarlar va boshqa tadbirlarda ishtirok etish orqali oshiradi;

AJ faoliyatida korporativ qonunchilik talablariga rioya etilishini nazorat qilishga mas'ul bo'lgan va kuzatuv kengashiga hisobot beruvchi korporativ maslahatchi lavozimini joriy etadi;

AJ biznes xatarlari va ijroiya organlari javobgarligini sug'urtalaydi;

kuzatuv kengashi a'zolarining mukofot puli miqdorini AJ moliyaviy natijalari va korporativ boshqaruv tizimining mustaqil baholanishi natijalari bilan bog'laydi;

Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida hisobot beruvchi AJ boshqaruv va nazorat organlari ma'ruzalari (hisobotlari) shakli va mazmuniga bo'lgan talablarni, Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi davomiyligini belgilaydi;

Aksiyadorlar vakili sifatida ishtirok etuvchi ijroiya organi vakillarining ijroiya organiga a'zolar saylash masalasida ovoz berish huquqini cheklashi mumkin;

ustavda, odatda, AJ navbatdagi Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishini o'tkazish sanasini nazarda tutadi.

26. Ijroiya organining Aksiyadorlar va investorlar bilan o'zaro samarali hamkorligi mexanizmlarini joriy etish uchun AJ yuqorida qayd qilingan tavsiyalarni aks ettiruvchi zarur ichki hujjatlarni qabul qiladi.

VII. MANFAATLAR QARAMA-QARSHILIGI

27. Manfaatlar qarama-qarshiligi bilan bog'liq vaziyatlar yuzaga kelishining oldini olish va nizoli vaziyatlarni bartaraf etish uchun AJ o'z ichiga quyidagilarni oluvchi manfaatlar qarama-qarshiligi vaqtida harakat qilish tartibi to'g'risidagi nizomni ishlab chiqadi:

AJ mansabdor shaxslarining AJ manfaatini ko'zlab faoliyat yuritish majburiyati;

AJ mansabdor shaxslari tomonidan harakat va bitim amalga oshirilganda yoki ular tomonidan axborot oshkor qilinganda, manfaatlar qarama-qarshiligiga olib kelishi mumkin bo'lgan vaziyatlarni aniqlash;

AJ mansabdor shaxslarining kuzatuv kengashini manfaatlar qarama-qarshiligi yuzaga kelishi to'g'risida xabardor qilish majburiyati;

kuzatuv kengashining ruxsatisiz AJ mansabdor shaxslarining boshqa yuridik

shaxslarning boshqaruv va nazorat organlarida ishtirok etishini taqiqlash;

AJ mansabdor shaxslari tomonidan harakat va bitim amalga oshirilganda yoki ular tomonidan axborot oshkor qilinganda, manfaatlar qarama-qarshiligiga olib kelishi mumkin bo'lgan vaziyatlarning oldini olish;

manfaatlar qarama-qarshiligi bilan bog'liq nizoli vaziyatlarni hal etishning, shu jumladan, ularni hal etish uchun manfaatdor bo'lmagan uchinchi shaxsni tayinlash yoki manfaatlar qarama-qarshiligini hal qilish bo'yicha vakolatni kuzatuv kengashining mustaqil a'zosi (a'zolari)ga yuklashning batafsil reglamenti.

28. Manfaatlar qarama-qarshiligi vaqtida harakat qilish tartibi to'g'risidagi nizom Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan tasdiqlanadi.

VIII. NAMUNAVIY TASHKILIY TUZILMANI JORIY ETISH

29. Namunaviy tashkiliy tuzilmani joriy etish uchun AJda:

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2015-yil 24-apreldagi PF-4720-sonli farmonida tasdiqlangan namunaviy tashkiliy tuzilmaga muvofiqlik ta'minlanadi;

tashkiliy tuzilmani ishlab chiqish va joriy etishda AJ faoliyatining miqyosi, tarmoq xususiyati va yo'nalishi hisobga olinadi;

AJning amaldagi tashkiliy tuzilmasi qonun hujjatlarida belgilangan namunaviy tashkiliy tuzilmaga muvofiqligining muntazam baholanishi tashkil etiladi;

AJning boshqaruv lavozimlariga xorijiy menejerlar nomzodlarining ishtirok etishiga imkon yaratilgan holda har yili tanlovlar o'tkaziladi;

rahbar lavozimlarga tanlovlar reglamenti tasdiqlanib, unda tanlov e'lon qilish, tanlovning obyektiv mezonlari ularning yakuni bo'yicha yangicha fikrlovchi, zamonaviy talablarga javob beruvchi yuqori malakaga ega bo'lgan, shuningdek, xorijiy menejerlarni tanlab olish jarayonlari bayon etiladi.

30. Kuzatuv kengashi tashkiliy tuzilmani ishlab chiqish, joriy etish va muntazam baholanishi bo'yicha ishlarning qonunchilikda belgilangan talablarga muvofiq tarzda amalga oshirilishini muvofiqlashtirishni ta'minlaydi.

IX. AXBOROTLARNI AUDIT VA MOLİYAVIY HISOBOTLARNING XALQARO STANDARTLARI ASOSIDA E'LON QILISH

31. Axborotlarni audit va moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlari asosida e'lon qilish uchun AJda:

kuzatuv kengashi yillik moliyaviy hisobotlarni Xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga (keyingi matnlarda XMHS deb yuritiladi) muvofiq tarzda e'lon qilishga o'tish bo'yicha amalga oshiriladigan ishlarni muvofiqlashtiradi;

AJning yillik moliyaviy hisobotlarni XMHSga muvofiq tarzda e'lon qilishga o'tish masalalari bo'yicha taftish komissiyasi, ichki audit xizmati, kuzatuv kengashi a'zolari, AJning mas'ul mansabdor shaxslari va jalb etilgan ekspertlar (zarur hollarda)dan iborat ishchi guruhi tuziladi;

yillik moliyaviy hisobotlarni XMHSga va auditning xalqaro standartlari asosida e'lon qilishga o'tishda malakali xizmat ko'rsatish uchun auditorlik yoki

konsalting tashkiloti jalb etiladi;

auditorlik tashkiloti bilan hamkorlikda AJning yillik moliyaviy hisobotlarni XMHSga va auditning xalqaro standartlari asosida e'lon qilishga o'tishning bosqichli algoritmi (tadbirlar rejasi) ishlab chiqiladi va kuzatuv kengashining yig'ilishida tasdiqlanadi;

audit o'tkazish va moliyaviy hisobotlarni tuzishga jalb etilgan AJ xodimlari XMHS va auditning xalqaro standartlari bo'yicha o'quv kurslarida o'qitiladi;

AJning yillik moliyaviy hisobotlarni XMHSga va auditning xalqaro standartlariga muvofiq tarzda e'lon qilishga o'tish bo'yicha tegishli rejada ko'zda tutilgan chora-tadbirlar amalga oshiriladi;

AJning yillik moliyaviy hisobotlari XMHSga va auditning xalqaro standartlariga muvofiq tarzda qonun hujjatlarida belgilangan muddatlarda e'lon qilinadi.

X. KODEKS TAVSIYALARINI JORIY ETISH MONITORINGI

32. Kodeks tavsiyalarini joriy etish monitoringini amalga oshirish uchun AJ korporativ boshqaruv tizimini baholashni o'tkazadi, bu ishni amalga oshirish uchun mustaqil tashkilotni jalb qilish tavsiya etiladi.

33. AJda korporativ boshqaruv tizimini mustaqil baholash yiliga kamida bir marta o'tkaziladi.

34. AJda korporativ boshqaruv tizimini mustaqil baholash AJga mulkiy munosabat orqali bog'liq bo'lmagan tashkilot bilan tegishli shartnoma asosida amalga oshiriladi.

35. AJda korporativ boshqaruv tizimini mustaqil baholashni quyidagi tashkilotlar o'tkazishi mumkin:

fond birjasi;

qimmatli qog'ozlar bozorining professional ishtirokchilari;

shtatida tegishli korporativ boshqaruvchi yoki qimmatli qog'ozlar bozori mutaxassisi attestati bo'lgan auditorlik tashkilotlari;

akkreditatsiyadan o'tgan reyting agentliklari;

Korporativ boshqaruv ilmiy-ta'lim markazi;

Xususiylashtirish, raqobatni va korporativ boshqaruvni rivojlantirish muammolari tadqiqotlari markazi.

36. Korporativ boshqaruv tizimini baholashni o'tkazish uchun mustaqil tashkilotni tanlash AJ kuzatuv kengashining qarori bo'yicha tanlov asosida o'tkaziladi.

37. AJda korporativ boshqaruv tizimini mustaqil baholash O'zbekiston Respublikasi Davlat raqobat qo'mitasi va Korporativ boshqaruv ilmiy-ta'lim markazi tomonidan tasdiqlanadigan savolnoma asosida o'tkaziladi.

38. AJda o'tkazilgan korporativ boshqaruv tizimini mustaqil baholash natijalari AJ saytida shunday baholashni o'tkazgan tashkilot xulosasi bilan birgalikda e'lon qilinadi.

39. Davlat nomidan Aksiyador sifatida ishtirok etuvchi davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari, joylardagi mahalliy davlat hokimliklari va boshqa davlat

tashkilotlari:

AJda korporativ boshqaruv tizimini mustaqil baholashni o'tkazish uchun o'z mablag'i hisobidan mustaqil tashkilotni jalb qilish huquqiga ega;

AJda o'tkazilgan korporativ boshqaruv tizimini mustaqil baholash natijalarini AJ boshqaruv organida ular nomidan ishtirok etayotgan shaxslarni mukofotlash miqdorini aniqlash uchun qo'llaydi.

XI. YAKUNIY QOIDALAR

40. Kodeks tavsiyalariga rioya qilmaslik davlat organlari tomonidan chora qo'llanishga olib kelmaydi.

AKSIYADORLIK JAMIYATLARI VA AKSIYADORLARNING HUQUQLARINI HIMOYA QILISH TO'G'RISIDA O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI. 26.04.1996-y. N 223-I (yangi tahriri)

Mazkur tahrir O'zR 06.05.2014-y. O'RQ-370-sonli qonuni bilan tasdiqlangan.

1-bob. Umumiy qoidalar (1-8-moddalar)

2-bob. Jamiyatni tashkil etish (9-15-moddalar)

3-bob. Jamiyatning ustav fondi (ustav kapitali).

Jamiyatning Aksiyalari, obligatsiyalari va boshqa qimmatli qog'ozlari, jamiyatning sof aktivlari (16-32-moddalar)

4-bob. Jamiyatning Aksiyalarini va boshqa qimmatli qog'ozlarini joylashtirish hamda olish (33-41-moddalar)

5-bob. Jamiyat Aksiyadorlarining reyestri va Aksiyalarni saqlash (42-47-moddalar)

6-bob. Dividendlarni to'lash (48-56-moddalar)

7-bob. Jamiyatning boshqaruv organlari. Minoritar Aksiyadorlar qo'mitasi (57-82-moddalar)

8-bob. Jamiyat tomonidan yirik bitimlar tuzish (83-84-moddalar)

9-bob. Jamiyatning affillangan shaxslari bilan bitimlar tuzish (85-91-moddalar)

10-bob. Jamiyatni qayta tashkil etish va tugatish (92-101-moddalar)

11-bob. Hisob va hisobot. Hujjatlarni saqlash. Jamiyat to'g'risidagi axborot (102-106-moddalar)

12-bob. Jamiyatning faoliyatini nazorat qilish (107-110-moddalar)

13-bob. Yakunlovchi qoidalar (111-116-moddalar)

MAS'ULIYATI CHEKLANGAN HAMDA QO'SHIMCHA MAS'ULIYATLI JAMIYATLAR TO'G'RISIDA O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI. 06.12.2001-y. N 310-II

I bob. Umumiy qoidalar (1-9-moddalar)

II. bob. Jamiyatni ta'sis etish (10-13-moddalar)

III. bob. Jamiyatning ustav fondi (ustav kapitali) (14-28-moddalar)

IV. bob. Jamiyatda boshqaruv (29-42-moddalar)

V. bob. Jamiyatning bitim tuzishdan manfaatdorligi. Yirik bitimlar (43-44-

moddalar)

VI. bob. Jamiyatning faoliyati ustidan nazorat qilish (45-48-moddalar)

VII. bob. Jamiyatni qayta tashkil etish va tugatish (49-55-moddalar)

Mustaqil ishlash bo'yicha nazorat savollari

1. Korporativ boshqaruv tizimi va uning xususiyatlari tushuntirib o'ting.
2. Korporativ boshqaruvning asosiy elementlari va mexanizmlari usullarini sanab bering.
3. Korporativ boshqaruv siyosatini amalga oshirishning samarali yo'llarini tushuntirib bering.
4. Korporativ boshqaruv kodeksi. Korporativ boshqaruvning global standartlari tushunchasi va uning elementlarini tushuntirib bering.
5. Aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risidagi qonunning mazmun-mohiyatini tushuntirib bering.
6. Korporativ boshqaruv kodeksi tarkibiy tuzilishi qanday?
7. Korporativ boshqaruvning global standartlarini sanab o'ting.

Mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining 233-I-sonli qonuni. "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida (yangi tahriri)", 1996-yil 26-aprel. Yangi tahriri O'RQ-370-son bilan 2014-yil 6-mayda tasdiqlangan.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni. // O'zbekiston Respublikasi Qonunlari to'plami. 2017-y. 6-son. – 70 b.
3. Zaynutdinov Sh.N. Korporativ boshqaruv asoslari. O'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston, 2008. – 260 b.
4. Xodiyev B.Yu., Berkinov B.B. Korporativ boshqaruv va raqobatni rivojlantirish. O'quv qo'llanma. – T., 2011-y.
5. Steen Thomsen & Martin Conyon – Corporate Governance, mechanisms and systems. McGraw-Hill Higher Education UK, 2012. – 367 pp.
6. Bob Tricker – Corporate Governance, Principles, Policies and Practices, 3 rd edition, Oxford online resources center, 2012. – 904 pp.
7. www.webofscience.com – Xalqaro ilmiy maqolalar platformasi.
8. www.ziyounet.com – axborot-ta'lim tarmog'i.

6-bob. KORPORATIV BOSHQARUV ORGANLARI VA ULARNING VAKOLATLARI

6.1. Korporativ boshqaruv organlari va ularning vakolatlari

O'zbekiston Respublikasida 1996-yil 26-apreldagi 223-I sonli "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida" qonuni keyinchalik 06.05.2014-yilda yangi tahrirda qabul qilingan qonunda ko'rsatilganidek, aksiyadorlik jamiyatlarining korporativ boshqaruv organlariga quyidagilar kiradi:

- Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi;
- Kuzatuv kengashi (Direktorlar kengashi);
- Ijroiya organi.

Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi jamiyatni boshqarishning oliy organidir.

Jamiyat har yili aksiyadorlarning umumiy yig'ilishini (aksiyadorlarning umumiy hisobot yig'ilishini) o'tkazishi shart.

Aksiyadorlarning umumiy hisobot yig'ilishi jamiyat ustavida belgilangan muddatlarda, ammo moliya yili tugaganidan keyin ko'pi bilan olti oy ichida o'tkaziladi. Aksiyadorlarning umumiy hisobot yig'ilishida jamiyatning kuzatuv kengashi va taftish komissiyasini (taftishchisini) saylash to'g'risidagi, yakkaboshchilik asosidagi ijroiya organi bilan, kollegial ijroiya organining a'zolari, boshqaruvchi tashkilot yoki boshqaruvchi bilan tuzilgan shartnomaning amal qilish muddatini uzaytirish (shartnomani qayta tuzish yoki uni tugatish (bekor qilish) mumkinligi to'g'risidagi, auditorlik tekshiruvi o'tkazish haqida qaror qabul qilish to'g'risidagi masalalar, auditorlik tashkilotini va uning xizmatiga to'lanadigan haq miqdori chegarasini belgilash masalalari hal etiladi, shuningdek, ushbu qonun 65-moddasining birinchi qismi o'n uchinchi xatboshisiga muvofiq jamiyatning yillik hisoboti va boshqa hujjatlar qarab chiqiladi. Aksiyadorlarning yillik umumiy yig'ilishidan tashqari o'tkaziladigan umumiy yig'ilishlari navbatdan tashqari yig'ilish hisoblanadi.

Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi o'tkaziladigan sana va uni o'tkazish tartibi, yig'ilish o'tkazilishi haqida aksiyadorlarga xabar berish tartibi, aksiyadorlarning umumiy yig'ilishini o'tkazishga tayyorgarlik vaqtida aksiyadorlarga beriladigan materiallar (axborotlar) ro'yxatini jamiyatning kuzatuv kengashi belgilaydi.

Aksiyadorlik jamiyatidagi boshqaruv tizimi tarkibi:

- aksiyadorlik jamiyatida birlashgan kapitalning egasini ifodalovchi oliy boshqaruv organi – jamiyat aksiyadorlarining umumiy yig'ilishi;
- aksiyadorlar umumiy yig'ilishlari orasidagi davrda mulk egalari manfaatlarini ta'minlash maqsadida jamiyat faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirish uchun umumiy yig'ilishda aksiyadorlar saylaydigan va ular oldida jamiyat faoliyatining boshqarilishi uchun javobgar bo'lgan oliy boshqaruv organi – jamiyat Kuzatuv kengashi;
- odatda mulk egalari tomonidan tayinlanadigan, jamiyat joriy faoliyatiga rahbarlik qiladigan jamiyatning rahbari – jamiyat bosh direktori;

- yuqori bo'g'in boshqaruvchilari va menejerlaridan tarkib topuvchi jamiyat joriy faoliyatining boshqaruv organi – Jamiyat boshqaruvi;
- a'zolariga mulkdorlar (aksiyadorlar umumiy yig'ilishi) tomonidan saylanuvchi jamiyat Taftish komissiyasi kiradi.

Umumiy yig'ilish mohiyati

«...huquqiy shaxs fuqarolik huquqlariga ega bo'lishi va o'z muassislari fuqarolik majburiyatlarini o'z zimmasiga olishi mumkin» (O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi).

AJ aksiyadorlarining Umumiy yig'ilishi, unda ishtirok qilish va uning kun tartibidagi masalalar bo'yicha ovoz berishda qatnashish yo'li bilan AJni boshqarish bo'yicha o'z huquqlarini aksiyadorlar tomonidan amalga oshirish shakli(usuli)dir. Bu holda AJ o'zining qatnashchilari (aksiyadorlari) qarorlari orqali fuqarolik huquqlariga ega bo'ladi va fuqarolik majburiyatlarini o'z zimmasiga oladi.

Aksiyadorlar Umumiy yig'ilishining vakolatlari

- mutlaq vakolatga ega;
- umumiy yig'ilish oliy organ bo'lib, ammo vakolatlarining chegarasi mavjud;
- umumiy yig'ilish vakolatiga kriuvchi, ammo jamiyat ustaviga muvofiq jamiyat Kuzatuv kengashi vakolatiga kiritilishi mumkin bo'lgan masalalar:
- jamiyat ustaviga uning ustav fondini ko'paytirish bilan bog'liq o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish,
- jamiyatning ijroiya organini tashkil qilish va uning vakolatlarini muddatidan ilgari tugatish,
- yillik biznes-rejani tasdiqlash;
- umumiy yig'ilish tomonidan qaror qabul qilinishi jamiyat ustavida nazarda tutilmagan masalalar.

Yillik Umumiy yig'ilish kun tartibini shakllantirishni tartibga soluvchi me'yorlar

- Jamiyat ovoz beruvchi aksiyalarining jami bo'lib kamida bir foiziga ega bo'lgan aksiyador (aksiyadorlar) kun tartibini shakllantirishda qatnasha oladi;
- Kuzatuv kengashi va Taftish komissiyasi a'zolariga taklif qilinadigan nomzodlar soni ushbu organlarning son tarkibidan ortiq bo'lmasligi kerak;
- takliflar kiritish muddatlari: jamiyat ustavida kechroq muddat belgilangan bo'lmasa, moliyaviy yil tugallangan kundan 30 kundan kech qolmasdan;
- kun tartibi bo'yicha takliflar, ularning kiritilish sabablari, taklif kiritayotgan aksiyador(lar) nomi, ular egalik qiluvchi aksiyalar soni va turi hamda Kuzatuv kengashi yoki taftish komissiyasiga ko'rsatilayotgan nomzodlar nomi, ular egalik qiluvchi aksiyalar soni va turi to'liq ko'rsatilgan holda yozma ravishda kiritiladi;
- kiritilgan takliflarni Kuzatuv kengashi tomonidan ko'rib chiqish, yig'ilish kun tartibiga kiritish yoki asoslangan rad javobi berish haqida qaror qabul qilish muddati takliflarni qabul qilish muddati tugagan kundan e'tiboran 15 kun qilib belgilangan;
- Kuzatuv kengashining asoslangan rad javob haqidagi qarori, ushbu qaror qabul qilingan kundan e'tiboran uch kundan kech qolmay yuboriladi (AJ va AHH to'g'risidagi qonun 70 modda).

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi kun tartibi

Kun tartibini Kuzatuv kengashi quyidagilardan tuzadi:

- 1) majburiy masalalar;
- 2) aksiyadorlar taklif qilgan qo'shimcha masalalar;

Kun tartibi, chaqirilishi Kuzatuv kengashi tomonidan asossiz rad qilingan navbatdan tashqari umumiy yig'ilishning investorlar taklif qilgan masalalaridan tuzilishi mumkin.

Yig'ilish kun tartibida «Har xil masalalar» kabi mavhum masala bo'lishi mumkin emas!

Umumiy yig'ilishda aksiyadorlar qatnashish usullari va ishonchnoma tuzish qoidalari

Qatnashish usullari:

- shaxsan;
- ishonchnoma berilgan vakili orqali.

Ovoz berishga ishonchnomada quyidagi ma'lumotlar ko'rsatilishi shart:

- aksiyador va vakil haqida: nomi (nomlanishi), yashash (joylashish) joyi, pasport ma'lumotlari;
- beriladigan huquqlar;
- ishonchnoma amal qilish muddati.

Ovoz berishga ishonchnoma notarius tomonidan tasdiqlangan bo'lishi shart. Agar aksiyalar yig'ilishda qatnashish huquqiga ega bo'lgan shaxslar ro'yxati tuzilgan kundan keyin va yig'ilish o'tkazilish kunigacha boshqa egaga o'tkazilsa, jamiyat aksiyani olgan shaxsga ovoz berish uchun ishonchnoma berishga yoki uning ko'rsatmasiga muvofiq ravishda umumiy yig'ilishda ovoz berishga majbur.

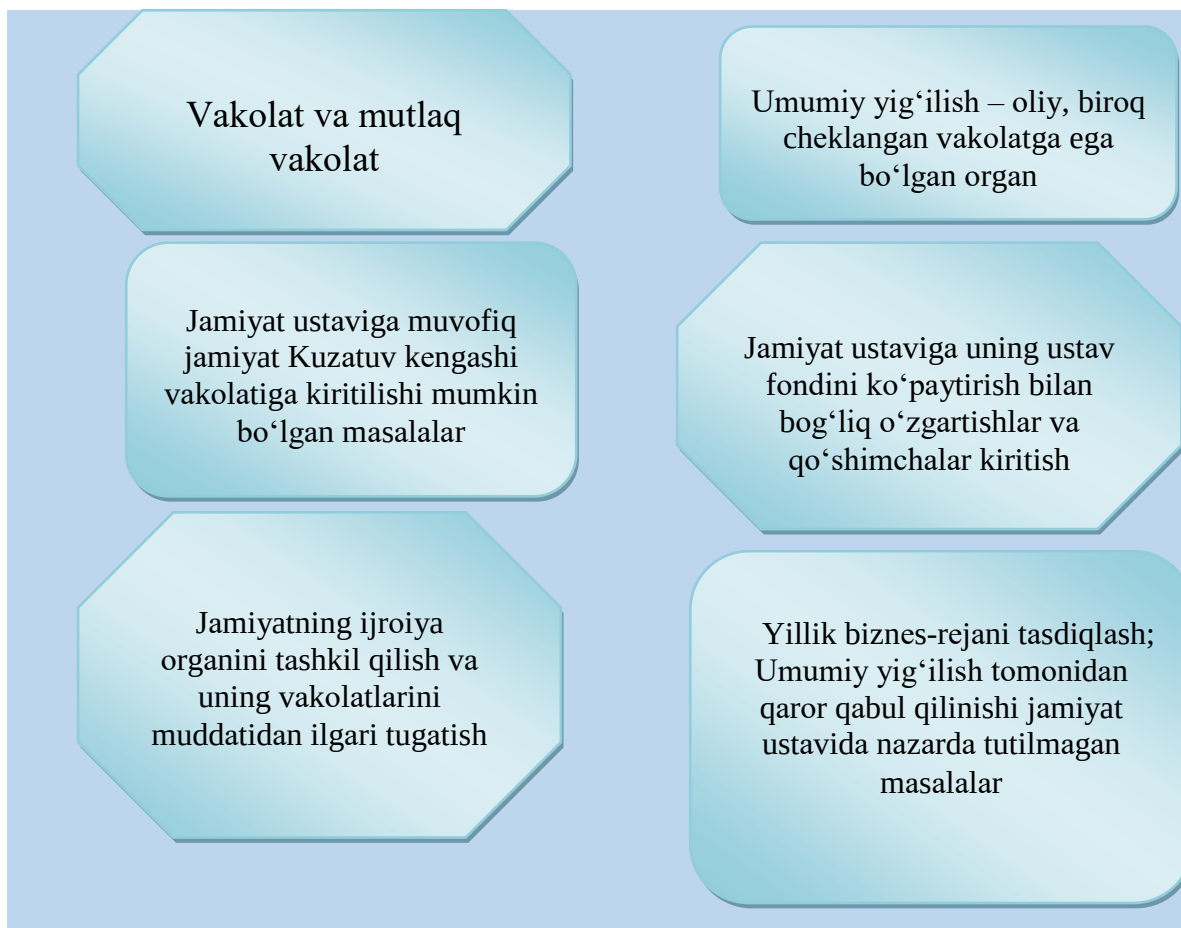
Umumiy yig'ilish qatnashchilarini qayd qilish

- qatnashchilar qayd qilinishining boshlanish, davom etish va to'xtatish vaqtlari Kuzatuv kengashi tomonidan aniqlanadi;
- qayd qilish umumiy yig'ilishda qatnashish huquqiga ega bo'lgan shaxslar ro'yxati asosida amalga oshiriladi.

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishida ovoz berish

Ovoz berish tamoyili: «Jamiyatning bir dona ovoz beruvchi aksiyasi – bir OVOZ»;

- ustavga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish yoki Ustavning yangi tahririni tasdiqlash, jamiyatni qayta tashkil qilish, jamiyatni tugatish, tugatish komissiyasini tayinlash va oraliq hamda uzil-kesil tugatish balanslarini tasdiqlash, e'lon qilingan aksiyalarning cheklangan miqdorini aniqlash, yirik bitimlarni amalga oshirish masalalari bo'yicha 3/4 ko'pchilik ovoz bilan; 1/2 ko'pchilik ovozi bilan (6-rasm);

2-rasm. Aksiyadorlar umumiy yig'ilishining vakolatlari⁵

Ovoz berish usullari:

- 1) oddiy;
- 2) kumulyativ.

Ovoz beruvchi aksiyalar egalari soni yuzdan ortiq bo'lgan AJda Umumiy yig'ilish kun tartibi masalalari bo'yicha ovoz berish faqat ovoz berish byulletenlari yordamida amalga oshiriladi.

Umumiy yig'ilish qarori ustidan arz qilish

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi qarorining haqiqiy emasligi to'g'risidagi da'voning qondirilish shartlari:

- noqonuniylik;
- aksiyadorlar huquqlari va qonuniy manfaatlariga daxl qilinishi.

Umumiy yig'ilishga tayyorgarlik ko'rishda va uni o'tkazishda ko'p uchraydigan xatolar

Umumiy yig'ilishga tayyorgarlik ko'rishda va uni o'tkazishda ko'p uchraydigan xatolar sifatida quyida to'xtalib o'tamiz.

Amaliyotda umumiy yig'ilishning o'tkazilishi haqidagi xabarni aksiyadorlarga yetkazish bo'yicha minimal talablarga rioya qilinmaydi.

⁵ Xodiyev B.Yu., Karlibaeva R.X., Akramova N.I. Korporativ boshqaruv. O'quv qo'llanma. – T.: TDIU, 2010. – 280 bet.

Umumiy yig'ilishni chaqirishda tartibot muddatlari buzilmoqda. Masalan, me'yoriy talablarni buzmasdan yillik umumiy yig'ilishni 10-martgacha o'tkazish juda qiyin.

Umumiy yig'ilishni chaqirishda aksiyadorlarga tanishish uchun beriladigan axborot (material) ro'yxatining to'liq bo'lmasligi.

Umumiy yig'ilish kun tartibidagi masalalarning noaniq ifodalanishi va bir masala doirasida turli yo'nalishdagi muammolar bo'yicha ovozga qo'yish hamda kun tartibiga «har xil masalalar» kiritilishi.

AJ Umumiy yig'ilishini chaqirishdagi, tayyorgarlik ko'rishdagi, o'tkazishdagi, ovozlarni hisoblashdagi xato va qonunbuzilishlar jamiyatda korporativ boshqaruvning samaradorligini pasaytiradi, chunki:

- AJ boshqaruv organlari ustidan aksiyadorlarning nazorati susayadi;
- ijroiya organi samaradorligi pasayadi, uning aksiyadorlar manfaatlariga zid harakat qilishining ehtimolligi oshadi;
- Kuzatuv kengashi va Taftish komissiyasining faoliyati «xo'jako'rsin»ga olib boriladi.

6.2. Korporativ boshqaruv organlari tomonidan aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatini tahlil qilish tartibi

Umumiy yig'ilishga tayyorgarlik ko'rishda va uni o'tkazishda ko'p uchraydigan xatolar:

- amaliyotda umumiy yig'ilishning o'tkazilishi haqidagi xabarni aksiyadorlarga yetkazish bo'yicha minimal talablarga rioya qilinmaydi;

- umumiy yig'ilishni chaqirishda tartibot muddatlari buzilmoqda. Masalan, me'yoriy talablarni buzmasdan yillik umumiy yig'ilishni 10-martgacha o'tkazish juda qiyin;

- umumiy yig'ilishni chaqirishda aksiyadorlarga tanishish uchun beriladigan axborot (material) ro'yxatining to'liq bo'lmasligi.

- umumiy yig'ilish kun tartibidagi masalalarning noaniq ifodalanishi va bir masala doirasida turli yo'nalishdagi muammolar bo'yicha ovozga qo'yish hamda kun tartibiga "har xil masalalar" kiritilishi.

Aksiyadorlik jamiyatlari umumiy yig'ilishini chaqirishdagi, tayyorgarlik ko'rishdagi, o'tkazishdagi, ovozlarni hisoblashdagi xato va qonun buzilishlar jamiyatda korporativ boshqaruvning samaradorligini pasaytiradi, chunki:

- Aksiyadorlik jamiyatlari boshqaruv organlari ustidan aksiyadorlarning nazorati susayadi;

- Ijroiya organi samaradorligi pasayadi, uning aksiyadorlar manfaatlariga zid harakat qilishining ehtimolligi oshadi;

- Kuzatuv kengashi va Taftish komissiyasining faoliyati "xo'jako'rsin"ga olib boriladi.

Jamiyatning kuzatuv kengashi jamiyat faoliyatiga umumiy rahbarlik qiladi, ushbu qonun bilan aksiyadorlar umumiy yig'ilishining mutlaq vakolatlariga kiritilgan masalalarni hal etish bundan mustasno.

Ovoz beruvchi aksiyalarning egasi bo'lgan aksiyadorlar soni o'ttiz kishidan kam bo'lgan jamiyatda kuzatuv kengashi vazifasi jamiyat ustavi bilan aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi zimmasiga yuklanishi mumkin. Bunday hollarda aksiyadorlar umumiy yig'ilishini o'tkazish masalasini hal etishga vakolati bo'lgan muayyan shaxs yoki jamiyat organi jamiyat ustavida o'z aksini topishi kerak.

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi qaroriga binoan jamiyat kuzatuv kengashi a'zolariga ular o'z vazifalarini bajarib turgan davrda badal to'lanishi va (yoki) kuzatuv kengashining a'zosi vazifasini bajarish bilan bog'liq xarajatlari qoplanishi mumkin. Bunday badal va to'lovlarning miqdori aksiyadorlar umumiy yig'ilishi qarori bilan belgilab qo'yiladi. Kuzatuv kengashi faoliyatini samarali tashkil qilish. Kuzatuv kengashining missiyasi quyidagicha:

- har bir jamiyatda kengash maqsadi, vazifasi, vakolati va javobgarligi ta'riflangan hamda o'ziga quyidagi asosiy qoidalarni olgan hujjatning bo'lishi tavsiya qilinadi:

- kengashning o'zak g'oyasi – jamiyat va uning faoliyati bilan ishbilarmonlik va boshqa o'zaro munosabatlardan xoli, mulk egalari (aksiyadorlar) va boshqa manfaatdor shaxslar nomidan nazorat ishlarini olib boruvchi shaxslar guruhining shakllanishidir;

- kengashning missiyasi aksiyadorlar qo'ygan ulush qiymatining maksimal o'stirilishidir. Kengash faoliyati asosida aksiyadorlar maqsadlari va manfaatlari yotishi zarur.

Har bir jamiyatda kengash maqsadi, vazifasi, vakolati va javobgarligi ta'riflangan hamda o'ziga quyidagi asosiy qoidalarni olgan hujjatning bo'lishi tavsiya qilinadi:

- Kengashning o'zak g'oyasi – jamiyat va uning faoliyati bilan ishbilarmonlik va boshqa o'zaro munosabatlardan xoli, mulk egalari (aksiyadorlar) va boshqa manfaatdor shaxslar nomidan nazorat ishlarini olib boruvchi shaxslar guruhining shakllanishidir;

- Kengashning missiyasi aksiyadorlar qo'ygan ulush qiymatining maksimal o'stirilishidir. Kengash faoliyati asosida aksiyadorlar maqsadlari va manfaatlari yotishi zarur.

Kuzatuv kengashining vakolatlari

1. Umumiy yig'ilish yoki Ijro etuvchi organga hal qilish uchun berilishi mumkin bo'lmagan va faqat Kuzatuv kengashi vakolatiga kiradigan masalalar, jamiyat Ustavida faqat Kuzatuv kengashi vakolatiga kiruvchi masalalar deb belgilanishi kerak.

2. Kuzatuv kengashi vakolatiga kiritilgan masala Umumiy yig'ilish mutlaq vakolatiga tegishli bo'lsa, Ustavda ushbu masalani faqat Kuzatuv kengashi vakolatiga taalluqli qilib belgilash mumkin.

3. Umumiy yig'ilishning umumiy vakolatiga qarashli masalalar, Jamiyat Ustavida Umumiy yig'ilish yoki Kuzatuv kengashi yoki Ijro etuvchi organ vakolatiga doir qilib belgilanishi mumkin.

4. Taftish komissiyasi tomonidan jamiyatning moliyaviy xo‘jalik faoliyatini taftish qilish haqidagi qaror qabul qilish to‘g‘risidagi masala, Ustavda ham Umumiy yig‘ilish, ham Kuzatuv kengashi va Taftish komissiyasi vakolatiga kiritilishi kerak.

5. Umumiy yig‘ilish kun tartibini shakllantirish bo‘yicha tashabbuslar bilan bog‘liq masalalar.

Kuzatuv kengashi vakolatlaridan samarali foydalanish

1. Umumiy yig‘ilish va Kuzatuv kengashi qarorlarining bajarilishini kuzatib borish tizimi.

2. Kuzatuv kengashiga aksiyadorlarning murojaatlari bo‘yicha muvofiq teskari aloqani ta‘minlash tizimi.

3. Biznes-rejani tuzish va amalga oshirishda Kuzatuv kengashi va Ijroiya organining solidar (birgalikda) javobgarligi.

4. Aksiyadorlarning dividendlar bo‘yicha «umidlarini» va ishlab chiqarishning qayta investitsiya qilinishiga ehtiyojlarini hisobga oladigan mo‘‘tadil dividend siyosati.

5. AJ asosiy faoliyatiga mansub bo‘lmagan, mulklarni sotib olish va begonalashtirish, bitimlari hamda zaxira va boshqa fondlarning ishlatilishi ustidan Kuzatuv kengashining nazorati.

6. Ijroiya organi bilan yollash bo‘yicha mehnat shartnomasi doirasida qat‘iy o‘zaro munosabatlarni yuritish.

Kuzatuv kengashining roli va vazifasini aniqlash

Kengashning vazifasiga aksiyadorlar nomidan Jamiyat faoliyatiga rahbarlik qilish va uning oliy menejerlari (Boshqaruv, Bosh direktor) faoliyatini nazorat qilish kiradi.

Kengash faoliyatining asosiy jabhalari:

- AJ strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish;
- risklarni boshqarish tizimining yaratilishini ta‘minlash;
- jamiyatning joriy moliyaviy xo‘jalik faoliyati;
- AJ ijroiya organi (oliy menejerlar)ning ishlashini kuzatish;
- Kengash va uning alohida a‘zolarining ishini yo‘lga qo‘yish;
- Kompaniya faoliyati haqida axborotni tayyorlash va oshkor qilish;
- Inqirozning oldini olishga qaratilgan boshqaruv.

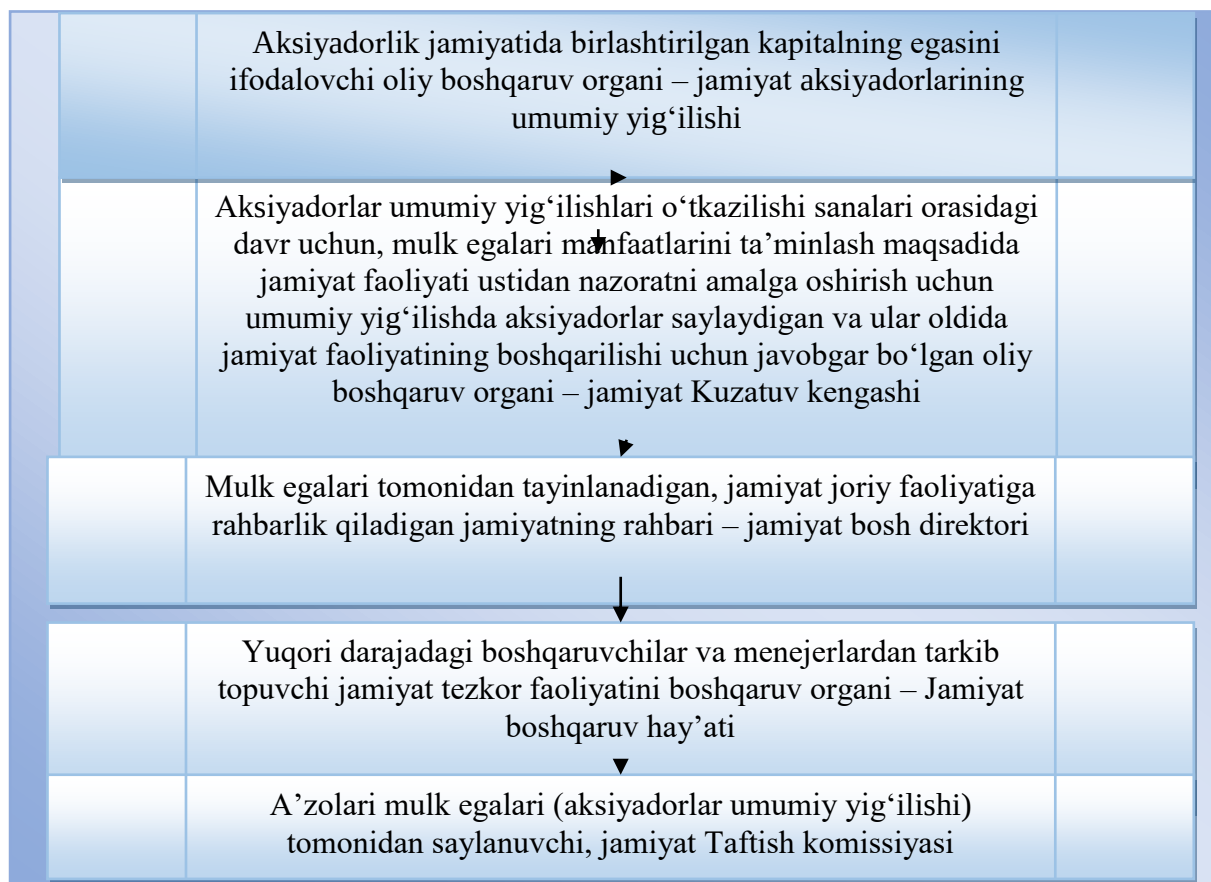
Nomzodlarni ko‘rsatish:

- Nomzod ko‘rsatishda cheklanishlar;
- Nomzod ko‘rsatish muddatlari;
- Son tarkibi;
- Nomzodlar bo‘yicha talabnomalarni berish tartibi va shakli;
- Talabnomalarni ko‘rib chiqish tartibi.

Kuzatuv kengash a‘zolariga nomzodlarga qo‘yiladigan talablar:

- Qonunchilikda o‘rnatilgan cheklanishlar;
- Alohida AJda Kuzatuv kengashiga saylanadigan shaxslarga maxsus talablar.
- Mustaqil fikr bildirishga va uni himoya qilishga qodir;
- Korporativ munosabatlar qatnashchilari manfaatlarining muvozanatiga rioya qilish;

- Aksiyadorlar va jamiyat manfaatlarini himoya qilish masalalarida faol pozitsiyaning mavjudligi (3-rasm).

3-rasm. Aksiyadorlik jamiyatida boshqaruv tizimining shakllantirish tamoyillari⁶

Yuqorida ko‘rsatilgan rasmda aksiyadorlik jamiyatida boshqaruv tizimining shakllantirish tamoyillarini beshta tamoyilga bo‘lib taqsimlash mumkin. Aksiyadorlik jamiyatlari bugungi kunda korporativ boshqaruv mexanizmini joriy etish bo‘yicha korporativ boshqaruv modellarini tahlil qilgan holda amaliyotga taqdim qilmoqda.

6.3 Aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish va korporativ boshqaruv jarayonlarini amalga oshirish

Korporativ menejmentning keng yoyilishi, shu jumladan, bank sohasiga kirib kelishi jahon iqtisodiy ravnaqi XXI asr boshiga kelib, xo‘jalik yurituvchi subyektlarining korporativ asosda integratsiyalashuvi faollashgani bilan bog‘liq. Buning sababi, avvalo, banklarning mahsulot ishlab chiqarish, taqsimlash va sotish xarajatlarini pasaytirish, olinayotgan foydani ko‘paytirish, sarmoyalarning daromadlilikini oshirish, milliy va xalqaro bozorlarda o‘z raqobatbardoshligini mustahkamlashga intilishi bilan izohlanadi.

⁶ Xodiyev B.Yu., Karlibaeva R.X., Akramova N.I. Korporativ boshqaruv. O‘quv qo‘llanma. – T.: TDIU, 2010. – 280 b.

O'zbekiston Respublikasida so'nggi paytda korporativ boshqaruv muammosi ommaviy axborot vositalari hamda jamoatchilikning diqqat-e'tiborini o'ziga tortib kelmoqda. Bu, birinchi navbatda, aksiyadorlar va boshqa manfaatdor shaxslarning huquqlari hamda manfaatlarini himoya qilishni nazarda tutadi. Shuni ta'kidlab o'tish joizki, ko'pchilik investorlar uchun korporativ boshqaruv masalasi mamlakatimizga yirik kapital olib kirishga qaror qilishlarida asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Respublikamiz mas'uliyati cheklangan jamiyatlarida korporativ boshqaruv amaliyoti muammosi XXI asrning dastlabki yillarida rivojlana boshladi. Ushbu masalaning turli jihatlarini tahlil qilishga bag'ishlangan ilmiy ishlar 2001-yilda chop etilgan va hozirgi paytda ushbu yo'nalish yetarlicha mustaqil hamda nihoyatda dolzarb masalalardan biri sifatida qolmoqda. mas'uliyati cheklangan jamiyatlarda korporativ boshqaruvning mohiyati va o'ziga xos xususiyatlari haqida so'z yuritishdan oldin, uning tushunchasiga ta'rif berish o'rinli deb bilamiz.

Korporativ boshqaruv – aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatini boshqarishda aksiyadorlar umumiy yig'ilishi, Kengash a'zolari va boshqa rahbar xodimlar tomonidan amalga oshiriladigan asosiy faoliyat hamda qoidalar majmuasi;

- aksiyadorlik jamiyatlari faoliyati samaradorligini ta'minlash va mulkdorlar hamda boshqa manfaatdor shaxslar (bank xodimlari, kreditorlar, hamkor banklar) manfaatlarini himoya qilish masalalari bo'yicha bank menedjerlari va egalari (aksiyadorlari) o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tizimi;

- korporativ mulkning mulkdorlarning bevosita nazoratidan uzoqlashtirilishi oqibatida yuzaga kelgan muammolarni hal qilishga qaratilgan barcha qonunlar, me'yorlar, nizomlar, tadbirlar va tartiblar;

- ular yordamida bankni samarali boshqarishni tashkil qilishda asosiy manfaatdor shaxslarning manfaatlarini birlashtirishni amalga oshiriladigan tashkiliy, huquqiy va iqtisodiy tadbirlar majmuasidir.

Mas'uliyati cheklangan jamiyatlarda korporativ boshqaruv deganda, qonunchilik, me'yorlar va xususiy sektorning mos ravishdagi amaliyotining shunday birikmasi tushuniladiki, ular jamiyatga moliyaviy va inson resurslarini jalb qilishga, samarali faoliyatni olib borishga imkoniyat beradi va oqibatda o'z aksiyadorlari uchun uzoq muddatli iqtisodiy qiymatni Ko'paytirish orqali o'zining mavjudligini saqlab qolishni ta'minlaydi. Shu bilan birga, aksiyadorlar, boshqa manfaatdor shaxslar va bankning manfaatlariga rioya qilinishi kerak.

Mas'uliyati cheklangan jamiyatlarida korporativ boshqaruv deganda, jamiyat ta'sischilari hamda jamiyat boshqaruvi tomonidan amalga oshiriladigan faoliyatni idora etish va samaradorligini oshirishga qaratilgan xatti-harakatlar tizimi tushuniladi. Korporativ boshqaruv yordamida mas'uliyati cheklangan jamiyatlarida:

- faoliyatining asosiy maqsadini belgilab oladi va amalga oshiradi;
- foydasini oshirish yo'llarini izlab topadi va mablag'lardan samarali foydalanish strategiyasini ishlab chiqadi;
- iqtisodiy hamkor va manfaatdor tomonlarning (xodimlar, mijozlar, jamoatchilik, davlat organlari) manfaatini himoya qiladi va ularning iqtisodiy samaradorligini oshiradi;

- me'yoriy-huquqiy hujjatlar talablari va bank likvidligini ta'minlash qoidalariga mos ravishda korporativ faoliyatni amalga oshiradi;
- hamkorlarning manfaatlarini himoya qiladi.

Korporativ boshqaruv tushunchasi korporatsiya tushunchasi bilan bevosita bog'liq. Korporatsiya umumiy maqsadlarga erishish, birgalikda faoliyat ko'rsatish uchun birlashgan va huquqning mustaqil subyektini – yuridik shaxsni tashkil qilgan jismoniy yoki yuridik shaxslar birlashmasidir.

Aksiyadorlik jamiyatlari korporativ boshqaruv organlari:

1. Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi.
2. Direktorlar kengashi (Kuzatuv kengashi).
3. Ijroiya organi.

4. Nazorat organlari – taftish komissiyasi, ichki audit xizmati, tashqi auditorlar.

Aksiyadorlik jamiyatida boshqaruv tizimining shakllantirish prinsiplari quyidagilardan iborat:

- aksiyadorlik jamiyatida birlashtirilgan kapitalning egasini ifodalovchi oliy boshqaruv organi – jamiyat aksiyadorlarining umumiy yig'ilishi;

- aksiyadorlar umumiy yig'ilishlari o'tkazish sanalari orasidagi davr uchun, mulk egalari manfaatlarini ta'minlash maqsadida jamiyat faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirish uchun umumiy yig'ilishda aksiyadorlar saylaydigan va ular oldida jamiyat faoliyatining boshqarilishi uchun javobgar bo'lgan oliy boshqaruv organi – jamiyat kuzatuv kengashi;

- mulk egalari tomonidan tayinlanadigan, jamiyat joriy faoliyatiga rahbarlik qiladigan jamiyatning rahbari – jamiyat bosh direktori;

yuqori darajadagi boshqaruvchilar va menejerlardan tarkib topuvchi jamiyat tezkor faoliyatini boshqaruv organi – Jamiyat boshqaruv hay'ati, a'zolari (aksiyadorlar umumiy yig'ilishi) tomonidan saylanuvchi, jamiyatning taftish komissiyasi.

Aksiyadorlik jamiyati (AJ) aksiyadorlarining umumiy yig'ilishi unda ovoz berishda qatnashish yo'li bilan, AJni boshqarish bo'yicha o'z huquqlarini aksiyadorlar tomonidan amalga oshirish shaklidir. Bu holda AJ o'zining qatnashchilari (aksiyadorlari) qarorlari orqali fuqarolik huquqlariga ega bo'ladi va fuqarolik majburiyatlarini o'z zimmasiga oladi.

Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi aksiyadorlik tijorat banklarining yuqori organi bo'lib sanaladi va uning vakolatlari "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonun, jamiyat Nizomi, boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi. Aksiyadorlar umumiy yig'ilishining alohida vakolatlari qatoriga quyidagilar kiradi:

- 1) jamiyat Nizomini tasdiqlash, unga qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritish;
- 2) jamiyatni qayta tashkil qilish yoki tugatish;
- 3) jamiyat kengashi a'zolari sonini belgilash, uning a'zolarini saylash, muddatidan oldin kengash a'zolidan chiqarish;
- 4) e'lon qilingan aksiyalarning eng yuqori miqdorini belgilash;
- 5) jamiyatning nizom kapitali miqdorini ko'paytirish yoki kamaytirish;

6) o'z aksiyalarini sotib olish tartibini ishlab chiqish va uni joriy etilishini ta'minlash;

7) jamiyat Kengashi tomonidan tayinlangan jamiyat Boshqaruvi Raisini tasdiqlash;

8) jamiyat taftish kommissiyasi a'zolarini saylash va ular vakolatini muddatidan oldin to'xtatish;

9) jamiyatning tashqi aksiyalarini tasdiqlash;

10) jamiyat yillik hisoboti, balansi, foyda va zararlar hisobini tasdiqlash, foyda va zararlarni taqsimlash;

11) jamiyat hujjatlarini tasdiqlash va ularni jamiyat biznes rejasi bilan taqqoslash, jamiyat Kengashi a'zolariga kompensatsiya va mukofotlar miqdorini belgilash;

12) aksiyadorlar umumiy yig'ilishi reglamentini tasdiqlash;

13) kredit berish, aktiv va passivlarni boshqarish, investitsiyalarni amalga oshirish, mijozlarga yangi jamiyat xizmatlarini ko'rsatish masalalarida jamiyat tomonidan amalga oshiriladigan siyosatning yo'nalishlarini belgilash va boshqa vakolatlarni amalga oshirish.

Jamiyat aksiyadorlarining umumiy yig'ilishi O'zbekiston Respublikasining «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi qonunida belgilab qo'yilgan muddatlarda hamda tartibda chaqiriladi.

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishining vakolatlaridan ko'rinib turibdiki, berilgan vakolatlar ma'lum darajada aniq va cheklangan vazifaviy xarakterga ega. Demak:

- umumiy yig'ilish oliy, biroq cheklangan vakolatga ega bo'lgan organ;
- jamiyat ustaviga muvofiq jamiyat Kuzatuv kengashi vakolatiga kiritilishi mumkin bo'lgan masalalarini hal etadi;
- jamiyat ustaviga uning ustav fondini ko'paytirish bilan bog'liq o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritishi mumkin;
- jamiyatning ijroiya organini tashkil qilish va uning vakolatlarini muddatidan ilgari tugatishi mumkin.

Shuningdek:

1) yillik biznes-rejani tasdiqlashi yoki tasdiqlamasligi mumkin;

2) umumiy yig'ilish tomonidan qaror qabul qilinishi orqali jamiyatning ustavida nazarda tutilmagan masalalarni ham ko'rib chiqishi mumkin;

3) Kuzatuv kengashining oliy maqsadi va uning faoliyatini samarali tashkil qilish bo'yicha qaror qabul qilishi mumkin.

Har bir jamiyatda kengash maqsadi, vazifasi, vakolati va javobgarligi ta'riflangan hamda o'ziga quyidagi asosiy qoidalarni olgan hujjatning bo'lishi tavsiya qilinadi:

- Kengashning o'zak g'oyasi – jamiyat va uning faoliyati bilan ishbilarmonlik va boshqa o'zaro munosabatlardan xoli, mulk egalari aksiyadorlar va boshqa manfaatdor shaxslar nomidan nazorat ishlarini olib boruvchi shaxslar guruhining shakllanishidir;

- Kengashning oliy maqsadi aksiyadorlar qo'ygan ulush qiymatining maksimal o'stirilishidir. Kengash faoliyati asosida aksiyadorlar maqsadlari va manfaatlari yotishi zarur.

Bank Kengashi aksiyadorlar umumiy yig'ilishlari o'rtasidagi davrda bank faoliyatiga umumiy rahbarlik qilish bank Kengashi tomonidan amalga oshiriladi.

Kuzatuv kengashi vakolatlariga quyidagilar kiradi:

- 1) jamiyat faoliyati ustidan nazorat olib borish;
- 2) jamiyat rahbarlarini ishga tayinlash va vazifasidan ozod qilish;
- 3) jamiyat kapitalining muntazam o'sishini ta'minlash;
- 4) jamiyat siyosatini ishlab chiqish va ro'yobga chiqarilishini kuzatib borish;
- 5) jamiyat faoliyatini amalga oshirish chog'ida qonunchilik talablariga rioya etilishini ta'minlash va bank Nizomida nazarda tutilgan boshqa vakolatlarni amalga oshirish.

6) jamiyat kengashi kamida besh kishidan iborat bo'ladi. Uning tarkibiga bank aksiyadorlaridan tashqari bank sohasi olimlari va mutaxassisleri a'zo sifatida kiritilishi mumkin. Bank Kengashi majlislarini chaqirish muddatlari, tartib, masalalarni majlisda muhokama qilish va qarorlarni qabul qilish tartiblari «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi qonunda belgilab qo'yilgan. Jamiyat Kengashi bank aksiyadorlari umumiy yig'ilishi oldida hisob beradi.

Korporativ boshqaruv tamoyillarini joriy etish jarayoniga ta'sir etuvchi omillar ichida millat mentaliteti muhim ahamiyatga egadir. Millat mentalitetini tashkil etuvchi elementlar (bilim salohiyati, ilmiy tafakkur, maqsad salohiyati, ijtimoiy muhit, qadriyatlar, an'analar, madaniyat, siyosiy muhit, iqtisodiy psixologiya, huquqiy ong va h.k.) iqtisodiy tizim va uni boshqarishga bevosita bog'liq omillar majmuyi hisoblanadi. Millat mentaliteti millatning shakllanish tarixi, uning qadriyatlari va bilim salohiyati kabilar asosida vujudga keladi. Bunda millat mavjud bo'lgan jamiyatning shakllanish va rivojlanish tarixi ham muhimdir.

Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 19-apreldagi "Davlat tasarrufidan chiqarilgan korxonalarni korporativ boshqaruvini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorlarida aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv tizimini joriy etish va takomillashtirish chora-tadbirlari belgilab qo'yilgan.

O'zbekiston kompaniyalarida korporativ usullar va tamoyillarni joriy etish ishlab chiqarish manfaatlaridan kelib chiqqan holda korporativ boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi samaradorligini oshirib borish, kompaniyalarning rivojlantirish strategiyasini yaratish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda "mexanizm" tushunchasi ko'p holatlarni aks ettiradi. Shundan kelib chiqib, uning iqtisodiyotdagi turlari ham ko'p. Masalan, tashkiliy mexanizm, iqtisodiy mexanizm, texnologik mexanizm, ijtimoiy mexanizm, moliyaviy mexanizm, innovatsion mexanizm, investitsion mexanizm, infratuzilma mexanizmi, boshqarish mexanizmi, mulkchilik mexanizmi va shu kabilar.

O'zbekistonlik olimlardan B.B. Berkinov, B.Yu. Xodiyev, A.A. Xoshimov, D.X. Suyunov, M.B. Xamidullin, Sh.N. Zaynutdinov, D.N. Raximova, R.I. Nurimbetov va boshqalarning ilmiy asarlarida mamlakatimizda korporativ

boshqaruvning shakllanishi, rivojlanish xususiyatlari, tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi samaradorligi tadqiq etilgan.

Korporativ boshqaruv mexanizmiga mamlakatimiz tadqiqotchilari tomonidan shunday ta'rif berilgan: "Korporativ boshqaruv mexanizmi kompaniya (yoki korporatsiya)ning belgilangan maqsadlarga erishish uchun zarur bo'lgan ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy va tashkiliy munosabatlarni harakatga keltiradigan elementlar majmuyidir"⁷.

Ekspertlarning ta'kidlashicha, O'zbekistonda qurilish materiallari sanoatining o'sishi o'rta muddatli davlat dasturlari doirasida iqtisodiyotni modernizatsiyalashga sarflangan katta hajmdagi kapital qo'yilmalar bilan bog'liq bo'ldi. Xususan, 2016-yilda milliy iqtisodiyotga sarflangan kapital qo'yimlari hajmi 18 foizga ko'tarilib, deyarli 50 trln. so'mni tashkil etdi.

Shunga nisbatan qurilish ishlarining hajmi oshib, qurilish materiallariga bo'lgan iste'mol talabining yanada o'sishiga olib keldi. Aytib o'tish joizki, ishlab chiqarilgan qurilish materiallarining yarmidan ortig'i "O'zqurilishmateriallari" AK korxonalariga to'g'ri keldi. Hozirgi vaqtda kompaniya tarkibidagi 120 ta korxonalarda 100 dan ortiq turdagi qurilish materiallari ishlab chiqarilmoqda. Ular qurilish materiallariga bo'lgan ichki bozor talabini qoniqtirmoqda.

O'zbekistonda sement ishlab chiqarish yildan yilga ko'payib bormoqda. U hozirda nafaqat mamlakatning sementga bo'lgan ehtiyojini ta'minlamoqda, balki boshqa xorijiy mamlakatlarga eksport qilinmoqda. U mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan sanoat qurilish materiallari umumiy hajmining 76 foizini tashkil etadi.

Istiqbolda O'zbekistonda sement mahsulotini ishlab chiqarish har yili oshib boradi. Uning hajmi yiliga o'rtacha 3,5 foizdan oshib boradi va 2019-yilga kelib, 8,9 mln. tonna hajmdagi sement ishlab chiqariladi. Bu parametrlar mamlakatimizda 2015-2019-yillarda iqtisodiyotda tuzilmaviy o'zgarishlar bo'yicha ishlab chiqarishni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish dasturida belgilangan.

Mamlakatimizda sement mahsulotlarini ishlab chiqarishni va uning iqtisodiy-texnologik salohiyatini oshirish uchun o'rta va uzoq muddatga belgilangan dasturlarni ishlab chiqish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilgan holda qo'shma korxonalarni tuzish ushbu soha oldida turgan dolzarb muammo hisoblanadi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotining makroiqtisodiy barqaror rivojlanishi uchun ishlab chiqarishda korporativ boshqaruv usulini qo'llash iqtisodiy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli iqtisodiy islohotlarning boshlang'ich davrida aksiyadorlik jamiyatlarning asossiz ko'payib ketishi, ularni samarasiz faoliyat ko'rsatishi, ayrim aksiyadorlarning nopokligi va boshqa holatlar korporativ boshqaruvni joriy etishga to'siq bo'lishi mumkin. Shuning uchun korporativ mulkchilikning hamma turlarida ham iqtisodiy mexanizmdan samarali foydalanish uning tashkiliy boshqaruvini amalga oshirish darajasiga bog'liq bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korporativ mulkchilikka asoslangan boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini rivojlantirish asosiy yo'llaridan

⁷ <http://www.biznes-daily.uz/ru/birjaexpert/49791-korporativ-boshqaruv-tashkiliy-iqtisodiy-mexanizmni-takomillash-tirish>.

biridir. Yangi iqtisodiy sharoitda bozor iqtisodiyotiga asoslangan ishlab chiqarish va uni boshqarish jarayonida korporativ mulk shakllariga asoslangan yirik ishlab chiqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi mohiyatini tubdan o'zgartirish kerak edi. Bu haqda xorijlik boshqaruv fani olimi M. Meskon, rossiyalik iqtisodchi olim B. Milner, o'zbekistonlik huquqshunos olim A. Azizxodjayevlar: "Yirik tashkilotlar sanoat va texnologik taraqqiyot uchun real shart-sharoitlarni yaratadi", – degan edilar⁸. Biz ushbu fikrni qo'llab-quvvatlagan holda, mamlakatimizda hozirgi davrda korporativlashtirish jarayonini rag'batlantirish asosida davlatni, ularning faoliyatiga aralashmaslik, qandaydir iqtisodiy muammolarning yechimini topishda qatnashmaslik korporativ boshqarish usullarini joriy etishni sekinlashtiradi, deb hisoblaymiz. Shu bilan birga, eski holatdagi boshqaruvni tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini qotib qolishga olib keladi⁹.

Korporativ boshqaruv samaradorligi ishlab chiqarishni takomillashtirish va rivojlantirish bilan uzviy bog'liqdir. O'z navbatida, korporativ boshqaruvni tashkiliy-iqtisodiy mexanizm samaradorligini ta'minlash uchun uning yo'llarini aniq belgilab olish zarur. Korporativ boshqaruv samaradorligini oshirish quyidagi vazifalarni bajarishga yo'naltirilishi kerak:

- tashkiliy mexanizmning rivojlanganlik darajasiga;

- doimiy ravishda ishlab chiqarish faoliyatini, uni texnologik rivojlanganligini nazorat qilishga;

- korporativ ishlab chiqarishga korporativ madaniyatni joriy etishga;

- korporativ boshqaruv darajasida TOP-menejerlar bilan funksiyalar bo'yicha oqilona aloqalarni ta'minlashga;

- korporativ taraqqiyot bilan bog'liq bo'lgan vazifalarni TOP-menejer orqali ularning zarurligini e'tiborga olishga.

Korporativ boshqaruvda samaradorlikni aniq bilish uchun uni makro va mikro darajadagi ko'rsatkichlar va vositalarni hisoblash usullarini to'g'ri yo'lga qo'yish lozim. Chunki bitta makro darajadagi ko'rsatkich, bir necha mikro ko'rsatkichlarni qamrab olishi mumkin.

Ishlab chiqarish, uning boshqaruvi samaradorligini oshirish uchun davlat iqtisodiy siyosatini amalga oshiruvchi boshqaruv tuzilishi bilan uzviy bog'liqligini ta'minlash zarur [5]. Faqat shu holatda ishlab chiqarish va korporativ boshqaruv samaradorligiga erishish mumkin. Agar korporativ boshqaruvning iqtisodiy manfaatdorligi davlatning iqtisodiy manfaatlariga to'g'ri kelmasa, boshqaruvning bunday shakli samarasiz bo'lishi turgan gap.

Ko'rilgan masalalarning asosiy natijalarini umumlashtirish quyidagi xulosalarga kelish imkonini berdi:

Korporativ boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi darajasi kompaniyaning faoliyatini tartibga soluvchi asosiy vositalardan biridir. Uning yaxshi shakllanganligi kompaniyaning normal holatda faoliyat olib borishidan dalolat beradi.

⁸ <http://www.biznes-daily.uz/ru/birjaexpert/49791-korporativ-boshqaruv-tashkiliy-iqtisodiy-mxanizmni-takomillashtirish>.

⁹ <http://www.biznes-daily.uz/ru/birjaexpert/49737-korporativ-boshqaruvning-tashkiliy-iqtisodiy-mxanizmini-takomillashtirish-samaralari>.

Tashkiliy-iqtisodiy mexanizm ichki va tashqi mexanizmlar yig'indisini ifodalaydi. U makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy ko'rsatkichlar bilan birgalikda harakat qiladi.

Kompaniyaning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi to'g'ri tashkil etilishi, uning kompaniya boshqaruvi samaradorligiga ta'sirini baholash bevosita menejerlar va xodimlar malakasiga bog'liqdir. Ularning qanchalik bilim darajasi yuqori bo'lsa, texnika, menejment, marketing fanlaridan bilimlari chuqur bo'lsa, kompaniyaning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi shunchalik samarali bo'ladi.

Korporativ kompaniyaning boshqaruv samaradorligi keng mazmunli samaradorlik bo'lib, ishlab chiqarishni boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi samaradorligini umumlashgan holda tavsiflaydi. Korporativ boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi samaradorligi mezon va ko'rsatkichlari uni to'g'ri hisob-kitob qilishni ta'minlaydi, korporativ boshqaruvning takomillashib borishini asoslaydi.

6.4. Ijro etuvchi organlarning shakllanishi va ish faoliyatini tashkil etish

Aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv organlarining hamkorligini rivojlantirishda muhim o'rin tutadigan me'yoriy hujjatlardan bu kompaniya korporativ boshqaruv kodeksi hisoblanadi.

Korporativ boshqaruv kodeksiga ko'ra aksiyadorlik jamiyatlarida ijroiya organining aksiyadorlar va investorlar bilan o'zaro samarali hamkorligining mexanizmlarini joriy etish usullari:

- korxonaning e'lon qilingan qadriyatlari – maqsadlari va vazifalari bilan kompaniya faoliyatini tartibga soladigan qoidalar orasida ko'prik vazifasini bajaradi;
- tashkilotning maqsadlari va tasavvurlariga aniqlik kiritadi, qoidalar bilan konseptual bog'lanishni ta'minlaydi.

Ijroiya organining aksiyadorlar va investorlar bilan o'zaro hamkorligining samarali mexanizmini joriy etish uchun AJ boshqaruv organlari:

AJ aksiyadorlari, boshqaruv va nazorat organi a'zolari o'rtasida o'zaro ishonch, hurmat, hisobdorlik va nazorat tamoyillari asosidagi hamkorlikni ta'minlaydi;

AJ mansabdor shaxslari tomonidan o'z vazifalarini professional asosda amalga oshirish, qonun hujjatlari, AJ ustavi va boshqaruv organi qarorlaridan kelib chiquvchi barcha majburiyatlarni vijdonan va oqilona bajarishi to'g'risidagi talablarni joriy etadi;

kuzatuv kengashi a'zolari uchun nomzodlarga malaka talablari, shu jumladan, ustav kapitalida davlat ulushi bo'lgan AJda Korporativ boshqaruv ilmiy-ta'lim markazi tomonidan berilgan korporativ boshqaruvchi malaka attestati mavjudligi talablarini belgilaydi (qonun hujjatlarida nazarda tutilgan holatlardan tashqari);

AJ kuzatuv kengashi qoshida kuzatuv kengashi, ijroiya organlari a'zolari, AJ xodimlari va jalb etilgan ekspertlar (tegishli soha mutaxassislari, soha oliy ta'lim muassasalari o'qituvchilari va boshqalar)dan iborat tegishli masalalar, shu jumladan, nizoli vaziyatlarni aniqlash va hal etish bo'yicha qo'mitalar (ishchi guruhlari) tashkil etadi;

kuzatuv kengashi yig'ilishlarini so'rov o'tkazish yo'li bilan, shuningdek, videokonferens-aloqa rejimida o'tkazish holatlari va tartibini belgilaydi;

aksiyadorlar umumiy yig'ilishi raisi vakolatiga aksiyadorlar umumiy yig'ilishining audio-video yozuvi va internet tarmog'idagi translyatsiyasiga ruxsat berish masalasini kiritadi;

kuzatuv kengashi, aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi, AJ ustavi va rivojlanish rejasi tomonidan qo'yilgan vazifalarning so'zsiz bajarilishi uchun ijroiya organi vakolatiga kiruvchi masalalarni u tomonidan mustaqil hal etish talabini joriy etadi;

AJ mansabdor shaxslarining malakasini o'quv kurslari, seminarlar va boshqa tadbirlarda ishtirok etish orqali oshiradi;

AJ faoliyatida korporativ qonunchilik talablariga rioya etilishini nazorat qilishga mas'ul bo'lgan va kuzatuv kengashiga hisobot beruvchi korporativ maslahatchi lavozimini joriy etadi;

AJ biznes xatarlari va ijroiya organlari javobgarligini sug'urtalaydi;

kuzatuv kengashi a'zolarining mukofot puli miqdorini AJ moliyaviy natijalari va korporativ boshqaruv tizimining mustaqil baholanishi natijalari bilan bog'laydi;

aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida hisobot beruvchi AJ boshqaruv va nazorat organlari ma'ruzalari (hisobotlari) shakli va mazmuniga bo'lgan talablarni, aksiyadorlar umumiy yig'ilishi davomiyligini belgilaydi;

aksiyadorlar vakili sifatida ishtirok etuvchi ijroiya organi vakillarining ijroiya organiga a'zolar saylash masalasida ovoz berish huquqini cheklashi mumkin;

ustavda, odatda, AJ navbatdagi aksiyadorlarning umumiy yig'ilishini o'tkazish sanasini nazarda tutadi.

Ijroiya organining aksiyadorlar va investorlar bilan o'zaro samarali hamkorligi mexanizmlarini joriy etish uchun AJ yuqorida qayd qilingan tavsiyalarni aks ettiruvchi zarur ichki hujjatlarni qabul qiladi.

Mustaqil ishlash bo'yicha nazorat savollari

1. Korporativ boshqaruv organlari va ularning vakolatlari tushuntirib bering.
2. Korporativ boshqaruv organlari tomonidan aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatini tahlil qilish tartibi qanday shakllantiriladi?
3. Korporativ boshqaruvning yapon modelida moliya sanoat guruhini tushuntirib bering.
4. Aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish va korporativ boshqaruv jarayonlarini amalga oshirishni tushuntirib bering.
5. Ijro etuvchi organlarning shakllanishi va ish faoliyatini tashkil etish qanday turlarga bo'linadi?
6. Korporativ boshqaruv kodeksi tarkibiy tuzilishi qanday?
7. Korporativ boshqaruvning global standartlarini sanab o'ting.
8. Kuzatuv kengashi a'zolarining mukofot puli miqdori qaysi organ tomonidan belgilanadi?

Mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining 233-I-sonli qonuni. "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida (yangi tahriri)", 1996-yil 26-aprel. Yangi tahriri O'RQ-370-son bilan 2014-yil 6-mayda tasdiqlangan.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni. // O'zbekiston Respublikasi Qonunlari to'plami. 2017-y. 6-son. – 70 b.
3. Zaynutdinov Sh.N. Korporativ boshqaruv asoslari. O'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston, 2008. – 260 b.
4. Xodiyev B.Yu., Berkinov B.B. Korporativ boshqaruv va raqobatni rivojlantirish. O'quv qo'llanma. – T., 2011-y.
5. Steen Thomsen & Martin Conyon – Corporate Governance, mechanisms and systems. McGraw-Hill Higher Education UK, 2012. – 367 pp.
6. Bob Tricker – Corporate Governance, Principles, Policies and Practices, 3 rd edition, Oxford online resources center, 2012. – 904 pp.
7. www.webofscience.com – Xalqaro ilmiy maqolalar platformasi.
8. www.ziyounet.com – axborot-ta'lim tarmog'i.

7-bob. KORPORATIV BOSHQARUV STRATEGIYASI

7.1. Korporativ boshqaruv strategiyasi va uni ishlab chiqish zarurati

Bugungi globallashuv jarayonlarida milliy iqtisodiyotni rivojlantirish, raqobatbardoshligini oshirish va xalqaro integratsiyasini faollashtirishda aksiyadorlik jamiyatlari ishtiroki tobora ortib bormoqda.

Hozirgi davrda aksiyadorlik jamiyatlarining samarali moliya-xo'jalik faoliyatini ular tomonidan puxta ishlab chiqilgan moliyaviy siyosati va uni amalga oshirish mexanizmisiz ta'minlab bo'lmaydi. Bu aksiyadorlik jamiyatlarida samarali korporativ boshqaruvni tashkil etishda bugungi kunda jiddiy e'tibor qaratilayotgan muhim jihatlardan hisoblanadi. Milliy iqtisodiyotimizda keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilayotgan hozirgi davrda aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatini rivojlantirish, ularning xorijiy kapital bozoriga chiqishini ta'minlashga erishish, tashqi bozordagi raqobatbardoshligini ta'minlash korporativ boshqaruv tizimini takomillashtirish va bu borada ilg'or xorij tajribalaridan samarali foydalanishni dolzarb vazifa qilib qo'yimoqda.

Bu borada respublikamizda 2017-2021-yillarda bajarilishi lozim bo'lgan ustuvor yo'nalishlar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-y 7-fevraldagi qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli farmonida alohida belgilab berilgan.

Xususan:

- korporativ boshqaruvning zamonaviy standart va usullarini joriy etish, korxonalarni strategik boshqarishda aksiyadorlarning rolini kuchaytirish;

- kapitalni jalb qilish hamda korxonalar, moliyaviy institutlar va aholining erkin mablag'larini joylashtirishning muqobil manbai sifatida moliya bozorini rivojlantirishga qaratilgan O'zbekiston Respublikasi moliya bozorini o'rta muddatli va uzoq muddatli istiqbolda rivojlantirish konsepsiyasini ishlab chiqish, unda alohida milliy korxonalar aksiyalarining xorijiy nufuzli fond birjalarida dastlabki tarzda joylashtirilishiga erishish (IPO), ularning xorijiy kapital bozoriga chiqishini ta'minlashga erishish;

- iqtisodiyot tarmoqlari uchun samarali raqobat muhitini yaratish hamda mahsulotlar va xizmatlar bozorida bosqichma-bosqich monopoliyani qisqartirishga erishish yo'lida ustun mavqega ega bo'lgan korxonalarning aksiya va ulushlarini sotib olishda tadbirkorlik subyektlarining hujjatlarini ko'rib chiqish tartibini soddalashtirishni ta'minlash;

- aksiyadorlik jamiyati shaklidagi tadbirkorlikni rivojlantirish bo'yicha kafolatlash fondini tashkil etish va uning Ustav kapitalining boshlang'ich miqdorini O'zbekiston banklari assotsiatsiyasi, davlat organlari va tijorat banklari – muassislar ulushlari hisobiga shakllantirish asosida Fondning tadbirkorlik subyektlarini kredit va boshqa moliyaviy mablag'lar bilan ta'minlashni kengaytirish, investitsiyaviy

loyihalarni amalga oshirishda kredit olish uchun garov ta'minotini taqdim etish imkoniyatini yaratish kabilar shular jumlasidandir.

– bugungi kunda jahonda korporativ boshqaruv amaliyotida yetuk va zamonaviy tajriba va shakllangan malakalarni o'rganish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Yuqorida qayd etilgan holatlar, shuningdek, korporativ boshqaruvning xalqaro tajribalarini qayta tizimlash masalasi ilmiy-amaliy ahamiyatga egaligi bitiruv malakaviy ishi mavzusining dolzarbligini belgilaydi.

Bozor iqtisodiyoti chuqurlashib borayotgan sharoitda aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruvning xalqaro tajribalarni qayta tizimlash undan O'zbekistonda foydalanish bilan bog'liq masalalar va ularning samaradorligini oshirish yuzasidan tegishli ilmiy taklif va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishdan iborat.

Quyilgan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilab olindi:

- korporativ boshqaruvning iqtisodiy mohiyatini taqqoslama tarzda o'rganish va tegishli ishlanmalarni shakllantirish;
- mas'uliyati cheklangan jamiyatlarda korporativ boshqaruvni joriy etishning zarurligi va ahamiyatini aniqlash;
- korporativ boshqaruvning xalqaro amaliyotidagi tajribalari o'rganiladi va ular qayta tizimlanadi;
- mamlakatimiz mas'uliyati cheklangan jamiyatlarida korporativ boshqaruvning holati va rivojlanishi tendensiyalari o'rganiladi;
- korporativ boshqaruvning xalqaro tajribalari ijobiy jihatlari aniqlanadi va ulardan foydalanish yo'llari aniqlab beriladi;
- O'zbekistonda korporativ boshqaruvning samaradorligini oshirish yuzasidan ilmiy taklif va amaliy takliflar ishlab chiqildi.

Korporativ strategiya kompaniya maqsadi, uning aksiyadorlari uchun qiymat yaratish va uni muvaffaqiyatli amalga oshirishdir. Boshqa tashkilotlar uchun bu juda muhim ahamiyatga ega bo'lsa-da, bu borada aksiyadorlar asosiy hisoblanadi va aksiyadorlar qiymat yaratishda yirik firma va kompaniyalarning kelgusida erishishi zarur bo'lgan strategik rejalashtirish asosida o'z vazifalarini belgilab olishadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxona yoki firma yagona milliy iqtisodiyotning uzviy tarkibiy qismi va ayni paytda, iqtisodiy jihatdan alohida bo'g'ini hisoblanadi. Korxona tarmoqlarni kengaytirib kattalashishi yoki o'z faoliyatini o'zini o'zi boshqarish usuli orqali nazoratni o'rnatishi mumkin. Shuningdek, bozorni egallagan, ishlab chiqarishga asoslangan korxonalar o'z xarajatlarini o'zi qoplashi asosida foyda (daromad) olish maqsadida yuritadigan birlamchi xo'jalik subyekti hisoblanadi. Korxonalar ishlab chiqarish, savdo, tijorat-vositachilik, transport, sug'urta, bank, injiniring, moliyaviy investitsiya, ilmiy-tadqiqot, innovatsiya va turli xizmatlar ko'rsatish sohalarida faoliyat ko'rsatadi.

Korxona (firma) faoliyatining asosiy maqsadi foyda (daromad) olish hisoblanadi. Shuningdek, korxonaning manfaatlariga ishlab chiqarishni kengaytirish, personalning kasbiy mahoratini oshirish, fan-texnika taraqqiyoti yutuqlari asosida texnologiya va mehnatni tashkil etishni takomillashtirish, ishlab chiqarilayotgan va

taklif etilayotgan mahsulotning iste'molchilari, mijozlari va insofli sherik, hamkorlarning sonini ko'paytirish ham kiradi.

Bozor munosabatlari sharoitida korxona, tashkilot va muassasalarning iqtisodiy jihatdan xo'jalik subyektlari sifatidagi muvaffaqiyati ularning iqtisodiy manfaatlari talablari qanday bajarilishiga bog'liq bo'ladi. Korxonaning muhim iqtisodiy manfaatlarga iste'molchilar talablari va tadbirkorlik tavsifidagi ichki omillarga bog'liq holda vujudga keladigan noaniq kutilmagan vaziyatlarga moslashish qobiliyati kiradi.

Korxona o'zining foyda olish maqsadini amalga oshirishi uchun muntazam ravishda mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish texnologiyasini takomillashtirishga, mahsulotlarning iste'mol xususiyatlarini oshirishga, ularni sotish jarayonlariga ko'proq e'tiborni qaratishga majbur bo'ladi. Shuningdek, undan aylanma mablag'lar harakatini tezlashtirish, barcha turdagi zaxiralarni kamaytirish, reklama, hamkorlar bilan ikkitomonlama shartnomalar tuzish, kelishuv majburiyatlariga rioya etish talab etiladi. Mahsulotni sotish va xizmat ko'rsatish jarayonida korxonaning iqtisodiy manfaatlari ro'yobga chiqadi. Iqtisodiy manfaatlar korxonaning barqaror, ishonchli, moliyaviy-iqtisodiy jihatdan samarali faoliyat yuritishi, yetarli darajada moddiy, informatsion intellektual salohiyatga ega bo'lishidan manfaatdorligidan ham yuzaga keladi.

An'anaviy firma nazariyasi uning yagona iqtisodiy manfaati foydani maksimallashtirishga qaratilganini asoslaydi. Menejerial nazariyaga ko'ra, firmaning faoliyatini uning egalari emas, balki menejerlari belgilab beradi. Ularning iqtisodiy manfaatlari ishlab chiqarish va mahsulotlar sotish hajmini hamda daromadni maksimallashtirish hisoblanadi. Firma qisqa muddatli davrda tovar sotish hajmini maksimallashtirishga, uzoq muddatli davrda esa foydani maksimallashtirishga harakat qiladi.

Firma egalari kapitalni o'stirish, shaxsan boyishni xohlaydilar. Bunday xohish cheksiz bo'lib, menejerlar ish haqi, obro'-e'tibori, firmadagi o'z mavqeyini o'stirishni istaydi.

Ko'p maqsadlar konsepsiyasiga ko'ra firma bir necha maqsadni, ya'ni foyda, sotish hajmi, iqtisodiy o'sish va hokazolarni ko'zlaydi. Shuning uchun qiymat yaratish maqsadida, firma va kompaniyalar resurslardan unumli foydalanish uchun raqobat afzalligini yaratish maqsadida ikkita ko'rsatkich: savdo aylanmasi va uning moliyaviy muhitga ta'sirini ko'rib chiqadi.

Strategiya umumiy tarzda korxonaning mavqeyini mustahkamlash, iste'molchilarning talablarini qondirish va qo'yilgan maqsadlarga erishishga qaratilgan boshqarish rejasidir. Aniq strategiyani tanlash rivojlanishning mumkin bo'lgan turli yo'llari va usullari ichidan eng maqbulini tanlab olish demakdir. Korxonani boshqarish rejasi quyidagi asosiy funktsiya va bo'linmalarni o'z ichiga oladi: ta'minot, ishlab chiqarish, moliya marketing, xodimlar, ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalar.

Strategik tanlash biznes yechimlar va raqobatga bardoshlilik harakatlarini

yagona tizimga bog'lash demakdir¹⁰.

Strategiyani ishlab chiqish menejerlarning asosiy funksiyalaridan biridir. Ba'zi menejerlar kuchli strategiya ishlab chiqadilar, biroq uni hayotga tatbiq eta olmaydilar. Boshqalari o'rtacha strategiya ishlab chiqadilar va uni mohirona amalga oshiradilar. Strategiya qanchalik yaxshi o'ylangan va mohirona amalga oshirilgan bo'lsa, kompaniyaning mavqeyi shunchalik kuchayadi. Boshqarish yaxshi tashkil etilgan kompaniyalar ham kutilmagan noxush vaziyatlarga duch keladi. Pirovard natijada yaxshi strategiya bozorda kuchli mavqeni egallash, kutilmagan holatlar, kuchli raqobat va ichki muammolarga qaramay, muvaffaqiyatli ishlashga zamin yaratadi.

Korporativ strategiya kompaniyaning uzoq muddatli maqsadlar va faoliyatiga taalluqlidir. Aytish mumkinki, strategiyani (harakatlar tarzini) va uning aniq vositalarini ifodalash boshqaruvning negizini tashkil qiladi va kompaniyada menejmentning yaxshi yo'lga qo'yilganligini ko'rsatuvchi eng to'g'ri belgi bo'lib xizmat qiladi¹¹.

Strategiyaning mazmuni quyidagilardan iborat:

- korxona biznesining yo'nalish va asosiy maqsadlarni belgilab olish;
- korxonaning tashqi muhitini tahlil qilish;
- undagi ichki vaziyatni tahlil qilish;
- diversiyalangan korxonaning portfelini tahlil qilish;
- uning tashkiliy tuzilmasini loyihalash;
- integratsiya darajasini va boshqaruv tizimini tanlash;
- "strategiya – tuzilma – nazorat" majmuasini boshqarish;
- strategiyani, tuzilmani va boshqaruvni takomillashtirish.

Strategiya tashkilotning tashkiliy vazifa va maqsadlariga erishishda foydalaniladigan tashkiliy xatti-harakatlar va boshqaruvga yondashuvlari tarzidir. Biznes sohasini belgilash, maqsadni belgilash, qisqa va uzoq muddatli vazifalarni (dasturlarni) aniqlash, maqsadga erishish strategiyasini belgilab olish strategik rejani tashkil qiladi.

7.2. Korporativ boshqaruvni strategik rejalashtirish

Maqsadni aniqlash strategik ko'rish va kompaniyaning rivojlanish yo'nalishlarini aniq maqsadga aylantirib beradi. ***Maqsad korxona boshqaruv apparatining belgilangan vaqtda aniq natijaga erishish majburiyatidir.***

Korxonaning uzoq muddatli rejalari aniq o'lchanadigan konkret vazifalarga aylantirilmaguncha missiya va korxonaning kelajak niyatlari chiroyli so'zlar bo'lib qolaveradi. ***Maqsadni aniqlash strategik boshqarishning hal qiluvchi daqiqasidir.***

Korporativ maqsad tashkilot o'z aksiyadorlarining manfaatlariga qanday qarashini ko'rsatuvchi birinchi hal qiluvchi ko'rsatkichdir. Maqsadga yo'nalganlik korxonaning biznesi, asosiy maqsadlari, tavsifi va uning yetakchi falsafasini ifodalaydi. Korporativ maqsadga yo'nalganlikning uch asosiy tarkibiy qismi quyidagilardan iborat:

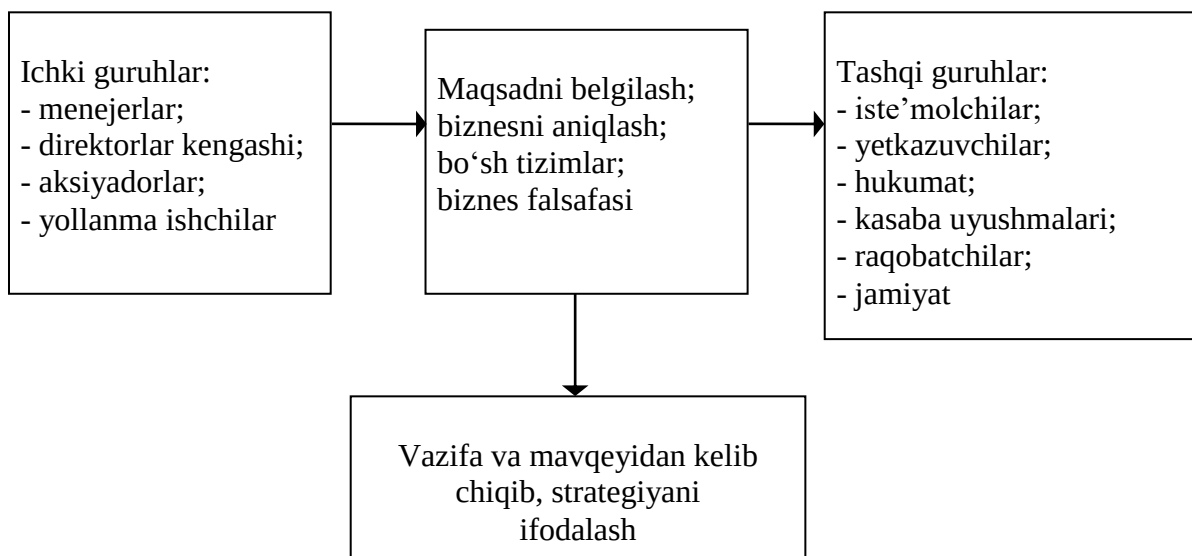
- korxonaning biznesini aniqlash;

¹⁰ Arthur A., Thompson. Jr., Strickland A.J. Strategic Management concepts and cases. P. 4.

¹¹ Ibid. P. 7.

- uning asosiy maqsadlarini belgilash.

Kompaniyaning maqsadga yo‘nalganligi va strategiyasini ifodalashga turli tashqi va ichki guruhlar ta’sir ko‘rsatadi (7.1-rasmga qarang).

7.1-rasm. Maqsadni belgilash va korxona strategiyasini shakllantirishda harakatlanuvchi guruhlar¹²

Biznesni aniqlashda quyidagi savollarga javob berish lozim:

- bizning biznesimiz nimadan iborat?
- u qanday bo‘ladi?
- u qanday bo‘lishi kerak?

Birgina biznes bilan shug‘ullanuvchi kompaniya uchun “Bizning biznesimiz nimadan iborat?”¹³ degan savolga (7.2-rasmga qaralsin) beriladigan javob quyidagi savollarga javob topishni taqozo etadi:

- kimning ehtiyoji qondiriladi (iste‘molchilarning qanday guruhlari)?
- qanday ehtiyojlar qondiriladi (iste‘molchilarning qaysi ehtiyojlari)?
- iste‘molchilarning ehtiyojlari qanday qondiriladi (san‘at yoki farq qiluvchi ustunliklar)?

Diversifikatsiyalangan kompaniya uchun “Bizning biznesimiz nimadan iborat?” degan savol ikki tabaqada ko‘rib chiqilishi kerak:

- xo‘jalikning o‘rta bo‘g‘inlari uchun iste‘molchiga yo‘naltirilgan (birgina biznes bilan shug‘ullanuvchi kompaniya uchun ham);
- korporatsiya miqyosidagi xo‘jalikning o‘rta bo‘g‘inlari portfeliga yo‘naltirilgan.

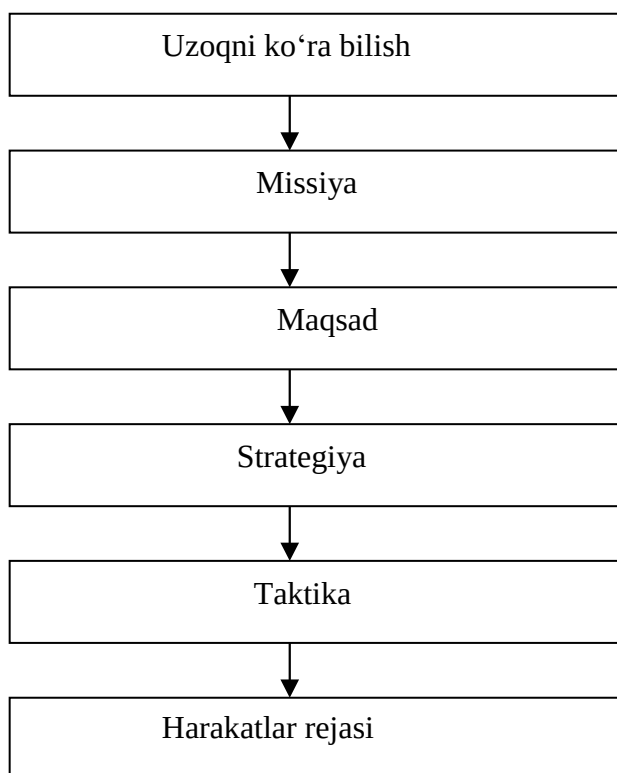
Bu esa quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- kompaniya portfelining maqsadlari;
- xo‘jalikning o‘rta bo‘g‘inlari portfeli diversifikatsiyasi;

¹² Фаузер, В.В. «Корпоративные стратегии».

¹³ Панкратов Н.Н. «Корпоративная стратегия фирмы», Белгородский государственный национальный исследовательский университет.

-
o'rta bo'g'inlari

portfeldagi xo'jalikning
o'rtasidagi balans.

7.2-rasm. Strategiyani ishlab chiqish tuzilmasi¹⁴

7.3. Strategik rejalashtirishning yo'nalishlari

Kompaniya va boshqaruvchilar strategiyani ishlab chiqish bo'yicha variantlarni turlicha bajaradilar. Kompaniya egasi tomonidan boshqariladigan kichik kompaniyalarda strategiyani ishlab chiqish norasmiy kechadi. Yirik korxonalar strategiyani har yili rejalashtirish, ishlab chiqishga moyildir. Strategiyani belgilashning tashkiliy jarayonida boshqaruvchilar shaxsan qatnashadilar.

Strategiyani ijtimoiy talablarga moslashtirish quyidagilarni nazarda tutadi:

- 1) jamiyat manfaatlari va odob me'yorlari doirasida ishchanlik ko'rsatish;
- 2) ijtimoiy afzalliklar va jamiyat ehtiyojlariga ijobiy qarab, o'z faoliyatini tartibga solish;
- 3) tartiblashtiruvchi me'yorlar bilan ziddiyatga bormaslik uchun zarur harakatlarni o'z vaqtida amalga oshirish;

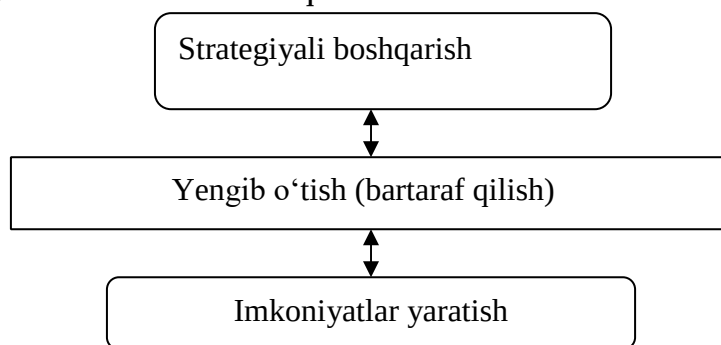
4) aksiyadorlar manfaati va jamiyat manfaatlari o'rtasida muvozanatni saqlash;

5) jamiyatda kompaniyaning fuqarolik pozitsiyasini ta'minlash.

Strategiyada hisobga olinishi va aslida uni belgilovchi birlamchi omillarning oddiy modeli 7.3-rasmda keltirilgan.

¹⁴ Панкратов Н.Н. «Корпоративная стратегия фирмы», Белгородский государственный национальный исследовательский университет.

Bu omillarning o‘zaro ta’siri, odatda, kompleks xarakterga ega bo‘lib, tarmoq va kompaniya uchun alohida farqlanadi.

7.3-rasm. Korporativ kompaniyani rivojlantirish modeli¹⁵

Odatda, ichki va tashki vaziyat o‘rtasidagi farq aniq bo‘lmasa, raqobatli ustunlikka erishilmasa, kompaniyaning faoliyati yaxshilanmagan bo‘lsa, strategiyaning o‘zi muvaffaqiyat keltirmaydi.

Kompaniya strategiyasining shakllanishiga ta’sir etuvchi omillar.

Kompaniya strategiyasini aniqlashga ko‘plab omillar ta’sir qiladi. Bu omillarning o‘zaro ta’siri har bir tarmoqda o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, vaqt davomida o‘zgarib turadi. Strategiyani belgilovchi omillar doim bir-biridan farq qiladi. Korxona hamisha ham o‘zi xohlagan strategiyani tanlay olmaydi. Uning harakatlari qonun, davlat siyosati, ijtimoiy tartiblash va jamiyat mavqeyi bilan chegaralanadi.

Strategiyani ijtimoiy talablarga moslashtirish quyidagilarni nazarda tutadi¹⁶:

- 1) jamiyat manfaatlari va odob me’yorlari doirasida ishchanlik ko‘rsatish;
- 2) ijtimoiy afzalliklar va jamiyat ehtiyojlariga ijobiy qarab, o‘z faoliyatini tartibga solish;
- 3) tartiblashtiruvchi me’yorlar bilan ziddiyatga bormaslik uchun zarur harakatlarni o‘z vaqtida amalga oshirish;
- 4) aksiyadorlar manfaati va jamiyat manfaatlari o‘rtasida muvozanatni saqlash;
- 5) jamiyatda kompaniyaning fuqarolik pozitsiyasini ta’minlash.

Tarmoqning jozibadorligi va raqobat darajasi strategiyani belgilashga katta ta’sir ko‘rsatadi. Kompaniya strategiyasini shug‘ullanilmagan sohaga asoslab qurish mutlaqo yaramaydi. Strategiya kompaniyaning yaxshi bilgan ishiga asosan qurilishi lozim.

Strategiyada hisobga olinishi va aslida uni belgilovchi birlamchi omillarning oddiy modeli bo‘lishi lozim. Bu omillarning o‘zaro ta’siri, odatda, kompleks xarakterga ega bo‘lib, tarmoq va kompaniya uchun alohida farqlanadi.

Odatda, ichki va tashqi vaziyat o‘rtasidagi farq aniq bo‘lmasa, raqobatli ustunlikka erishilmasa, kompaniyaning faoliyati yaxshilanmagan bo‘lsa, strategiyaning o‘zi muvaffaqiyat keltirmaydi.

Strategiya tuzishga yondashuvlar quyidagicha bo‘ladi¹⁷:

¹⁵ Pankratov N.N. Firmaning korporativ strategiyasi. // [Панкратов Н.Н. «Корпоративная стратегия фирмы»].

¹⁶ Arthur A., Thompson Jr., Strikland A.J. Strategic Management concepts and cases. P. 46.

¹⁷ Arthur A., Thompson. Jr., Strikland A.J. Strategic Management concepts and cases. P. 51.

1) **Bosh strategik yondashuv** – bunda strategiyani boshliqning o‘zi ishlab chiqadi. Bunday holda boshqaruvchi ahvolni baholashga, muqobil strategiyalar va strategiya detallariga kuchli ta’sir qiluvchi asosiy strategik va asosiy tadbirkor sifatida chiqadi.

2) **Vakolatlarni berish yondashuvi** – bunda strategiyani tuzish xodimlarga yoki komissiyaga topshiriladi. Bunday holda mas’ul boshqaruvchi strategiyani ishlab chiqishni boshqalarga, asosan, strategik rejalashtirish bo‘yicha personalga yoki ishonch bildirilgan xodimlardan tuzilgan maxsus komissiyaga topshiradi.

3) **Qo‘shma (kollaboratsion) yondashuv** – avvalgi ikki yondashuv o‘rtasidagi oraliq variant. Bunday usulning eng kuchli tomoni shundaki, strategiyani ishlab chiqish kimlarga topshirilgan bo‘lsa, uni o‘shalarning o‘zlari bajarishlari kerak bo‘ladi.

4) **Tashabbusli yondashuv** – bunday yondashuvda boshqaruvchi kelishilgan strategiyani ishlab chiqish uchun strategiya detallarini ishlab chiqishdan ham, “*g‘oyalar generatorlari*” guruhini boshqarishdan ham manfaatdor emas. Aksincha, boshqaruvchi oqilona strategiyani ishlab chiqish, himoya qilish va hayotga tatbiq etish uchun menejerlarning o‘zlarini safarbar etadi. Strategiyani ishlab chiqish uchun boshqaruvchilar foydalanishlari mumkin bo‘lgan to‘rt asosiy yondashuvning birortasi ham eng yaxshi yondashuv sifatida yuzaga chiqmaydi. Ularning har birining kuchli va kuchsiz tomonlari mavjud.

Kompaniya va boshqaruvchilar strategiyani ishlab chiqish bo‘yicha variantlarni turlicha bajaradilar. Kompaniya egasi tomonidan boshqariladigan kichik kompaniyalarda strategiyani ishlab chiqish norasmiy kechadi. Yirik korxonalar strategiyani har yili rejalashtirishni ishlab chiqishga moyildir. Strategiyani belgilashning tashkiliy jarayonida boshqaruvchilar shaxsan qatnashadilar.

Strategiya ma’naviy jihatdan sog‘lom bo‘lishi kerak. Kompaniyaning har bir harakati axloq-odob, ma’naviyat doirasida bo‘lishi lozim. Kompaniya mulkdorlar, xizmatchilar, xaridorlar, yetkazib beruvchilar va jamiyat oldida mas’uldir. Kompaniyaning yetkazib beruvchilar oldidagi burchi bozor munosabatlari asosida quriladi. Kompaniya bilan yetkazib beruvchi ham sherik, ham o‘zaro raqibdir. Shuning uchun ular o‘rtasidagi munosabatlar aniq belgilab olinishi lozim.

Jamiyat nazarida har bir kompaniya “yaxshi fuqaro” tushunchasiga mos bo‘lishi, o‘z vazifalarini halollik bilan bajarishi, ya’ni soliqlarni o‘z vaqtida to‘lashi lozim.

7.4. Korporatsiya strategiyasini ishlab chiqish jarayoni

Korxona strategiyasini mavjud sharoitga moslashtirish vazifasi ancha murakkabdir, chunki bunda bir qancha ichki va tashqi omillarni tahlil qilish kerak bo‘ladi. Eng asosiy omillarni ikkita katta guruhga ajratish mumkin:

1. Tarmoq holatini va undagi raqobat shartlarini tavsiflovchi omillar.
2. Korxonaning raqobat imkoniyatlarini, uning bozordagi pozitsiya va imkoniyatlarini tavsiflovchi omillar.

Marketing strategiyasini mavjud sharoitga moslashtirishni amalga oshirish uchun tarmoqdagi vaziyatning beshta klassik variantini va korxona ahvolidan uchta klassik variantini ko'rib chiqib, namoyish etish mumkin.

Tarmoqdagi sharoit variantlari:

1. Yangi va tez o'sayotgan tarmoqlardagi raqobat.
2. Yetuklik bosqichida bo'lgan tarmoqlardagi raqobat.
3. Depsinayotgan yoki tushkunlik holatida bo'lgan tarmoqlardagi raqobat.
4. Tarqoq tarmoqlardagi raqobat.
5. Xalqaro bozorlardagi raqobat.

Korxona ahvolidan variantlari:

1. Bozordagi ilg'orlar (yetakchilar).
2. Ikkinchi darajali o'rinda bo'lganlar.
3. Zaif yoki raqobatda talofat ko'rgan korxonalar.

Yangi tarmoqlarda raqobat strategiyasi

Yangi tarmoq – “oyoqqa turish”ning ilk bosqichida bo'lgan tarmoq. Yangi tarmoqlar strategiyani ishlab chiquvchilar oldiga alohida muammolar qo'yadi. Ular quyidagilar:

- yangi bozor yaxshi o'rganilmaganligi, statistik ma'lumotlar yetarli bo'lmaganligi uchun uning kelajakdagi rivojlanish tendensiyalarini aniq belgilash imkoniyati bo'lmaydi;

- “nou-xau”larning ko'p qismi patentlangan bo'lib, astoydil qo'riqlanadi, shuning uchun ulardan foydalanish imkoniyati bo'lmaydi;

- raqobat kurashida texnologiyalarning qaysi biri yutib chiqishi va qaysi tovarlar xaridorlarga ma'qul kelishi haqida bir xil fikrga kelish qiyin bo'ladi;

- har bir korxona o'zining texnologiyasi, tovar turi va mahsulotni tarqatishga bo'lgan strategik yondashuvini iste'molchilarga tan oldirishga harakat qiladi;

- ishlab chiqarish hajmlarining o'sishi bilan tajribaning egri chizig'i samarasi ishlab chiqarish xarajatlarini sezilarli darajada pasaytiradi;

- korxonalar o'z raqobatchilari haqidagi ma'lumotlarning yetishmasligini doim his qiladilar;

- ko'p hollarda korxonalarda xomashyo va materiallar bilan ta'minlaydigan ishonchli ta'minotchilarni qidirish muammolari yuzaga keladi;

- juda ko'p kompaniyalar pul mablag'larining yetishmasligini his qiladilar va raqib korxonalarga qo'shib ketadilar yoki ularni sotib oladilar.

Yangi tarmoqda biznes qilishning eng muhim strategik muammolaridan biri shuki, unda doimo tavakkalchilik qilish va imkoniyatlarni baholab berish talab etiladi. Yangi tarmoqda muvaffaqiyatga erishish uchun bir qancha tavsiyalarga amal qilish zarur bo'ladi.

Tavsiyalar:

1. Tavakkalchilik qilib va yaratuvchilikning dadil strategiyasidan foydalanib, ilg'orlik uchun kurashishga birinchi bosqichda g'alabaga erishishga harakat qiling.

2. Texnologik jarayonni takomillashtirish, mahsulot sifatini yaxshilash tashabbuslarini faol qo'llab-quvvatlang.

3. “Qaldirg‘ochlik”ning har qanday ustunliklaridan foydalanishga harakat qiling.

4. Yangi iste’mol segmentlarini, tovarni iste’molchilarga yetkazib berishning yangi vositalarini qidiring, faoliyatning geografik chegaralarini kengaytiring.

5. Reklamada asosiy urg‘uni xaridorlarni tovar bilan tanishtirishdan asta-sekin ularda korxona va tovar markasi haqida yaxshi fikr paydo qilishga ko‘chiring.

6. Texnologik o‘zgarishlarga tez reaksiya ko‘rsating.

7. Bozorga xaridorlar guruhini jalb etish uchun narxlarni pasaytirishdan foydalaning.

8. Bozorga moliyaviy jihatdan baquvvat autsayderlar kirishini kuting. Bu tarmoqqa investitsiyalar qo‘yishdagi xavf kamayganda mumkin bo‘ladi.

9. Kuchli raqobatchilar paydo bo‘lishiga tayyorlaning.

Korxona ilg‘orlik uchun kurashda ilk g‘alabadan keladigan bir daqiqalik manfaatni uzoq muddatli raqobat ustunligi va bozorda mustahkam pozitsiya yaratish ehtiyoji bilan muvofiqlashtirishi zarur.

Yetuklik bosqichida bo‘lgan tarmoqlarda raqobat strategiyasi. Yangi tarmoqlarning tez sur‘atlar bilan o‘sishi uzoq davom etmaydi. Yetuklik bosqichiga o‘tish davrida, tarmoqning raqobat muhitida sezilarli o‘zgarishlar sodir bo‘ladi. Bular quyidagilar:

1. Iste’mol talabining pasayishi tarmoqning bozordagi ulushini saqlab qolish uchun kuchli raqobatni yuzaga keltiradi.

2. Mijozlar injiqroq bo‘lib boradilar va takroriy xaridlarida katta foyda talab qiladilar.

3. Raqobat ko‘p hollarda xarajatlarga va xizmat ko‘rsatish darajasiga katta ta’sir ko‘rsatadi.

4. Ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishda jiddiy muammolar paydo bo‘ladi.

5. Innovatsion jarayon va tovarlarni qo‘llashning yangi usullarini izlash qiyinlashadi.

6. Xalqaro raqobat kuchayadi.

7. Tarmoqning daromadliligi pasayadi.

8. Raqobatning kuchayishi avvalgi raqobatchilarning bir-biriga qo‘shilib ketishlariga va bir-birlarini “yutib” yuborishlariga olib keladi.

Yetuklik bosqichi rivojlanib borgan sari korxonalar o‘zlarining strategik harakatlarini raqobatchilar orasida pozitsiyalarini mustahkamlashga yo‘naltiradilar. Bunda ular quyidagi vositalardan foydalanadilar:

- parametrik qatorlarini qisqartirish;
- ishlab chiqarish jarayonini modernizatsiya qilishga e’tiborni qaratish;
- xarajatlarni kamaytirishga e’tiborni kuchaytirish;
- mavjud xaridorlarga sotuvni oshirish;
- raqobatchi korxonalarni past baholarda sotib olish;
- xalqaro bozorga chiqish.

Xalqaro bozorlarda raqobat strategiyasi. Korxonalarining xalqaro bozorga chiqishlarining asosiy sabablari quyidagilardir:

- yangi bozorlarni egallash;
- boshqa mamlakatlar tabiiy resurslaridan foydalanish huquqini olish yoki yana ham past xarajatlarga erishish zarurati.

Sanab o'tilgan har bir holatda dunyo bozoriga chiqish strategiyasi mavjud sharoitga mos kelishi kerak. Dunyo bozorlaridagi raqobat strategiyalarini ishlab chiqishga milliy bozorlardagiga qaraganda ancha qat'iy talablar qo'yiladi. Bir mamlakat bozorining ikkinchi mamlakat bozoridan asosiy farqlariga xaridorlarning didlari, sotish kanallari, o'sish istiqbollari, harakatlantiruvchi kuchlar va raqobatchilarning tazyiqlari, milliy bozorlardagi sharoitlardan qanchalik farqlanishi kiradi. Bundan tashqari bunday farqlarga xalqaro operatsiyalarning to'rtta xarakterli xususiyatlari ham kiradi. Ular quyidagilardan iborat:

1. Ishlab chiqarish xarajatlari darajasining har xilligi.
2. Valuta kurslarining o'zgaruvchanligi.
3. Hukumatlarning savdo siyosati.
4. Xalqaro raqobatning xarakteri.

Turli tarmoqlarda xalqaro raqobat shakllari bir-biridan tubdan farq qiladi. Fransiya ham, Braziliya ham va Yaponiya ham bank xizmatlari ko'rsatiladi, lekin bu mamlakatlardagi bank sohasidagi raqobat shartlari va sharoitlari turlichadir.

Xalqaro bozorda raqobat global va ko'p millatli bo'ladi. Turli milliy bozorlarda raqobat sharoitlari bir-biri bilan uzviy bog'langan taqdirda global raqobat mavjud bo'ladi. Bu esa haqiqatda dunyo bozorini tashkil etish imkonini beradi. Global raqobatning mavjud bo'lish shartlaridan yana biri turli mamlakatlardagi ilg'or korxonalar o'zaro, bir-birlari bilan raqobat qilishi bilan ifodalanadi. Ko'p millatli raqobat davomida korxonalar milliy bozorda ilg'orlik uchun kurashadilar, global raqobatda esa korxonalar dunyo miqyosida ustunlikka erishish uchun kurashadilar.

Ikkinchi darajali o'rinda bo'lgan korxonalar bozorda tarmoqning ilg'orlariga nisbatan ancha zaif pozitsiyaga ega bo'ladilar. Ularning ba'zilar tirishqoq, serg'ayratlikka da'vogar bo'ladilar va sozlangan strategiyalardan o'z pozitsiyalarini mustahkamlashda, bozordagi ulushlarini kengaytirishda foydalanadilar. Ular ancha chapdast bo'ladilar va quyidagi yondashuvlardan har qanaqasini qo'llay oladilar:

1. Vakant uya strategiyasi.
2. Mutaxassis strategiyasi.
3. Korxonaning "bizda ulardagidan yaxshi" strategiyasi.
4. "Itoatgo'y izdosh" strategiyasi.
5. "Ega bo'lish (yoki orttirish) hisobiga o'sish" strategiyasi.
6. Obro'ga mos strategiya.

Mustaqil ishlash bo'yicha nazorat savollari

1. Korporativ boshqaruv strategiyasi va uni ishlab chiqish usullarini ko'rsatib bering.
2. Strategik rejalashtirishning yo'nalishlari qanday shakllantiriladi?
3. Korporatsiya strategiyasini ishlab chiqish jarayonini tushuntirib bering.
4. Korporativ maqsadni aniqlash usullarini tushuntirib bering.
5. Xalqaro bozorlarda raqobat strategiyasi qanday turlarga bo'linadi?
6. Yangi tarmoqlarda raqobat strategiyasi qanday?
7. Yetuklik bosqichida bo'lgan tarmoqlarda raqobat strategiyasi mazmun-mohiyatini tushuntirib bering.
8. Korporativ kompaniyaning rivojlantirish modelini tushuntirib o'ting.

Mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining 233-I-sonli qonuni. "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida (yangi tahriri)", 1996-yil 26-aprel. Yangi tahriri O'RQ-370-son bilan 2014-yil 6-mayda tasdiqlangan.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni. // O'zbekiston Respublikasi Qonunlari to'plami. 2017-y. 6-son. – 70 b.
3. Zaynutdinov Sh.N. Korporativ boshqaruv asoslari. O'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston, 2008. – 260 b.
4. Xodiyev B.Yu., Berkinov B.B. Korporativ boshqaruv va raqobatni rivojlantirish. O'quv qo'llanma. – T., 2011-y.
5. Steen Thomsen & Martin Conyon – Corporate Governance, mechanisms and systems. McGraw-Hill Higher Education UK, 2012. – 367 pp.
6. Bob Tricker – Corporate Governance, Principles, Policies and Practices, 3 rd edition, Oxford online resources center, 2012. – 904 pp.
7. www.webofscience.com – Xalqaro ilmiy maqolalar platformasi.
8. www.ziyounet.com – axborot-ta'lim tarmog'i.

8-bob. AKSIYADORLIK JAMIYATLARI VA ULAR FAOLIYATINI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH

8.1. O‘zbekiston Respublikasida xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyati

Bizga ma’lumki, O‘zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida»gi qonuni (keyingi o‘rinlarda O‘zR) tadbirkorlik faoliyatini kafolatlaydigan asosiy normativ-huquqiy hujjat hisoblanadi. Tadbirkorlik faoliyatiining kafolatlaridan biri tadbirkorlik subyektlari faoliyatini tekshirishlarning cheklanganligidir.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarni tekshirishni tashkil qilishni yanada tartibga solish, tekshirishlar sonini kamaytirish, turli nazorat organlari tomonidan amalga oshiriladigan tekshirishlarda parallelchilik va takrorlash faktlarini bartaraf etish, ularning korxonalar xo‘jalik faoliyatiga asossiz aralashuviga yo‘l qo‘ymaslik maqsadida «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida»gi O‘zR Qonunining 39-moddasida rejali tekshirishlar o‘tkazishning muddatlari belgilab qo‘yildi. Masalan, tadbirkorlik subyektlarining faoliyatini rejali tekshirishlar nazorat qiluvchi organlar faoliyatini muvofiqlashtirish bo‘yicha maxsus vakolatli organning qaroriga binoan ko‘pi bilan yiliga bir marta amalga oshirilishi mumkin. Qonun hujjatlari bilan belgilangan normalarga o‘z vaqtida rioya qiluvchi tadbirkorlik subyektlarining faoliyatini tekshirishlar ko‘pi bilan ikki yilda bir marta amalga oshiriladi.

Mazkur norma tadbirkorlik subyektlarini yanada qonunga itoatkor bo‘lishlariga undaydi.

Ta’kidlash lozimki, xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilishning asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

- 1) nazorat qiluvchi organlar faoliyatida qonuniylik, xolislik va oshkoralik;
- 2) yuridik va jismoniy shaxslarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish; (O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining axborotnomasi, 2000-y., 5-6-son, 140-modda.

- 3) xo‘jalik yurituvchi subyektlarning faoliyatiga aralashmaslik. Shuningdek, «Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik yili» Davlat dasturiga muvofiq hamda davlat va nazorat organlarining korxonalar moliya-xo‘jalik faoliyatiga aralashuvini tubdan qisqartirish, tekshirishlarni tashkil qilish tizimini yanada takomillashtirish va mansabdor shaxslarning ular faoliyatiga asossiz aralashuvi uchun javobgarligini kuchaytirish, shu asosda tadbirkorlik subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilinishini kuchaytirishni ta’minlagan.

Kichik tadbirkorlik subyektlarining moliya-xo‘jalik faoliyati ular davlat ro‘yxatiga olingan paytdan boshlab dastlabki uch yil mobaynida rejali soliq tekshirishlaridan o‘tkazilmaydi (aksiz solig‘iga tortiladigan tovarlar ishlab chiqaruvchi kichik tadbirkorlik subyektlari faoliyatini tekshirish, shuningdek, budjet hamda markazlashtirilgan mablag‘lar va resurslardan maqsadli foydalanish bilan bog‘liq tekshirishlar davrida soliqlarni va boshqa majburiy to‘lovlarni o‘z vaqtida

to'lab kelayotgan, shuningdek, ishlab chiqarish sur'atlarining barqaror o'sishi va rentabelligini ta'minlayotgan kichik tadbirkorlik subyektlarining moliya-xo'jalik faoliyatini soliq sohasida tekshirish taqiqlanadi (yuridik shaxslarni tugatish chog'ida, qo'zg'atilgan jinoiy ishlar doirasida, shuningdek, budjet hamda markazlashtirilgan mablag'lar hamda resurslardan foydalanish bilan bog'liq rejadan tashqari tekshirishlar bundan mustasno); kichik tadbirkorlik subyektlari faoliyatini soliq sohasida tekshirish muddatlarini qonun hujjatlarida ularni o'tkazish ko'zda tutilgan maksimal muddatdan, ya'ni 30 kalendar kunidan ortiq muddatga uzaytirilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Nazorat qiluvchi organlar xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini o'rganish muddatlarini uzaytirishga haqli emas. Ya'ni rejali tekshirishlar 30 kun muddatda amalga oshiriladi. Tekshirishlar o'tkazish muddatini uzaytirish zarurati paydo bo'lganda, nazorat qiluvchi organ belgilangan tartibda maxsus vakolatli organga asosli sabablarni ko'rsatgan holda murojaat qilish lozim. Maxsus vakolatli organ Nazorat organlari faoliyatini muvofiqlashtirish bo'yicha Respublika kengashi hisoblanadi. Nazorat organlari faoliyatini muvofiqlashtirish bo'yicha Respublika kengashi murojaatni ko'rib chiqib, xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatini tekshirish o'tkazish muddatini uzaytirish to'g'risida qaror qabul qiladi. Shuningdek, tadbirkorlik subyektlari tekshirish o'tkazish davomida o'z huquqlari himoya qilinishini ta'minlash maqsadida O'zR Savdo-sanoat palatasining mas'ul xodimlarini jalb etishlari mumkin. Mazkur imtiyozlar tadbirkorlik faoliyatining rivojlanishi uchun muhim omil bo'lib hisoblanadi.

«Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida»gi O'zR Qonunining 39-moddasi: Tadbirkorlik subyektlarining faoliyatini tekshirishlar nazorat qiluvchi organlar faoliyatini muvofiqlashtirish bo'yicha maxsus vakolatli organning qaroriga binoan nazorat qiluvchi organlar tomonidan rejali tartibda ko'pi bilan yiliga bir marta amalga oshirilishi mumkin, xususiyl korxonalar va ushbu moddaning ikkinchi-beshinchi qismlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno. Belgilangan normalar va qoidalarga o'z vaqtida hamda to'la hajmda rioya qiluvchi tadbirkorlik subyektlarining faoliyatini tekshirishlar nazorat qiluvchi organlar tomonidan ko'pi bilan ikki yilda bir marta amalga oshiriladi, ushbu moddada nazarda tutilgan hollar bundan mustasno. Xususiyl korxonalar faoliyatini tekshirishlar nazorat qiluvchi organlar tomonidan ko'pi bilan ikki yilda bir marta, belgilangan tartibda amalga oshirilishi mumkin, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno. Mikrofirmalar, kichik korxonalar va fermer xo'jaliklarining moliya-xo'jalik faoliyatini rejali tekshirishlar ko'pi bilan to'rt yilda bir marta, boshqa tadbirkorlik subyektlarining moliya-xo'jalik faoliyatini rejali tekshirishlar ko'pi bilan uch yilda bir marta amalga oshiriladi.

Yangi tashkil etilgan mikrofirmalar, kichik korxonalar va fermer xo'jaliklarining moliya-xo'jalik faoliyati ular davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan e'tiboran ikki yil mobaynida rejali tekshiruvlardan o'tkazilishi mumkin emas.

Tadbirkorlik subyektlarining faoliyatini tekshiruvlardan o'tkazish muddatlari o'ttiz kalendar kundan oshmasligi lozim. Alohida hollarda bu muddat nazorat qiluvchi organlar faoliyatini muvofiqlashtirish bo'yicha maxsus vakolatli organning

qaroriga binoan uzaytirilishi mumkin. O'tkazilayotgan tekshirishlar tadbirkorlik subyektlarining faoliyat ko'rsatishiga to'sqinlik qilmasligi kerak. O'zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasiga a'zo tadbirkorlik subyektlarining faoliyatini tekshirishlar mazkur Palata vakillari ishtirokida amalga oshirilishi mumkin.

Prokuratura, ichki ishlar va milliy xavfsizlik xizmati organlari tomonidan tadbirkorlik faoliyati subyektlarining faoliyatini tekshiruvlardan o'tkazish uchun qo'zg'atilgan jinoyat ishining mavjudligi asos bo'ladi. Bunda tadbirkorlik faoliyati subyektlarining qo'zg'atilgan jinoyat ishi bilan bog'liq faoliyatigina tekshiruv bilan qamrab olinishi mumkin bo'lib, bu haqda tekshiruv tayinlanganligi to'g'risidagi qarorda ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Tadbirkorlik subyektlarining moliya-xo'jalik faoliyatini tekshirishlar belgilangan tartibda faqat davlat soliq xizmati organlari tomonidan, mazkur organlar tekshirishlar davomida soliq va valutaga oid jinoyatlar alomatlarini aniqlaganida esa O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Soliq va valutaga oid jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti tomonidan amalga oshiriladi. Tadbirkorlik faoliyati subyektlari nazorat qiluvchi va huquqni muhofaza qiluvchi organlarning vakolatiga kirmaydigan masalalar bo'yicha ularning talablarini bajarmaslik hamda tekshirish predmetiga taalluqli bo'lmagan materiallar bilan ularni tanishtirmaslik huquqiga ega. Tekshirishlar natijalari dalolatnoma (ma'lumotnoma) bilan rasmiylashtiriladi, uning bir nusxasi tekshirilayotgan tadbirkorlik faoliyati subyektida qoladi.

8.2. Aksiyadorlik jamiyatlari faoliyati tashkil etish xususiyatlari

Korporativ boshqaruvning shakllanish tarixi o'rta asrlar va hatto undan ham avvalroq bo'lgan davrlarda boshlangan deyish mumkin. Jahonda birinchi aksiyalar 1553-yilda Moskva davlati bilan savdo munosabatlarida bo'lgan savdogarlar birlashmasi "Moskva-Angliya kompaniyasi" tomonidan chiqarilgan. Ular o'ta tez sezilarli ustuvorlikka ega bo'la boshladilar: bojsiz savdo qilish, rus hududlarida savdo tarmoqlari yaratish, hatto, biznesda Angliya pullaridan foydalanish kabi huquqlarni qo'lga kiritdilar.

Korporativ boshqaruvning rivojlanishiga Yevropa mamlakatlarida paydo bo'lgan va Ost-Indiya bilan savdo operatsiyalari bilan shug'ullangan kolonial kompaniyalar jiddiy ta'sir o'tkazdi. 1599-1600-yillarda "Angliya Ost-Indiya" kompaniyalari yaratildi, 1602-yilda esa "Gollandiya Ost-Indiya" kompaniyalari amal qilish muddati bo'lgan aksiyalar chiqarish haqida e'lon qildi. O'sha paytda bu savdo ekspeditsiyalari tashkil etish uchun kapital jalb etishning eng g'aroyib usuli edi. Obunachi yoki hozirgi zamon tili bilan aytganda, kompaniya aksiyadori vzos (bo'nak) kiritgan va u ekspeditsiya foydasidan mos keluvchi ulush omilini tasdiqlovchi guvohnoma olgan. Eng yaxshi yillarda qo'yilgan kapitalga dividendlar 300 %gacha yetgan. Tez orada shunga o'xshash kompaniyalar Germaniya va Fransiya ham tashkil topgan.

Jahon ahlini tashvishga solgan global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz, uning salbiy oqibatlari haqida deyarli butun jahonda axborotlar tarqatilmogda. Ommaviy axborot vositalarida ushbu iqtisodiy inqirozning asosiy mavzuga aylanganiga ham bir necha yillar bo'ldi.

AQShning ipoteka tizimida ro'y bergan tanglikdan boshlangan iqtisodiy tanazzul keyinchilik yirik banklar va moliyaviy tuzilmalarni o'z domiga tortib ketdi. Bu esa dunyoning yetakchi fond bozorlarida kompaniyalar aksiyalari bahosining keskin tushib ketishiga olib keldi. Natijada ishlab chiqarish va iqtisodiy o'sish sur'atlari keskin pasayib, ishsizlik va boshqa muammolar yuzaga chiqdi.

Ushbu sabablar tufayli aholida banklarga bo'lgan ishonchni qaytarish va banklar faoliyatini takomillashtirish soha boshqaruv tizimida korporativ boshqaruvni tubdan ko'rib chiqish lozim bo'ladi.

Xususan, Prezidentimiz Sh. Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga Murojaatnomasida "Yana bir muhim masala – yurtimizda fond bozori, fond birjasini yanada rivojlantirish uchun Qimmatli qog'ozlar bozorini muvofiqlashtirish va rivojlantirish markazi ishini tubdan qayta tashkil etish lozim.

Biz bo'sh turgan davlat mulki obyektlarini o'zaro sheriklik asosida xususiy sektorga o'tkazish bo'yicha ishlarni davom ettiramiz"¹⁸. **diya** korporativ yoki aksiyadorlik jamiyatlari faoliyati samaradorligini tanqidiy baholab, ularni xorijiy davlatlardagi ana shunday korxonalar bilan taqqoslab ko'rish zarurligini, chunki bugungi kunda iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda, ayniqsa, sanoat sohasida mulkchilikning bunday shakli muhim o'rin tutishini ta'kidlab, O'zbekiston hududida to'liq chet el kapitali va korporativ boshqaruvning xorijiy usullariga asoslangan korxonalar muvaffaqiyatli faoliyat olib borayotganligini hamda mazkur xorijiy kompaniyalar tajribalarini chuqur o'rganishimiz va ularning tahlili asosida korxonalarimiz uchun korporativ boshqaruvning namunaviy tuzilmalarini yaratishimiz, real iqtisodiyotning barcha tarmoq va sohalaridagi aksiyadorlik jamiyatlarining boshqaruv tizimini ayni shu asosda isloh qilgan holda, ularni amaliyotga faol joriy qilishimiz zarurligi to'g'risida ta'kidlab o'tdilar.

Iqtisodiyotda korporativ sektor o'zining eng rivojlangan cho'qqisiga ko'tarilishi bilan mikro va makrodarajalarda boshqaruvning optimal sharoitlarni yaratishga intilgan. Mavjud faktlarning ahamiyatlisi, korporatsiyalarning bank, moliya va tijorat tuzilmalari bilan birlashishi natijasida har bir xo'jalik birlashmasi faoliyatning eng maksimal daromad keltiruvchi sohasida shug'ullanish imkoniyatiga ega bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi korxonalari faoliyatida korporativ boshqaruv usullarining institutsional qaror topishi jarayoni quyidagi omillar bilan izohlanadi:

- davlatning korxonalarni xususiylashtirish va ularning moliyaviy ahvolini mustahkamlashga qaratilgan choralari;

- davlat korxonalarini aksiyadorlik jamiyatlarini tashkil qilish shaklida davlat tasarrufidan chiqarish jarayoni, emissiya ko'lamlarini kengaytirish va ularning aksiyalarini muomalaga chiqarish;

- korxonalar aksiyadorlari huquqlarini davlat va uning vakolatli idoralari tomonidan himoya qilinishining mustahkam qonunchilik va institutsional bazasini yaratish.

¹⁸ Мирзиёев Ш. Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2017 йил 22 декабрь.

Korporatsiya (lotincha corporatio – birlashish) umumiy maqsadlarga erishish, birgalikda faoliyat ko'rsatish uchun birlashgan va huquqning mustaqil subyektini – huquqiy shaxsni tashkil qilgan jismoniy yoki huquqiy shaxslar birlashmasidir¹⁹.

Mamlakat qonunchiligida “korporatsiya” tushunchasi yuridik jihatdan mustahkamlab qo'yilmaganligi sababli bu tushunchani talqin qilishda ikki xil ma'no kuzatiladi. Ayrim belgilar bo'yicha korporatsiyalar qatoriga tijorat tashkilotlari hisoblangan va a'zolikka asoslangan barcha xo'jalik subyektlari, boshqa belgilar bo'yicha esa faqat aksiyadorlik jamiyatlari kiritiladi.

Aytib o'tish kerakki, korporatsiya tushunchasi hozirgi sharoitlarda yana bir o'ziga xos jihatni kasb etmoqda. U bir nechta yuridik shaxslar tomonidan tashkil etilgan xo'jalik subyektini belgilash uchun foydalanilib, ularning har birini boshqa mulkiy munosabatlar, birgalikda biznes yuritish, umumiy maqsadlar va manfaatlar, umumiy tashkiliy tuzilma bilan bog'liq mustaqil iqtisodiy subyekt sifatida ko'rib chiqish mumkin. Shunday qilib, O'zbekistonda korporatsiya mustaqil aksiyadorlik jamiyati bo'lishi mumkin.

Xo'jalik faoliyatini korporativ tashkil qilishning keng imkoniyatlari ularning afzalliklaridan foydalanishga asoslanib, korporatsiyalar yaratish variantlaridan foydalangan holda firmalararo munosabatlarni modellashtirish uchun keng imkoniyatlar ochib beradi. Ularning asosiylari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatamiz:

Aksiyalar chiqarish orqali pul mablag'lari jalb qilish qobiliyati cheklanmagan sonli investorlarning mablag'larini jamlash imkonini va bu investorlarga jamiyatni boshqarishda ishtirok etishda ma'lum bir tanlov huquqini beradi.

Boshqariluvchanlik muammosi hal etilishi yengillashadi. Tashkiliy rasmiylashtirishning tugallanganligi, vakolatlar va javobgarliklarni aniqlashda reglamentga rioya qilish nazorat funksiyalarini aksiyadorlik jamiyati boshqaruv organlari o'rtasida taqsimlash imkonini beradi, bu esa boshqaruv jarayonini professionallashtirish imkoniyatini anglatadi.

Aksiyadorlar tarkibiga kirish va chiqishning soddalashtirilgan tarkibi manfaatdor shaxslarning o'rnini almashtirish uchun keng imkoniyatlar va mos ravishda, investitsiya taklifi dinamikasi yuqori bo'lgan sharoitlarda yuqori moslashuvchanlikni ta'minlaydi.

Cheklangan javobgarlik tamoyili risklarni kamaytirishga imkon beradi. Cheklangan javobgarlik tamoyilining qo'llanilishi risklarni aksiyadorlar va boshqaruvchilar o'rtasida taqsimlash orqali yirik korporatsiyalar yaratish imkoniyatini vujudga keltiradi.

Korporativ boshqaruv biznesning tashkiliy-huquqiy rasmiylashtirilishini, tashkiliy tuzilmalarning optimallashtirishini boshqarish, qabul qilingan maqsadlarga muvofiq kompaniyada ichki va tashqi firma munosabatlarini tashkil qilishdir.

Korporativ boshqaruvni uning xususiyatlari boshqaruv obyekti sifatida korporatsiyaning o'ziga xosliklari bilan izohlanadigan alohida bir turga ajratib, aksiyadorlar manfaatlarining ustuvorligi hamda ularning korporatsiyaning rivojlantirish va boshqarishdagi rolga asoslangan, aksiyadorlarning o'zaro aloqa qilishini ko'zda

¹⁹ Иванова Е.А., Шишикина Л.В. Корпоративное управление. – Ростов н/Д.: Феникс, 2007.

tutadigan (korporativ kommunikatsiyalar) mulkchilik huquqining amalga oshirilishini hisobga oladigan, butun korporatsiyani rivojlantirish strategiyasiga asoslangan va nihoyat, korporativ madaniyatni, ya'ni xulq-atvor tamoyillari, umumiy an'analar kompleksini vujudga keltiradigan boshqaruv sifatida tavsiflash mumkin.

“Korporativ boshqaruv” tushunchasiga yagona ta'rif mavjud emas. Jahon bankining ta'rifiga ko'ra, korporativ boshqaruv qonunchilik, me'yorlar va xususiy sektorning mos ravishdagi amaliyotining shunday birikmasi tushuniladiki, ular kompaniyaga moliyaviy va inson resurslarini jalb qilish, samarali faoliyatni olib borishga imkoniyat beradi va oqibatda aksiyadorlar, boshqa manfaatdor shaxslar va jamiyatning manfaatlariga rioya qilingan holda o'z aksiyadorlari uchun uzoq muddatli iqtisodiy qiymatni ko'paytirish orqali o'zining mavjudligini saqlab qolishni ta'minlaydi.

Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkilotining korporativ boshqaruv tamoyillarida “korporativ boshqaruv” tushunchasiga kompaniya ma'muriyati, uning boshqaruvi, aksiyadorlari va boshqa manfaatdor shaxslari orasidagi munosabatlar majmuasi deb ta'rif berilgan.

Boshqa ta'riflarga binoan, korporativ boshqaruv:

- kompaniya faoliyati samaradorligini ta'minlash va mulkdorlar hamda boshqa manfaatdor shaxslar (kompaniya xodimlari, kreditorlar, hamkor korxonalar) manfaatlarini himoya qilish masalalari bo'yicha kompaniya menejerlari va egalari (aksiyadorlari) o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tizimi;

- korporativ mulkning egalari nazoratidan bevosita uzoqlashtirilishi oqibatida yuzaga kelgan muammolarni hal qilishga qaratilgan barcha qonunlar, me'yorlar, nizomlar, tadbirlar va tartiblar;

- kompaniyani samarali boshqarishni tashkil qilishda asosiy manfaatdor shaxslarning manfaatlarini birlashtirishni amalga oshiriluvchi tashkiliy, huquqiy va iqtisodiy tadbirlar majmuasi.

Korporatsiyalar 3 asosiy farqli jihatlariga ega bo'ladi:

1. Korporatsiyalar o'zlarining egalardan yuridik jihatidan mustaqildir va soliqlarni to'laydi.

2. Korporatsiyalar mas'uliyati cheklangan, qaysiki, aksiyadorlar kompaniya qarzlari uchun javobgar bo'la olmaydi.

3. Har doim ham korporatsiya egalari menejer bo'la olmaydi, bu egalik qilishning boshqarish bilan cheklanishiga olib keladi.

Korporativ boshqaruv asosiy tip bo'lib ajralib turadi, boshqarish obyekti sifatida u o'z xususiyatlariga ega hisoblanib, boshqaruv aksiyadorlarning foydasini ko'zlagan holda amalga oshiriladi va korporatsiyalarning rivojlanishini ta'minlash, aksiyadorlarning huquqlarini hisobga olish, korporatsiya strategiyasiga asoslangan holda aksiyadorlarning o'zaro munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan bo'ladi.

Mulkchilikning aksiyadorlik shaklini korporativ boshqarish usullarini joriy etishda ko'rsatib o'tilgan jihatlarning mavjudligi korporativ hamjamiyatning turli ishtirokchilari manfaatlarining uyg'unligini va bozor talablari asosida aksiyadorlik korxonalarini rivojlantirishning raqobatbardosh strategiyalaridan foydalanishni taqozo etuvchi sifat jihatdan yangi menejmentni shakllantirishni talab etadi.

Tadbirkorlik korporatsiyalari foyda olish uchun yaratiladi. Bular jumlasiga quyidagilar kiradi:

- AQShda korporatsiyalar faqat aksiyadorlik kapitali asosida tuziladi;
- Yevropada ma'suliyati cheklangan jamiyat, shirkatlar, kooperativlar, ochiq aksiyador jamiyatlari, yopiq aksiyador jamiyatlari.

Tadbirkorlik korporatsiyasi sifatida quyidagilar bo'lishi mumkin:

- alohida tijorat tashkiloti;
- integratsiyalangan korporativ tuzilma (konsern, xolding va shu kabilar).

8.3. Aksiyadorlar, davlat va xo'jalik yurituvchi subyektlar manfaatlarini ta'minlash

Jahon iqtisodiy muhitining transmilliy korporatsiyalar tomonidan tobora keng bosib olinishi, qo'shilishlar va xaridlar bozorida tuzilayotgan miqyosi yuksak bitimlar natijasida yillik ishlab chiqarish hajmlari alohida davlatlarning yalpi ichki mahsuloti hajmiga teng moliya va sanoat guruhlarining paydo bo'lishi, shuningdek, bunday kompaniyalar bankrotlikka yuz tutishining jiddiy oqibatlari jahon iqtisodiy hamjamiyatini XX asr oxiridayoq korporativ boshqaruv muammolariga ko'proq e'tibor berishga majbur qildi.

Korporativ boshqaruv ta'siri aksiyadorlar yoki korporatsiyalarning manfaatlari chegarasidan ancha chiqib ketadi hamda iqtisodiy o'sishning kritik omili hisoblanadi. Shu bois 1999-yilda Jahon banki hamda Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti ushbu masalani puxta o'rganib chiqqandan keyin korporativ boshqaruvni mamlakatlar raqobatbardoshligining muhim manbayi hamda iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotning muhim omili, deb e'tirof etdi.

Bozor munosabatlari sharoitida korporativ boshqaruvning oshkora tizimi xorijiy investorlarni, birinchi galda, sanoatning bazaviy tarmoqlariga jalb qilishning hal qiluvchi omiliga aylanadi. Hech bir davlat samarali kompaniyalar va korxonalarsiz farovonligini o'stirish va qo'shimcha ish o'rinlarini yaratish uchun zarur sharoitlarni yarata olmaydi. Har bir mamlakatga mukammal boshqaruv tizimiga ega korxonalar kerak, zero ular investitsiyalarni jalb qila oladi, ish o'rinlarini yaratadi, moddiy qimmatliklarni ishlab chiqaradi va shu bilan birga, jahon bozorida hayotchanligini, raqobatbardoshligini ta'minlaydi.

2-jadval

Korporativ munosabatlar ishtirokchilarining vazifa va manfaatlar²⁰

Korporativ munosabatlar ishtirokchilari guruhi	Vazifalari	Manfaatlar
Aksiyadorlar	Korporatsiya investorlari hisoblanadi	Dividend olish hamda sotish zarur bo'lgan holatda aksiyalarning yuqori kursidan manfaatdor
Yollanma menejerlar	Menejmentning barcha asosiy funksiyalarini amalga oshiradi	Kompaniya hamda unda o'zlarining shaxsiy mavqelari mustahkam bo'lishidan manfaatdor
Kompaniya xodimlari	Kompaniyaning barcha ishlab chiqarish-xo'jalik	Kompaniya hamda unda o'zlarining shaxsiy mavqelari mustahkam

²⁰ Таҳлиллар асосида муаллиф томонидан тузилган.

	faoliyatini bevosita amalga oshiradi	bo'lishidan manfaatdor
Davlat boshqaruv organlari	Korporativ munosabatlarning me'yoriy-huquqiy asosini shakllantiradi	Kompaniyalarning barqarorligi, ularning soliq to'lash hamda ish o'rinlarini yaratishga layoqatli bo'lishidan manfaatdor
Kreditorlar	Kompaniyalarning ishlab chiqarish-xo'jalik va boshqa faoliyatlarini moliyalashtirishda ishtirok etadi	Kompaniyalarning barqarorligi, ularning olingan mablag'lar hamda shartnomada ko'zda tutilgan foizlarni qaytarishga layoqatli bo'lishidan manfaatdor

Jadvalga ko'ra, korporativ munosabatlar turli ishtirokchilarining vazifa va manfaatlari o'zaro farq qilib, korporativ boshqaruvni amalga oshirishda ushbu jihatlarining hisobga olinishi muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, aksiyadorlik jamiyatlarining xo'jalik yurituvchi subyekt sifatidagi ijobiy jihatlari va kamchiliklarini tadqiq etishimiz maqsadga muvofiq.

Korporativ boshqaruv sohasidagi ijobiy amaliyot korxonalarning moliyaviy resurslarni jalb qilishi va saqlab qolishi uchun jiddiy shart-sharoit yaratadi hamda quyidagilar uchun zarurdir:

- mahalliy va xorijiy investorlarni jalb qilish, ularga investitsiyalarni boshqarish bexatar va samarali bo'lishini, boshqaruv jarayonlari esa oshkora bo'lishini va tegishli hisob yuritilishini kafolatlash;
- raqobatbardosh va samarali kompaniyalar va korxonalarni tashkil qilish;
- korporatsiyalarni boshqarish ishonib topshirilgan shaxslarning hisobdorligini va samarali faoliyat yuritishlarini yanada kuchaytirish;
- cheklangan resursdardan samarali foydalanish.

Har qanday biznes xo'jalik yuritishning tashkiliy- huquqiy shakli asosida ta'sis qilingan korxona aktivlariga nisbatan mulkchilik munosabatlari yotadi. Mulkchilik shakli oxirgi mahsulotni ishlab chiqarish va taqsimlash xususida korxona faoliyati davomida yuzaga keladigan munosabatlarni belgilaydi.

Shu bilan birga, xususiy mulkchilikda korxona va unda ishlab chiqarilgan mahsulot bitta shaxsga tegishli bo'lsa, ommaviy (davlat) mulkchiligida barcha huquqlar va daromadlar davlatga tegishli bo'ladi, jamoaviy (aksiyadorlik) korxonasida esa mulkka huquqlar ko'p sondagi mulkdorlar o'rtasida taqsimlanadi. Bu mulkdorlar ham jismoniy, ham yuridik shaxslar bo'lishi mumkin. Yuridik shaxslar, o'z navbatida, xususiy mulkka ham, davlat mulkiga ham asoslanishi mumkin.

Bundan tashqari korxona mulkdorlari uning xodimlari bo'lib, rahbar (menejer) yollangan shaxs bo'lishi ham mumkin. Bunday "ishchi aksiyadorlik mulkchilik"ka asoslangan korxonalar aksariyat rivojlangan mamlakatlardagi deyarli barcha sohalarda mavjud. Misol tariqasida "Procter&Gamble", "Karl Cease", "The Mondragon Group", "Ford" kompaniyalarini sanab o'tish mumkin.

Qachonki aksiyadorlar o'z korxonalariga nisbatan autsayder, ya'ni o'z mablag'larini dividendlar yoki qimmatli qog'ozlar kursining oshishi ko'rinishida daromad olish niyatida korxonaga kiritgan shaxslar bo'lsalar, bunda menejerlar va aksiyadorlar o'rtasida boshqa turdagi munosabatlar paydo bo'ladi. Ijro organi doim

ham korxonani samarali boshqaravermaydi: ko‘pincha korxona ishlab topgan mablag‘lar hisobiga xodimlarga yuqori maoshlar to‘lanadi, ishlab chiqarishga bevosita bog‘liq bo‘lmagan turli xil xarajatlar qilinadi. Aksiyadorlar korxona faoliyatini lozim darajada nazorat qilmas ekanlar, bunday behuda sarf-xarajatlar korxona aksiyalarining fond bozorlarida tushib ketishiga va hattoki bankrotlikka olib kelishi turgan gap. Masalan, energetika sohasidagi taniqli “Enron” kompaniyasi, Amerikaning “World com” telekommunikatsion kompaniyasi, Italiyaning “Parmalat” kompaniyasi xuddi shunday zarbaga uchradi. Shu kabi mojarolar Germaniya, Koreya va Yaponiyada ham kuzatildi.

Masalan, “Enron” korporatsiyasida zarur va kompleks axborotning yo‘qligi shunga olib keldiki, kompaniya xizmatchilari (insayderlar), shu jumladan, boshqaruv apparati xodimlari, top-menejerlarning da‘vati bilan oxirgi kungacha korporatsiya qimmatli qog‘ozlarini zo‘r berib sotib oldilar va oqibatda autsayder-aksiyadorlar kabi barcha jamg‘armalaridan mahrum bo‘ldilar.

Bundan xulosa qilib aytish mumkinki, korporativ boshqaruv muammosi paydo bo‘lishining asosiy iqtisodiy sababi – mulkka egalik qilishning mulkni bevosita boshqarishdan ajratib qo‘yilishi. Bunday ajratish natijasida korxona faoliyatini bevosita boshqarayotgan yollanma rahbarlar (menejerlar)ning roli muqarrar ravishda oshib ketadi, buning oqibatida boshqaruv munosabatlari ishtirokchilarining turli guruhlarini paydo bo‘ladiki, ularning har biri o‘z manfaatlarinigina ko‘zlaydi.

Korporativ boshqaruv tushunchasining mazmunini tashkil qiladigan munosabatlarning quyidagi guruhlarini ajratish mumkin:

- yirik aksiyadorlar (jamiyatning ovoz beruvchi aksiyalari nazorat paketi egalari, “majoritariylar”);

- ko‘p bo‘lmagan aksiyalar soniga ega aksiyadorlar (“minoritar” yoki mayda aksiyadorlar);

- aksiyadorlar – imtiyozli aksiyalar egalari;
- aksiyadorlar – oddiy aksiyalar egalari;
- emitentning boshqa qimmatli qog‘ozlar egalari;
- emitent qimmatli qog‘ozlari egalari bo‘lmagan kreditorlar;
- kuzatuv kengashi;
- ijroiya organi;
- davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari;
- xomashyo yetkazib beruvchilar va mahsulot iste’molchilari va h.k.lar.

Korporatsiyaning sanab o‘tilgan barcha ishtirokchilari (Shareholders) va manfaatdor shaxslari (Benefitsiariylar) manfaatlariga rioya qilish (hisobga olish) muhimdir. Bunda korporatsiya ichida o‘zaro bog‘langan shaxslar guruhlarining ham manfaatlari bir-biriga mos kelish bilan birga, bir-biriga zid bo‘lishi ham mumkin. Masalan, mayda aksiyadorlarning manfaatlari, odatda, muntazam ravishda dividend olib turish bilan bog‘liq, yirik aksiyadorlar esa ko‘pincha foydani kapitallashtirish va biznesni kengaytirish haqida qayg‘uradilar. Biroq bu umumiy korporativ manfaatlar (guruh manfaatlari) borligini istisno etmaydi, ular esa jamiyat yoki davlat manfaatlari bilan ziddiyatga kirishishlari mumkin²¹.

²¹ Хамидулин М. Акциядорлик капиталини шакллантириш: самарадорликни баҳолаймиз. // “Корхонани

Mulkchilik huquqlari firmalar o'rtasidagi bozor munosabatlarida birinchi o'ringa chiqadi; bir-biri bilan o'zaro ta'sirlashib, har bir firma o'zining mulkiy huquqlarini ro'yobga chiqaradi. Firma ichidagi turli ishtirokchilar o'rtasidagi o'zaro ta'sirlashuvlarga kelsak, ularning munosabatlari faqat shartnoma shartlarida ko'zda tutilmagan (yetarlicha aniq belgilanmagan) vaziyatlardagina bevosita mulkchilik huquqlari bilan tartibga solinadi.

Yakuniy shartnomalarda ko'zda tutilgan huquqiy majburiyatlar tizimi, odatda, korporatsiya rahbarlariga firma resurslaridan, jumladan, mehnat va moliya resurslaridan nisbatan erkin foydalanish imkonini beradi. Bu esa firma ichidagi boshqaruv uchun katta imkoniyatlarni ochadi hamda resurslarni qayta taqsimlashning qo'shimcha ("bozordan tashqari") imkoniyatlarini beradi.

Korporativ munosabatlar ishtirokchilarining huquq va majburiyatlarini obyektiv hisobga olish, ularni to'g'ri muvofiqlashtirish va "umumiy maxraj"ga keltirish lozim, bunda korporatsiya o'z maqomiga, maqsadlari va vazifalariga ega bo'lgan yuridik shaxs ekanini va ular korporatsiya faoliyatida ishtirok etayotgan shaxslar va bu shaxslar guruhlarining holatiga har tomonlama mos kelavermasligini unutmaslik darkor. Chunonchi, rivojlangan mamlakatlar qonunlari korporatsiya maqomini muayyan tashkiliy tuzilmaga, huquq va majburiyatlarga ega va haqiqiy mavjud bo'lgan yuridik shaxs sifatida belgilab, bir vaqtning o'zida korporativ hamjamiyat ishtirokchilari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni boshqarishning asosiy me'yorlari va mexanizmlarini ham belgilab beradi.

Shunday qilib, u yoki bu mulkchilik tuzilmasining xo'jalik operatsiyalari samaradorligiga ta'siri ko'p jihatdan uni keltirib chiqaradigan stimullar xususiyatiga bog'liq. Iqtisodiy tahlil resurslarni boshqarish huquqi ishlab chiqarish omillarining "oxirgi" egasidan korporatsiyaga o'tish jarayonini aniqlashga intiladi. Hech qanday shartnomaviy munosabatlar, voqealar kelajakda rivojlanishi mumkin bo'lgan barcha variantlarni ko'rsata olmaydi (states of nature) hamda har bir vaziyatdagi taraflarning huquq va majburiyatlarini belgilab bera olmaydi. Shuning uchun bitimlar tizimida ko'zda tutilmagan vaziyatlarda "qoldiq" nazorat huquqi (bitimlarga nisbatan), jumladan, korporatsiya tomonidan foydalaniladigan ishlab chiqarish omillarini nazorat qilish huquqi namoyon bo'ladi. Aynan shu sababli "korporatizmga" tadbirkorlik faoliyatini tashkil qilishning shunday shakli deb ta'rif berishadiki, unda boshqaruvdagi yetakchi rol ish beruvchilarning yoki yollanma xodimlarning birlashtirilgan professional tashkilotlariga tegishli bo'ladi.

Aslida esa "korporatizm" korporativ hamjamiyat mulkiga umumiy egalik (hamegalik) qilish yoki shaxsiy va ijtimoiy manfaatlarni qondirishga qaratilgan sheriklik yoki hamkorlik munosabatlaridir.

Ayrim mualliflar haqli ravishda "korporatizm"ni manfaatlar muvozanatini ta'minlash maqsadida murosali xo'jalik yuritish deb hisoblaydilar²². Murosaga kelish asosida manfaatlarning nisbiy muvozanatiga erishish korporativ modelning o'ziga xos belgisi hisoblanadi.

бошқариш" журналі. 4-сон. 11-17-б.

²² Русинов Ф.М., Попова Е.В. Теория корпоративного управления неусойчивым состоянием экономики. – М.: Россия иктисодий академияси нашриёти, 1999. 60-б.

Umuman olganda, korporativ mulkchilik murakkab ijtimoiy-iqtisodiy hodisa bo'lib, iqtisodiy mohiyati va namoyon bo'lishining huquqiy shakllari bilan belgilanadi. Korporativ mulkchilik tabiati haligacha munozarali bo'lib qolmoqda, iqtisodiy adabiyotlarda uning mazmuni, mulkchilik munosabatlari tizimidagi roli va o'rni haqida umumiy fikr yo'q. Korporativ mulkchilikni xususiy mulkchilikning bir ko'rinishi sifatida qarash kerakligini asoslaydigan holatlar:

Bozor xo'jaligida kapital hukmronligi ishlab chiqarish munosabatlarining butun tizimini belgilab beradi. Shunday ekan, bunday sharoitlarda "korporativ mulchilik" kapital bo'lishda davom etaveradi hamda "kapital – yollanma mehnat" nisbatining takror ishlab chiqarilishini bekor qilmasdan, balki unga muayyan xususiyatini beradi. Bu shundan iboratki, har bir xizmatchi "o'ziga ham yollanma ishchiga bo'lganidek, kapitalist sifatida munosabatda bo'ladi"²³. Bu aksiyadorlik mulkini xususiy mulkdan ajratishga hech qanday asos yo'qligini tasdiqlaydigan birinchi dalildir.

Jamoa va aksiyadorlik mulkiga asoslangan korxonaning har bir a'zosi ishlab chiqarish vositalarining qiymatida o'z aksini topadigan muayyan ulushiga nisbatan xususiy mulkdor sifatida ish tutadi. Yuqorida aytilganlarga muvofiq, jamoa va aksiyadorlik mulkchiligini xususiy mulkchilik shakllaridan biri deyish mumkin.

Ishlab chiqaruvchining muhim belgisi va uning iqtisodiy alohidaligining aniq ifodasi uning o'z manfaatlari borligidir. Jamoa mulkchiligi tashkil etilishi bilan jamoa manfaatlari ham hosil bo'ladi (unda alohida mulkdorlarning manfaatlari va sa'y-harakatlari tenglashtiriladi va ko'p jihatdan yumshatiladi), mulkdorlar jamoasi esa endi ishlab chiqarish munosabatlarining iqtisodiy tizim doirasida alohida ajralgan mustaqil subyekti sifatida maydonga chiqadi²⁴. Shunday qilib, ekspertlarning fikricha, jamoaviy mulk, shuningdek, aksiyadorlik mulkchiligi mehnat jamoalarining bir-biridan va umuman jamiyatdan butunlay alohida bo'lgani bois ham, xususiy tovar ishlab chiqaruvchilar yig'indisi sifatida ham xususiy mulkdir²⁵.

Ulushli mulkchilikda xususiy asosning ustuvorligi mulkchilikning umumiy jihatini istisno etmaydi. Har bir inson mulkchilikdagi muayyan ulushning egasi bo'lsa-da, uni iqtisodiy ro'yobga chiqarish jamoaning yuridik shaxs sifatidagi umumiy mulkchiligini ro'yobga chiqarishga bog'liq.

Moddiy manfaatdorlik, xususan, tegishli aksiyadorlik kompaniyasining faoliyati jarayonida mana shu bilan belgilanadi. Aksiyalar, paylar, ulushlar, hissalar xususiy mulkchilik obyekti bo'lsa-da, xususiy mulkchilikni ro'yobga chiqarishda individ boshqa mulkdorlarning va jamoaviy mulkni kollegial boshqarish organlarining manfaatlari va irodasini hisobga olmasligi mumkin emas. Bu, ayniqsa, yopiq aksiyadorlik jamiyatlari, mas'uliyati cheklangan jamiyatlar, turli shirkatlar kabi korporatsiyalarda namoyon bo'ladi.

²³ Золотоев А. Еще раз о феномене самоуправления работников в рыночной экономике. Российский экономический журнал. – М., 1997. № 7. С. 53. Буни, хусусан, ЎЗР "Ўзбекистон Республикасидаги мулкчилик тўғрисида"ги қонун ҳам тасдиқлайди.

²⁴ Мелентьев А. О версии "кооперативного социализма" и не только о ней (в порядке субъективной реакции на статью В.Попова). // Российский экономический журнал. – М., 1993. № 3. С. 73.

²⁵ Курбонов Х. Корпоратив молия. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДИУ нашриёти, 2005 й.

Bir qator tadqiqotchilar jamoaviy mulkchilikni alohida, mustaqil, mulkchilikning xususiy va ijtimoiy shakllaridan farq qiladigan mulkchilik sifatida e'tirof etadilar, bunda ular korporativ mulkchilikning xususiy mulkchilikdan asosiy farqi xususiy mulkchilikning eng muhim xossasi – iqtisodiy agentlarning mustaqilligi yo'qligiga asoslanadilar²⁶.

Jamoaviy va demak, aksiyadorlik mulkchiligining o'ziga xos spetsifik xususiyati ularning xususiy va ijtimoiy mulkchilik shakllari o'rtasidagi oraliq holatini belgilaydi. Tarixiy jihatdan aksiyadorlik mulkchiligi xususiy mulkchilikdan ijtimoiy mulkchilikka o'tish shaklidir. Bunda korporativ tuzilmalarning har xil turlari umumiy tavsiflarga ega bo'lsa-da, biroq ular ishtirokchilarining korporativ munosabatlarida jiddiy farqlar mavjud.

Darhaqiqat, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksiga muvofiq, korporatsiya mulki ta'sischi hissalari tashkil topadi, biroq boshqa tomondan, jamiyatning o'zi yuridik shaxs sifatida faoliyat davomida orttirilgan mulkka egalik qilish huquqiga ega. Masalaning murakkabligi yana shu bilan chuqurlashadiki, korporatsiyaning yuridik shaxs sifatidagi faoliyati davomida sotib olgan moddiy va nomoddiy aktivlari baribir ta'sischi tashkilotlarga tegishli bo'ladi va ular o'rtasida ular hissalari mutanosib ravishda taqsimlanishi mumkin. Bunda korporatsiyalar menejerlari mulkdan foydalanish va unga egalik qilish, shu jumladan, uni begonalashtirish haqida mustaqil qaror qabul qilish huquqiga ega.

Korporatsiya ishtirokchilari, shubhasiz, o'z mulkiga, o'zlari kiritgan mablag'larga nisbatan mulkchilik huquqiga ega, biroq bu korporatsiya mulkiga bo'lgan huquqlarga zid kelmasligi lozim. Turli subyektlar turli xil hamjamiyatlarga kirar ekanlar, o'z huquqlari, manfaatlari va majburiyatlarini ular tashkil qilgan birlashmalar – yuridik shaxslar huquqlari, manfaatlari va majburiyatlari bilan dialektik tarzda uyg'unlashtirilishlari darkor.

Har qanday hamjamiyatga uni tashkil qilgan shaxslarning (jismoniy va yuridik) huquqlari bir qismi shu hamjamiyatga berilishi tufayligina mavjud bo'lishi mumkin. Bu esa shuni anglatadiki, korporatsiyalar mulkdorlari direktorlar, menejerlar va korporativ faoliyatning boshqa ishtirokchilariga ma'lum doiradagi spetsifik huquqlarni beradilar. Albatta, oxir-oqibat aksiyadorlik jamiyatlarining tashkilotchilar va mulkdorlari aksiyadorlar bo'lib chiqadi, zero korporatsiya (barcha mol-mulki, maqsadlari, huquqlari va h.k. lar bilan birga) ularga tegishli. Shuning uchun ularning maqomini oddiy investorlarga tenglashtirib qo'yib bo'lmaydi. Aks holda ularning korporatsiyani tashkil qilishi va uning faoliyatidagi ishtiroki o'z mazmunini yo'qotadi.

Korporatsiya aksiyadorlik jamiyati sifatida investorlar (aksiyadorlar) kapitalini boshqarish yo'li bilan tashkil etiladigan va o'z aksiyadorlariga foyda keltirish manfaatlari faoliyat yuritadigan tijorat tashkilotining tashkiliy-huquqiy shaklini tashkil qiladi. AQShda faqat aksiyadorlik kapitali negizida tashkil etilgan kompaniyalarni korporatsiyaga kiritishadi, garchi korporativ boshqaruv atamasi

²⁶ Скирдо Д.М. Корпоративное управление на рынке недвижимости. Иктисод фанлари номзоди унвонини олиш учун диссертация. – М.: Г.В. Плеханов номи Россия Иктисодиёт академияси, 2004. 13-б.

boshqaruv soʻzini (Corporate Governance) menejment (Corporate management) bilan almashtirib, davlat muassasalariga nisbatan ham qoʻllaniladi²⁷.

Mustaqil ishlash boʻyicha nazorat savollari

1. Oʻzbekiston Respublikasida xoʻjalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tavsiflab bering.
2. Aksiyadorlik jamiyatlari faoliyati tashkil etish xususiyatlarini tushuntirib bering.
3. Aksiyadorlar, davlat va xoʻjalik yurituvchi subyektlar manfaatlarini taʼminlash yoʻllarini tushuntirib bering.
4. Davlat korxonalari faoliyati zarurligi nimalardan iborat?
5. Aksiyadorlarning huquqlari qanday turlarga boʻlinadi?
6. Davlat ishtirokidagi korxonalarga tavsif bering.
7. Nazorat qiluvchi organlar faoliyati asosiy vazifalari nimalardan iborat?
8. Korporativ munosabatlar ishtirokchilarining huquq va majburiyatlari nimalardan iborat?

Mustaqil ishlash uchun adabiyotlar roʻyxati

1. Oʻzbekiston Respublikasining 233-I-sonli qonuni. “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish toʻgʻrisida (yangi tahriri)”, 1996-yil 26-aprel. Yangi tahriri OʻRQ-370-son bilan 2014-yil 6-mayda tasdiqlangan.
2. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining “Oʻzbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish boʻyicha harakatlar strategiyasi toʻgʻrisida”gi farmoni. // Oʻzbekiston Respublikasi Qonunlari toʻplami. 2017-y. 6-son. – 70 b.
3. Zaynutdinov Sh.N. Korporativ boshqaruv asoslari. Oʻquv qoʻllanma. – T.: Oʻzbekiston, 2008. – 260 b.
4. Xodiyev B.Yu., Berkinov B.B. Korporativ boshqaruv va raqobatni rivojlantirish. Oʻquv qoʻllanma. – T., 2011-y.
5. Steen Thomsen & Martin Conyon – Corporate Governance, mechanisms and systems. McGraw-Hill Higher Education UK, 2012. – 367 pp.
6. Bob Tricker – Corporate Governance, Principles, Policies and Practices, 3 rd edition, Oxford online resources center, 2012. – 904 pp.
7. www.webofscience.com – Xalqaro ilmiy maqolalar platformasi.
8. www.ziyounet.com – axborot-taʼlim tarmogʻi.

²⁷ Хамидулин М. Замоновий корпорацияларнинг “икки ёклама табияти”. // “Корхонани бошқариш” журнали, 2-сон, 2007 й. 4-13-б.

9-bob. AKSIYADORLIK JAMIYATLARI FAOLIYATINI NAZORAT QILISH

9.1. Aksiyadorlik jamiyatlarida faoliyatni tartibga solish mexanizmlari

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Qimmatli qog'ozlar bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida» 2006-yil 27-sentabrdagi PQ-475-sonli qaroriga muvofiq aktivlarining balans qiymati 1 mlrd. so'mdan ortiq bo'lgan korxonalarda, shuningdek, aktivlarning balans qiymati eng kam oylik ish haqining yuz ming baravaridan ortiq bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlarida ichki auditni tashkil etishga qo'yiladigan yagona talablarni hamda uning ishini tashkil etishning metodologik asoslarini belgilaydi.

ichki audit – korxona boshqaruvining ijro etuvchi organi va tarkibiy bo'linmalari tomonidan O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari, ta'sis hujjatlari va ichki hujjatlarga rioya qilinishini tekshirish va monitoring olib borish yo'li bilan ular ishini nazorat qilish va baholash, ma'lumotlarning buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotda aks ettirilishining to'liqliligi va ishonchliligini ta'minlash, xo'jalik operatsiyalarini amalga oshirishning belgilangan qoidalari va taomillari, aktivlarning saqlanishi hamda korporativ boshqarish prinsiplari joriy etilishi bo'yicha korxona tarkibiy bo'linmasining (ichki audit xizmati) faoliyati;

ichki audit xizmati – mazkur Nizom talablari hisobga olingan holda korxona Kuzatuvchi kengashining qarori bilan tashkil etiladigan korxonaning ichki auditni amalga oshiradigan tarkibiy bo'linmasi.

Ichki audit xizmatining asosiy vazifalari va funksiyalari. Quyidagilar ichki audit xizmatining asosiy vazifalari hisoblanadi:

kuzatuvchi kengashni ishonchli axborot bilan ta'minlash va ichki audit amalga oshirilishi natijalari bo'yicha korxona faoliyatini takomillashtirishga doir takliflarni tayyorlash;

ichki audit jarayonida aniqlanadigan kamchiliklarni bartaraf etish yuzasidan korxona boshqaruv organlariga tavsiyalarni tezkorlik bilan kiritish, ularning bartaraf etilishini nazorat qilish.

Quyidagilar ichki audit xizmatining asosiy funksiyalari hisoblanadi:

har yili korxonaning kuzatuvchi kengashi tomonidan tasdiqlanadigan rejaga muvofiq mazkur Nizomning 12-bandida ko'rsatilgan yo'nalishlar bo'yicha tegishli tekshirishlar o'tkazish yo'li bilan ichki auditni amalga oshirish (har chorakda va hisobot yili yakunlari bo'yicha);

tuziladigan xo'jalik shartnomalarining qonun hujjatlariga muvofiqligi yuzasidan ekspertiza o'tkazish;

buxgalteriya hisobini yuritishda va moliyaviy hisobotni tuzishda korxonaning tarkibiy bo'linmalariga metodik yordam berish, ularga moliya, soliq, bank qonunlari va boshqa qonun hujjatlari masalalari bo'yicha maslahatlar berish;

texnik topshiriqlarni ishlab chiqishda, tashqi auditorlik tashkilotlarining takliflarini baholashda hamda auditorlik tekshirishlarini o'tkazish uchun tashqi auditorlik tashkilotini tanlashda tavsiyalarni tayyorlashda korxonaning kuzatuvchi

kengashiga ko‘maklashish.

Ichki audit xizmatining huquq va majburiyatlari

Ichki audit xizmati quyidagi huquqlarga egadir:

ichki auditni amalga oshirish davomida paydo bo‘ladigan masalalar bo‘yicha korxonaning hujjatlarini (rahbarning buyruqlari, farmoyishlari, boshqaruv organlari qarorlari, ma‘lumotnomalar, hisob-kitoblar, zarur hujjatlarning tasdiqlangan nusxalari va boshqa hujjatlarni), korxona mansabdor va mas‘ul shaxslaridan og‘zaki va yozma tushuntirishlar olish;

ichki auditni o‘tkazishga ko‘maklashish uchun korxonaning tegishli mutaxassislarini jalb etish.

Ichki audit xizmati quyidagilarga majbur:

moliya va statistika hisoboti ko‘rsatkichlarining ishonchliligini tekshirish;

ichki auditni amalga oshirishda olingan axborotning maxfiyligiga rioya qilish;

korxonaga uning mansabdor shaxslari va boshqa xodimlari tomonidan zarar etkazilganidan dalolat beruvchi holatlar aniqlangan taqdirda bu haqda darhol korxonaning kuzatuvchi kengashiga xabar berish va auditorlik hisobotida tegishli yozuvni qayd etish;

aktivlarni xatlovdan o‘tkazishda va qonunda belgilangan tartibda uning o‘z vaqtida amalga oshirilishini nazorat qilishda ishtirok etish.

Ichki audit xizmati qonun hujjatlariga va korxonaning ta‘sis hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlarga ham ega bo‘lishi mumkin.

Ichki audit xizmatiga qo‘yiladigan talablar. Ichki audit xizmati xodimlari oxirgi o‘n yilning kamida ikki yilida buxgalteriya hisobi, audit, moliya yoki soliq nazorati sohasida amaliy (shu jumladan, o‘rindoshlik bo‘yicha) ish stajiga ega bo‘lishi va quyidagi talablardan bittasiga javob berishi kerak:

auditorning malaka sertifikatiga ega bo‘lish;

O‘zbekiston Respublikasi oliy ta‘lim muassasalarida yoxud O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga muvofiq O‘zbekiston Respublikasidagi ta‘limga tengligi e‘tirof etilgan xorijiy davlat ta‘lim muassasasida olingan oliy iqtisodiy ma‘lumotga ega bo‘lish.

Ichki audit xizmati xodimlarini sertifikatlash tartibi auditorlarning respublika professional jamoatchilik birlashmalari tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi bilan kelishgan holda belgilanadi.

Ichki audit xizmati xodimlarining soni ichki audit maqsadlariga samarali erishish va vazifalarini hal etish uchun yetarli bo‘lishi kerak hamda korxonaning kuzatuvchi kengashi tomonidan sertifikatsiyalangan ikki nafardan kam bo‘lmagan ichki auditorlardan iborat etib belgilanadi.

Ichki audit xizmatiga ichki auditor sertifikatiga ega bo‘lgan uning rahbari boshchilik qiladi.

Har yili ichki audit xizmati rahbari ichki audit xizmati xarajatlarining yillik smetasini tuzadi va uni tasdiqlash uchun korxonaning kuzatuvchi kengashiga taqdim etadi.

Ichki audit xizmati xodimlarining kasb darajasi tegishli litsenziyaga ega bo‘lgan ta‘lim muassasalarida muntazamlilik asosida ularning malakasini oshirish

vositasida saqlanishi kerak.

Ichki audit xizmati xodimlari korxona kuzatuvchi kengashi tomonidan har yili attestatsiyadan o'tkazilishi kerak.

Quyidagilar ichki audit xizmati mustaqilligining asosiy shartlari hisoblanadi:

ichki audit xizmati rahbarini va uning xodimlarini lavozimga tayinlash va egallab turgan lavozimidan ozod etish, korxona kuzatuvchi kengashining qarorlari bo'yicha ularga ish haqi miqdorini va boshqa to'lovlarni belgilash;

korxona kuzatuvchi kengashiga bevosita bo'ysunish.

Ichki audit o'tkazishga va uni o'tkazish natijalari bo'yicha yig'ma hisobot tuzishga qo'yiladigan talablar:

tasdiqlangan biznes-reja bajarilishini;

korportiv boshqarish prinsiplariga rioya qilinishini;

buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobning holatini;

solliqlar va boshqa majburiy to'lovlar to'g'ri hisoblab chiqilishi va to'lanishini;

moliya-xo'jalik faoliyatini amalga oshirishda qonun hujjatlariga rioya etilishini;

aktivlarning holatini;

ichki nazoratning holatini tekshirish va ularning monitoringini olib borish yo'li bilan faqat ichki audit xizmati xodimlari tomonidan amalga oshiriladi.

Kuzatuvchi kengash tomonidan korxona ixtisosidan kelib chiqib, qonun hujjatlariga muvofiq tekshirishni o'tkazishning boshqa yo'nalishlari belgilanishi mumkin.

O'tkazilgan tekshirishlar natijalari bo'yicha bevosita uni o'tkazgan xodim (xodimlar) tomonidan imzolanadigan tegishli hisobotlar tuziladi.

Bunda:

a) biznes-reja bajarilishini tekshirish natijalari to'g'risidagi hisobot quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

uning bajarilishining miqdor va sifat ko'rsatkichlari tahlili;

uning bajarilishi ta'minlanmagan taqdirda aybdor mansabdor shaxslar shaxsan ko'rsatilgan holda aniqlangan sabablar bayoni;

b) korporativ boshqarish prinsiplariga rioya qilishni tekshirish natijalari to'g'risidagi hisobot quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

korxona boshqaruv organlari tomonidan qabul qilinadigan qarorlarning samaraliligi, uning qatnashchilari (muassislar)ning qonuniy huquq va manfaatlariga rioya etilishi tahlili;

korporativ boshqarish sohasida qonun hujjatlari buzilishi holatlari bayoni (ta'sis hujjatlariga rioya qilish, umumiy yig'ilishlar va korxona boshqaruv organlari majlislari o'tkazilishi, dividendlar to'g'ri hisoblanishi va o'z vaqtida to'lanishi va hokazolar);

d) korxonaning buxgalteriya hisobi va moliya hisoboti holatini tekshirish natijalari to'g'risidagi hisobot quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

buxgalteriya hisobini yuritish va moliya hisobotini tuzishning belgilangan tartibiga rioya qilinishini baholash;

aniqlangan buxgalteriya hisobotini yuritish va moliyaviy hisobotni

tayyorlashning belgilangan tartibi buzilishining tavsifi;

e) soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar to'g'ri hisoblanishi va to'lanishini tekshirish natijalari to'g'risidagi hisobot quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

tuzilgan va tegishli organlarga taqdim etilgan soliqlar va majburiy to'lovlar hisob-kitobi to'g'riligini baholash;

soliqlar va majburiy to'lovlarni hisoblash va to'lashning belgilangan tartibi buzilishi holatlarini, soliq solinadigan bazani belgilashda chetga chiqishlarni bayon qilish;

f) moliya-xo'jalik operatsiyalarini amalga oshirishda korxona tomonidan qonun hujjatlariga rioya qilinishini tekshirish natijalari to'g'risidagi hisobot quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

korxona tomonidan amalga oshirilgan moliya-xo'jalik operatsiyalarining qonun hujjatlariga muvofiqligini baholash;

ichki audit davomida aniqlangan korxona tomonidan amalga oshirilgan moliya-xo'jalik operatsiyalarining qonun hujjatlariga nomuvofiqligini bayon qilish;

g) ichki nazoratning holatini tekshirish natijalari to'g'risidagi hisobot quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

ichki nazorat tizimini va uning faoliyat ko'rsatishidagi mavjud kamchiliklarni bayon etish;

korxona tarkibiy bo'linmalaridagi ijro intizomining holati to'g'risidagi ma'lumotlar, uning aniq xodimlari ishidagi mavjud kamchiliklar.

Aktivlarning holatini tekshirish natijalari aktivlarni xatlovdan o'tkazishning asoslanishini hamda ularning harakati, amalda mavjudligi va saqlanishi to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olishi kerak.

Shuningdek, o'tkaziladigan tekshirishlar bo'yicha barcha hisobotlarda korxona ijro etuvchi organi va uning tarkibiy bo'linmalari faoliyati baholanishi, aniqlangan chetga chiqishlar va qonuniy buzishlarni bartaraf etishga doir tavsiyalar, tasdiqlaydigan hujjatlarning to'liq paketini o'z ichiga oladigan yakuniy qism bo'lishi kerak.

9.2. Aksiyadorlik jamiyatlarida raqobat muhitini rivojlantirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korporatsiyalar o'rtasidagi raqobatning ikkita asosiy – tarmoqlararo va tarmoq ichidagi shakllari mavjud.

Tarmoqlararo raqobat turli tarmoqlar korxonalarini o'rtasidagi eng yuqori foyda normasi olish uchun olib boriladigan kurashdan iborat. Bunday raqobat foyda normasi kam bo'lgan tarmoqlardan foyda normasi yuqori tarmoqlarga kapitallarning oqib o'tishiga sabab bo'ladi. Yangi kapitallar ko'proq foyda keltiruvchi sohalarga intilib, ishlab chiqarishning kengayishiga, taklif ko'payishiga olib keladi. Shu asosda narxlar pasaya boshlaydi. Shuningdek, foyda me'yori ham pasayadi. Kam foyda keltiruvchi tarmoqlardan kapitalning chiqib ketishi teskari natijaga olib keladi: bu yerda ishlab chiqarish hajmi o'zgaradi, mahsulotlarga bo'lgan talab ular taklif qilishidan oshib ketadi, buning okibatida narxlar ko'tariladi, shu bilan birga, foyda me'yori oshadi. Natijada tarmoqlararo raqobat obyektiv ravishda qandaydir dinamik muvozanatni keltirib chiqaradi. Bu muvozanat kapital qayerga sarflanganidan qat'i

nazar teng kapital uchun foyda olinishiga intilishini ta'minlaydi. Demak, tarmoqlararo kapital qaysi tarmoqqa solinmasin, xuddi shu tarmoq me'yorlarini o'rtacha foyda me'yoriga yaqinlashtiradi.

Tarmoqlararo raqobat ikki asosiy vazifani bajaradi. Birinchidan, u tufayli xaridorlar ehtiyojlariga g'oyat mos iqtisodiyot tizimi vujudga keladi. Bu shuning uchun sodir bo'ladiki, ishlab chiqaruvchilar talabning tarmoqlar o'rtasida qayta taqsimlanishiga darhol munosabat bildiradilar. Ikkinchidan, tarmoqlararo raqobat samaradorligining bir qadar ijtimoiy zarur darajasini yaratadiki, u foyda me'yoring o'rtacha darajasida ifodalanadi. Samaradorlikning ushbu darajasiga yeta olmagan korxonalar katta daromadga umid qilmasalar ham bo'ladi. Bunday ahvol barcha ishlab chiqaruvchilarni ishlab chiqarishni tashkil etish va mahsulot sotishni doimo takomillashtirishga majbur etadi.

Tarmoq ichidagi raqobat ishlab chiqarish va sotishning qulayroq sharoitiga ega bo'lish, qo'shimcha foyda olish uchun bir tarmoq korxonalari o'rtasida boradi. Har bir tarmoqqa texnika bilan ta'minlanish darajasi va mehnat unumdorligi darajasi turlicha bo'lgan korxonalar borligi sababli shu korxonalarda ishlab chiqarilgan tovarlarning individual (alohida) qiymati bir xil bo'lmaydi. Tarmoq ichidagi raqobat mahsulotlarning ijtimoiy narxini, boshqacha aytganda, bozor qiymatini aniqlaydi va belgilaydi. Bu qiymat, odatda, o'rtacha sharoitda ishlab chiqarilgan va muayyan tarmoq tovarlarining anchagina qismini tashkil etadigan tovarlarning qiymatiga mos keladi. Tarmoq ichidagi raqobat natijasida texnikaviy darajasi va mehnat unumdorligi yuqori bo'lgan korxonalar qo'shimcha foyda oladilar va aksincha, texnika jihatidan nochor korxonalar esa o'zlarida ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatining bir qismini yo'qotadilar va zarar ko'radilar.

Tarmoq ichidagi raqobat bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobatdir. Uni shu narsa taqozo etadiki, tovarlar narxi, demak, korxona foydasining miqdori ham xuddi shunday tovarlar ishlab chiqarayotgan boshqa ishlab chiqaruvchilar faoliyatiga bog'liq. Ishlab chiqaruvchilar uchun ichki va tashqi sharoitlarning ko'pligi tufayli ular bozorda turlicha mavqeni egallaydi. Ularning har birining tarmoqdagi o'rnini, eng avvalo, korxonaning texnikaviy va texnologik darajasi, unda ishlovchi xodimlar malakasi, mahsulot ishlab chiqarish va sotish qanday tashkil etilganligi belgilab beradi. Tashqi shart-sharoitlar ham: korxona ishlab turgan tabiiy va ijtimoiy muhitga xos xususiyatlar katta ahamiyatga molik. Chunki bug'doy yetishtirishga ixtisoslashgan firma boshqa shart-sharoitlar teng bo'lsa-da, tuproq unumliroq bo'lgan joydan ko'proq daromad oladi. Ishlab chiqaruvchilarni xomashyo yetkazib beruvchilar va ular temiryo'l magistrallari va avtomobil yo'llariga, boshqalardan ko'ra yaqinroq joylashgan korxonalar esa xomashyo yetkazish va mahsulotni sotishda ustunlikka ega bo'ladilar.

Bir tarmoq ichidagi raqobatning to'rtta shakli mavjud: erkin raqobat, monopolistik raqobat, monopoliya va oligopoliyadir. Bugungi kunda respublikamizda erkin raqobatga asoslangan iqtisodiyotni vujudga keltirish, rivojlantirish va takomillashtirish muammolari hal etilmoqda.

Erkin raqobat sharoitida bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqda juda ko'p sonli korxonalar mavjud bo'ladi. Yuqori darajada tashkil qilingan bozorda

ko'plab sotuvchilar o'zlarining mahsulotlarini taklif qiladilar. Erkin raqobatli bozorda alohida korxonalar mahsulot narxi ustidan sezilarsiz nazoratni amalga oshiradi. Chunki har bir korxonada umumiy ishlab chiqarish hajmi uncha katta bo'lmaydi. Shu sababli alohida korxonada ishlab chiqarishning ko'payishi yoki kamayishi umumiy taklifga, demak, mahsulot bahosiga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi.

Erkin raqobat sharoitida yangi korxonalar tarmoqqa erkin kirishi, tarmoqda mavjud bo'lgan korxonalar esa uni erkin tashlab chiqishi mumkin. Xususan, yangi korxonalarning paydo bo'lishi va ularning raqobatli bozorda mahsulotlarini sotishga huquqiy, texnologiyaviy, moliyaviy va boshqa jiddiy to'siqlar bo'lmaydi.

Monopoliya tarmoq bitta firmadan iborat bo'lishi sababli, u mavjud mahsulot (xizmat)ning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi va yakka hukmronlik shakllanadi. Monopoliya sharoitida firma narx ustidan sezilarli nazoratni amalga oshiradi. Buning sababi oddiy. U mahsulot (xizmat)ning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi va demak, taklifning umumiy hajmi ustidan nazorat qiladi.

Monopolistik raqobat o'z ichiga ham monopoliya, ham raqobat elementlarini oladi. Bunda tarmoqdagi bir turdagi mahsulotning o'nlab ishlab chiqaruvchilari birlari bilan qulay narx hamda ishlab chiqarish hajmiga erishish borasida raqobatlashadilar. Biroq ayni paytda har bir ishlab chiqaruvchi o'z mahsulotini tabaqalashtirish, ya'ni shu turdagi boshqa mahsulotlardan qaysi bir jihati (sifat darajasi, shakli, qadoqlanishi, sotish sharoitlari va h.k.) bo'yicha farqlantirish orqali uning monopol ishlab chiqaruvchisiga aylanadi.

Oligopoliya tarmoqda u qadar ko'p bo'lmagan korxonalarning mavjud bo'lishi va hukmronlik qilishidir. Bu oligopoliyaning eng muhim belgisidir. Qaysi tovarlar va xizmatlar bozorida nisbatan kam sonli ishlab chiqaruvchilar hukmronlik qilsa, shu tarmoq oligopolistik tarmoq hisoblanadi.

Oligopolistik tarmoq bir xil yoki tabaqalashgan mahsulot ishlab chiqarishi mumkin. Ko'pchilik sanoat mahsulotlari: po'lat, mis, aluminiy, qo'rg'oshin, temir va shu kabilar fizik ma'noda bir turdagi mahsulotlar hisoblanadi va oligopoliya sharoitida ishlab chiqariladi. Iste'molchilik tovarlari: avtomobillar, yuvish vositalari, sigaretlar, maishiy elektr buyumlari va shu kabilarni ishlab chiqaruvchi tarmoqlar tabaqalashgan oligopoliya hisoblanadi. Oligopoliya sharoitida korxonalar o'rtasidagi raqobat o'zaro bog'liq bo'ladi. Oligopolistik tarmoqda hech qaysi firma o'zining narx siyosatini mustaqil o'zgartirishga botina olmaydi.

Raqobatning ikki asosiy usuli farqlanadi: narx vositasidagi raqobat va narxsiz raqobat.

Narx vositasidagi raqobatlashuvda ishlab chiqaruvchilarning va shunday mahsulotlarinikiga nisbatan narxni pasaytirishi kurashning asosiy usuli hisoblanadi.

Narx vositasidagi raqobatlashuvda kurashning asosiy usuli ishlab chiqaruvchilarning o'z mahsulotlari narxlarini boshqa ishlab chiqaruvchilarning shunday mahsulotlarinikiga nisbatan pasaytirishi hisoblanadi. Uning asosiy va eng ko'p qo'llaniladigan ko'rinishi "narxlar jangi" deb ataladiki, bunda yirik ishlab chiqaruvchilar raqiblarini tarmoqdan siqib chiqarish uchun narxni vaqti-vaqti bilan yoki uzoq muddat pasaytirib turadi. Bu usulni qo'llash uchun ishlab chiqaruvchi boshqa raqiblariga qaraganda unumliroq texnologiyani kiritish, malakaliroq

xodimlarni yollashi va ishlab chiqarishni yaxshiroq tashkil qilishi kerak bo'лади. Faqat shundagina uning tovarining individual qiymati bozor qiymatidan past bo'lib, mazkur tovar narxini tushirish imkoniyatini beradi. Shuningdek, narx bilan raqobatlashuvga quyidagilarni kiritish mumkin:

- muayyan toifadagi iste'molchilar uchun imtiyozli narxlarda (masalan, ulgurji savdoda doimiy xaridorlarga ma'lum bir foiz(%)li chegirmalar berish berish) sotish;
- vaqt va joyiga qarab narxlarni tushirish yoki ko'tarish;
- mahsulotlar sifati yaxshilangan sharoitlarda ham amaldagi narxlarni saqlab turish;
- xaridorlar uchun kredit muddatlarini uzaytirish va shu kabilar.

Narx vositasida raqobatlashish usullaridan biri **demping narxlarni** qo'llashdir. Bunda milliy ishlab chiqaruvchilar o'zlarining tovarlarini boshqa mamlakatlarga ichki bozordagi narxlardan, ayrim hollarda tannarxidan ham past bo'lgan narxlarda sotadi. Shu orqali ular ichki bozorda narxlarning barqarorligiga erishish mamlakatdagi ortiqcha mahsulotni yo'qotish, yangi bozorlarga kirib olish va unda o'zlarining iqtisodiy mavqeyini mustahkamlashga harakat qiladi. Ayrim hollarda narx yordamida raqobatlashishning belgilangan narxlardan chegirma qilish, asosiy xarid qilingan tovarlarga boshqa tovarlarini qo'shib berish, muayyan hollarda imtiyozli narxlarni belgilash kabi usullaridan ham foydalaniladi.

Narxsiz raqobat shu bilan tavsiflanadiki, bunda tovarlarning narxi emas, balki uning sifati, servis xizmat ko'rsatish, ishlab chiqaruvchi firmaning obro'-e'tibori raqobat kurashining asosiy omili hisoblanadi.

Narxsiz raqobat bilan bir vaqtda **yashirin narx yordamidagi raqobat** ham bo'lishi mumkin. Buning uchun yangi mahsulotlarning sifati oshishi va iste'mol xususiyatlarining yaxshilanishi ular narxlarining oshishiga qaraganda tez ro'y berishi kerak. Hozirgi davrda bir turdagi mahsulotlarning ko'payishi ularning sotilishini rag'batlantiruvchi reklama, tovar belgilari va korxona muhrlaridan foydalanishni keltirib chiqarmoqda. Iste'molchilik bozorida qo'shimcha xizmat ko'rsatish orqali xaridorlarni o'ziga jalb qilish keng tarqalmoqda.

Narxsiz raqobatning mahsulot sifatini tabaqalashtirish kabi usuli ham mavjudki, bunda mahsulotlar bir xildagi ehtiyojni qondirishi va bir turga mansub bo'lishi, lekin turli-tuman iste'mol xossalariga ega bo'lishi mumkin. Tovarlar talabga nisbatan ortiqcha bo'lgan sharoitda ishlab chiqaruvchilar tovarlarini kreditga sotish usulidan foydalanib, raqiblaridan ustun kelishlari mumkin. Bunda dastlab tovar narxining faqat bir qismi to'lanadi, uning qolgan qismi esa shartnomada kelishilgan aniq muddatlarda to'lanadi.

Fan-texnika taraqqiyoti avj olgan hozirgi sharoitda texnika va texnologiyaning eng yangi yutuqlari ustidan nazorat qilish uchun kurash raqobatning asosiy usullaridan biriga aylanib bormoqda. Bundan tashqari ishlab chiqaruvchi korxonalar xaridorlarni jalb qilish maqsadida uzoq muddat foydalaniladigan iste'molchilik tovarlariga kafolatli va kafolatdan keyingi xizmat ko'rsatishni amalga oshirmoqdalar. Masalan, kompyuter ishlab chiqaruvchi firma, o'z mahsulotini sotibgina qolmasdan, balki uni o'rnatadi, korxona xodimlarini ulardan foydalanishga o'rgatadi,

kafolatlangan muddatda va undan keyingi davrda ta'mir ishlarini bajaradi, texnikaviy xizmatni amalga oshiradi; mahsulotlari o'lchamlarini buyurtmachi ehtiyojlariga yaqinlashtiradi.

Narxsiz raqobat usullari ichida marketing muhim ahamiyatga ega bo'lib, u mahsulot ishlab chiqarish va sotish jarayonini talabga moslashtiruvchi tadbirlar tizimidan iborat. Bozor iqtisodiyoti sharoitida talabni yaxshi o'rgangan va iste'molchilar ehtiyojlarini to'laroq qondira oladigan korxonalar har doim raqobat kurashida yutib chiqadi. Yirik ishlab chiqaruvchilar bozordagi vaziyatni o'zgartirish uchun o'zlarining ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni kamaytirib, tovar taklifini qisqartiradilar. Shu sababli iqtisodiy beqarorlik davrlarida ham narx barqarorligicha qolaveradi.

Shuningdek, g'irrom va halol raqobat usullari ham ajratib ko'rsatiladi. Raqobatlashuvning noan'anaviy, jamiyat tomonidan e'tirof etilmagan, ijtimoiy axloq qoidalari doirasidan chetga chiquvchi, noiqtisodiy (ya'ni jismoniy kuch ishlatish, majburlash, raqiblarning obro'siga putur yetkazish va h.k.) usullaridan foydalanish **g'irrom raqobat** deb yuritiladi. G'irrom raqobat orqali firmalar o'z raqiblarining tarmoqqa kirib kelishini tajovuzkorona va shafqatsiz bartaraf qilishi mumkin. Bank va resurslarni yetkazib beruvchilarni material va kredit berishdan voz kechirish, yetakchi mutaxassislarni og'dirib olish, narxni keskin pasaytirish g'irrom raqobatning oddiy usullaridir.

Halol raqobat raqobat kurashida jamiyat tomonidan tan olingan, iqtisodiy usullarni qo'llash, o'zining maqsad va manfaatlariga erishishda umumjamiyat manfaatlariga zid keluvchi holatlarni qo'llamaslik kabi qoidalarga asoslanadi.

Raqobatning amal qilishi ma'lum shart-sharoitlar mavjud bo'lishini taqozo qiladi. Bu shart-sharoitlar faqat bozor munosabatlari qaror topgan muhitda bo'lishi mumkin. Shunday ekan, bozor iqtisodiyotini yuzaga keltirish ayni vaqtda raqobatchilik muhitining shakllanishini bildiradi.

Bozor munosabatlari rivojlangan mamlakatlarda raqobatchilik muhiti uzoq davr davomida, o'z-o'zidan, evolyutsion yo'l bilan vujudga kelgan. Bu asta-sekin erkin raqobat muhitini keltirib chiqargan.

Iqtisodiyotda monopollashuv prinsiplari kuchayib borishi bilan raqobat cheklanadi, shu sababli raqobatchilik muhitini vujudga keltirishda davlat ham qatnashadi. Bu esa yuqorida ta'kidlanganidek, davlatning monopoliyalarga qarshi siyosatida o'z aksini topadi. Har bir mamlakatdagi aniq vaziyat, ya'ni iqtisodiyotning monopollashuv darajasi uning miqyosi va tavsifiga qarab, bu siyosat erkin raqobat muhitini yangidan yaratish, uni saqlab qolish, zarur bo'lganda qaytadan tiklash, raqobat usullarini qaror toptirish kabilarga qaratiladi.

Ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda, shu jumladan, bizning respublikada sog'lom raqobatga shart-sharoit hozirlash, iqtisodiy subyektlar mustaqilligini kengaytirish orqali ularni raqobatchilikka jalb qilish iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarning muhim jihatlari hisoblanadi. Zero, Prezidentimiz ta'kidlaganidek, bugungi kunda «... kuchli talab va raqobat iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirishni obyektiv shart qilib qo'yimoqda. Bu borada ham juda ko'p

yechilmagan muammolar bor. Ya'ni eski ma'muriy-taqsimot tizimi qoliplaridan butunlay voz kechish, davlatning iqtisodiyotga aralashuvini yanada cheklash, erkin tadbirkorlik faoliyati uchun amaliy kafolatlarni ta'minlash, iqtisodiyot va biznesni barqaror rivojlantirish, to'laqonli bozor infratuzilmasini shakllantirish yo'lidagi mavjud g'ov-to'siqlarni bartaraf etishimiz zarur».

Bugungi kunda O'zbekistonda ham uyushmalar, konsernlar, korporatsiyalar, kompaniyalar shaklidagi monopoliyalar saqlanib qolgan bo'lib, ular ko'pincha tarmoq vazirliklari mavqe va vazifalariga ega bo'ladi. Mahsulot va xomashyolarning alohida turlarini limit va fond ko'rinishida taqsimlashning eskicha tizimi, shuningdek, biznesni amalga oshirish uchun ruxsat, litsenziya, sertifikatlar berish, kelishish kabi mavjud ma'muriy to'siqlar monopolistik tendensiyalarga ko'proq imkon yaratadi.

Shunga ko'ra, O'zbekistonda samarali raqobat muhitini yaratish uchun quyidagilar bo'yicha chora-tadbirlarning amalga oshirilishi taqozo etiladi:

a) iqtisodiyotda davlat monopolizmining har qanday namoyon bo'lishini maksimal darajada bartaraf etish;

b) bozor sharoitida vujudga kelayotgan monopoliyalarning bozordagi o'z ustunlik mavqelarini suiiste'mol qilish imkoniyatlarining oldini olish.

Shunday qilib, O'zbekistonda raqobatchilik muhitini vujudga keltirishning asosiy yo'li raqobatni inkor qiluvchi davlat monopoliyasidan nodavlat, turli xo'jalik shakllarining mavjudligiga asoslangan va iloji boricha erkin raqobatni taqozo etuvchi bozor tizimiga o'tishdir. Bu yerda raqobatchilik munosabatlarini shakllantirish, avvalo, mustaqil erkin tovar ishlab chiqaruvchilarning paydo bo'lishini taqozo qiladi, chunki raqobatning asosiy sharti alohidalashgan, mulkiy mas'uliyat asosida o'z manfaatiga ega bo'lgan va tadbirkorlik tahlikasini zimmasiga oluvchi erkin xo'jalik subyektlarining mavjudligi, ularning bozor orqali aloqa qilishidir.

O'zbekistonda «Monopol faoliyatni cheklash to'g'risida»gi qonun (1992-yil, avgust) kuchga kiritildi hamda uning asosida raqobatchilikni rivojlantirishga qaratilgan bir turkum hujjatlar normalari ishlab chiqildi. Mazkur qonunga ko'ra, bozorda ataylab taqchillik hosil qilish, narxlarni monopollashtirish, raqobatchilarning bozorga kirib borishiga to'sqinlik qilish, raqobatning g'irrom usullarini qo'llash man etiladi. Qonunni buzuvchilar raqibiga yetkazgan zararni qoplashlari, jarima to'lashlari, g'irromlik bilan olgan foydadan mahrum etilishlari shart.

Iqtisodiyot va monopoliyaga qarshi amaliyot sohasidagi ahamiyatli o'zgarishlar tegishli qonunchilik bazasini yanada takomillashtirishni taqozo etdi. Shunga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 1996-yil 27-dekabrda «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida»gi yangi qonun qabul qilindi. Ushbu qonun monopolistik faoliyat va g'irrom raqobatning oldini olish, uni cheklash, to'xtatishning tashkiliy va huquqiy asoslarini belgilab berib, respublikaning tovar bozorlarida raqobat munosabatlarini shakllantirish va samarali amal qilishiga qaratilgan.

Shuningdek, qonunda, asosan, ikkita muhim yo'nalish, ya'ni birinchidan, monopoliyaga qarshi tartibga solishning prinsipial yangi ko'rinishi bo'lib, u mavjud va saqlanib qolgan monopolistlar tomonidan bozorda hukmronlik mavqeyini suiiste'mol qilishning oldini olish va unga barham berishni ko'zda tutsa, ikkinchidan,

eng asosiy muhim masalalardan hisoblangan monopoliyadan chiqarish va sog'lom raqobat muhitini shakllantirish ekanligi belgilab qo'yilgan.

Monopoliyaga qarshi faol choralarni amalga oshirish uchun 1992-yilda O'zbekistonda monopoliyaga qarshi organ Moliya vazirligining Monopoliyaga qarshi va narx siyosati bosh boshqarmasi sifatida tashkil etildi. Boshqarmaga ro'yxatga kiritilgan monopoliya mavqeyidagi korxonalar mahsuloti bo'yicha narxlarni va rentabellikni tartibga solib turish huquqi berildi. 1996-yilda ushbu boshqarma negizida Moliya vazirligi huzuridagi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish qo'mitasi tashkil qilindi. 2000-yilda respublika Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida»gi farmoniga asosan monopoliyaga qarshi organ Moliya vazirligi tarkibidan chiqarildi va mustaqil davlat qo'mitasiga aylantirildi. Keyinchalik mazkur qo'mitaning faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 30-apreldagi farmoniga binoan u Monopoliyadan chiqarish, raqobatni va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasiga aylantirildi.

Respublikada monopol mavqega ega bo'lgan korxonalarni Davlat reyestriga kiritish uchun mezonlar belgilashda jahon tajribasi hamda o'tish davrining o'ziga xos jihatlari hisobga olinadi.

Hozirgi davrda respublikada agar korxona ishlab chiqargan muayyan mahsulotlar bozordagi shu turdagi mahsulotning 35 %idan ortiq bo'lsa, bu korxona monopolistik korxona sifatida Davlat reyestriga kiritiladi. Oziq-ovqat tovarlari guruhi uchun bunday mezon darajasi 20 % deb belgilangan.

Respublikada monopoliyalar ro'yxatiga kirgan korxona (tarmoq)larning bozordagi mavqeyini tartibga solishda davlat bir qator usullardan foydalanadi. Bu usullardan ikkitasini ajratib ko'rsatish lozim:

1. Monopol mavqedagi korxonalar mahsulotlariga narxlarning eng yuqori darajasi yoki rentabellikning chegarasini belgilab qo'yish.

2. O'z monopol mavqeyini suiiste'mol qilgan monopolistik birlashmalarni bo'lib tashlash yoki maydalashtirish. Bu usul Vazirlar Mahkamasining (1994-yil 18-iyuldagi 366-sonli) qarori bilan tasdiqlangan «Obyektlarning xo'jalik yurituvchi Jamiyatlar va shirkatlar tarkibidan chiqish tartibi to'g'risidagi Nizom» asosida amalga oshiriladi. Respublikada faqat 1994-1996-yillar davomida monopol mavqedagi aksiyadorlar jamiyatlari, ijara va boshqa jamoa korxonalar tarkibidan 14972 ta obyekt chiqarilib, mustaqil korxonalarga aylantirildi.

O'zbekiston Respublikasining «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida» (1996-yil, aprel) qonuni asosida g'irrom raqobatga, shu jumladan, respublika bozorlariga belgilangan talablarga javob bermaydigan tovarlarni chiqarishga yo'l qo'ymaydigan mexanizmni yaratishga ham alohida e'tibor beriladi.

Tabiiy monopoliyalarni davlat yo'li bilan tartibga solish ular mahsulot (xizmat)lariga narxlar va tariflar darajasini, shuningdek, taklif etiladigan tovarlar va xizmatlar turiga doir asosiy ko'rsatkichlarni belgilashni o'z ichiga oladi.

Respublikada raqobatchilik muhitini vujudga keltirishda amalga oshirilayotgan barcha ishlar bozor iqtisodiyotini tarkib toptirishga xizmat qiladi.

Davlatning monopoliyaga qarshi faoliyati va raqobatni rivojlantirishda monopoliyani cheklash va raqobat muhitini yaratishi muhim vazifa hisoblanadi. Bu vazifani amalda hal etish ishlari monopoliyaga qarshi qonunlarga tayanilgan holda olib boriladi. O'zbekiston Respublikasida bu vazifani amalga oshirish Xususiylashtirish, monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish Davlat qo'mitasi zimmasiga yuklatilgan.

Fan-texnika taraqqiyoti avj olgan hozirgi sharoitda texnika va texnologiya eng yangi yutuqlari ustidan nazorat qilish uchun kurash raqobatning asosiy usullaridan biriga aylanib bormoqda. Bundan tashqari ishlab chiqaruvchi korxonalar xaridorlarni jalb qilish maqsadida uzoq muddat foydalaniladigan iste'molchilik mahsulotlariga kafolatli va kafolatdan keyingi xizmat ko'rsatishni amalga oshirmoqdalar.

Raqobatbardoshlik mazkur bozorda mavjud eng yaxshi o'xshash obyektlarga nisbatan aniq ehtiyojni qondirish darajasini tavsiflovchi obyekt xususiyatidir. Shu bilan birga, raqobatbardoshlik aniq bozor sharoitlarida boshqalar bilan musobaqada bardosh berish imkoniyatidir. Raqobatbardoshlik marketing tadqiqodlari natijalari bo'yicha aniqlanadi. U tovarning ham aniq ijtimoiy ehtiyojga moslik darajasi, ham uni qondirishga sarflangan xarajatlar bo'yicha uning raqib tovaridan farqini ifodalovchi tavsifidir. Raqobatbardoshlik nisbiy o'lchov bo'lib, xususiyati shundan iboratki, uni raqobat predmeti, ya'ni korporatsiyalar raqobatbardoshligiga nisbatan ham qo'llash mumkin.

Monopolistik faoliyat iqtisodiy rivojlanishiga ancha jiddiy ta'sir ko'rsatishi, taraqqiyot yo'liga g'ov bo'lishi ham mumkin. Shunga ko'ra, bugungi kunda deyarli barcha mamlakatlar iqtisodiyotida monopoliyalarni davlat tomonidan tartibga solish chora-tadbirlari qo'llanilib, bu **monopoliyaga qarshi siyosat**, deb ataladi. Davlatning monopoliyaga qarshi siyosati asosini monopoliyaga qarshi qonunchilik tashkil etib, u turli mamlakatlarda turli darajada rivojlangan bo'ladi.

Monopoliyalar vujudga kelishining moddiy asosi ishlab chiqarishning to'planishi hisoblanadi. Ishlab chiqarishning to'planishi ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi hamda mahsulot ishlab chiqarish hajmining yirik korxonalarda to'planishini namoyon etadi.

Ishlab chiqarish to'planishining asosiy sababi bo'lib olinayotgan foyda hajmining ko'payishi hisoblanadi. Foydani muntazam ravishda ko'paytirib borish maqsadida tadbirkor olingan qo'shimcha mahsulot (foйда)ning bir qismini kapitallashtiradi, ya'ni unga qo'shimcha ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi sotib oladi. Bu esa ba'zi bir korxonalarning o'sishi hamda ishlab chiqarish miqyoslarining kengayishiga olib keladi. Shu bilan birga, raqobat amaldagi kapitalarning ixtiyoriy yoki majburiy birlashtirish, markazlashtirish tendensiyasini keltirib chiqaradi. Shunday qilib, ishlab chiqarish to'planishining moddiy asosi kapitalning to'planishi va markazlashuvi hisoblanadi.

Kapitalning to'planishi qo'shimcha qiymatning bir qismini jamg'arish (kapitallashtirish) natijasida kapital hajmining oshishidir. Bu jarayon quyidagi ko'rsatkichlar orqali tavsiflanadi: korxonadagi ishlovchilar soni, korxonaning ishlab chiqarish quvvati, qayta ishlanayotgan xomashyo miqdori, tovar aylanmasi hajmi,

foйда hajmi.

Kapitalning to'planishi kapitalning markazlashuvi jarayoni bilan yanada to'ldiriladi. **Kapitalning markazlashuvi** bir kapital tomonidan boshqa birining qo'shib olinishi yoki bir qancha mustaqil kaitallarning aksiyadorlik jamiyati shaklida ixtiyoriy birlashishi orqali kapital hajmining o'sishidir.

Monopoliyaga qarshi siyosat mohiyatini ochib berishda uning turlarini ko'rib chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Monopoliyalarning turlarini bir necha mezonlarga ko'ra ajratish mumkin.

Bozorni qamrab olish darajasiga ko'ra: sof monopoliya, oligopoliya va monopsoniya.

Sof monopoliya tarmoqdagi yagona ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining narx va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi yakkahukmronlik holati hisoblanadi. O'zbekistonda sof monopoliyalar sifatida «O'zbekiston havo yo'llari» DAK, «O'zbekiston temiryo'llari» DAK, Toshkent aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasini misol qilib keltirish mumkin. Darhaqiqat, ular o'z tarmoqlaridagi tegishli faoliyatlarning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi. Shuningdek, ba'zi hollarda tarmoqdagi monopolist ishlab chiqaruvchilar sonining ko'payib borishi monopolistik raqobat holatining vujudga kelishiga sabab bo'ladi.

Monopolistik raqobat tarmoqdagi ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar soni ko'p hamda ular o'rtasida ma'lum darajada raqobat mavjud bo'lgan, biroq har bir ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchi o'z tovar yoki xizmatining alohida, maxsus xususiyatlari mavjudligi sababli ularning narxi va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi ma'lum darajada hukmronlik holati hisoblanadi. Bunga misol tariqasida ko'plab mebel, kiyim-kechak turlari, kir yuvish vositalari va boshqa mahsulotlar ishlab chiqaruvchilarini keltirish mumkin.

Oligopoliya tarmoqdagi bir necha yirik ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining narx va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi hukmronlik holati hisoblanadi. Oligopolist-ishlab chiqaruvchilarga O'zbekistonda sement (asosan, Bekobod, Quvasoy, Ohangaron, Navoiy shaharlarida joylashgan), ko'mir (Angren shahri, Surxondaryo viloyatining Sariosiyo (Sharg'un) va Boysun (To'da) tumanlarida joylashgan) ishlab chiqarishni misol qilib keltirish mumkin.

Monopsoniya – tarmoqdagi ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar soni juda ko'p bo'lib, ular tovar yoki xizmatlarining yagona iste'molchisi yoki xaridori mavjud bo'lgan sharoitdagi yakkahukmronlik holati hisoblanadi. Bunga «O'zDEUavto» korxonasi yaqqol misol bo'la oladi. Mazkur yirik korxona mamlakatimizdagi yengil avtomobillarni ishlab chiqarishda zarur bo'lgan ko'plab ehtiyot va butlovchi qismlarni ularning nisbatan mayda ishlab chiqaruvchilaridan sotib olishda yakkahukmronlik mavqeyiga ega bo'ladi.

Monopoliyaning vujudga kelishi sababi va tavsifiga ko'ra: tabiiy monopoliya, legal monopoliya, sun'iy monopolilarga bo'linadi.

Tabiiy monopoliya tarkibiga kamyob va ishlab chiqarishning erkin tarzda takror hosil qilib bo'lmaydigan elementlari (masalan, nodir metallar, foydali qazilmalar va h.k.)ga ega bo'lgan mulkdorlar va xo'jalik tashkilotlari kiradi. Shuningdek, mazkur monopoliya tarkibiga o'ziga xos texnologiyaning qo'llanishi

sababli raqobatni rivojlantirib bo'lmaydigan ba'zi bir tarmoqlar va ishlab chiqarish turlari ham kiritiladi.

Tabiiy monopoliya – korxonaning texnologik xususiyatlari sababli mahsulotga bo'lgan talabni qondirish raqobat mavjud bo'lmagan sharoitda samaraliroq amalga oshiriluvchi tovar bozorining holati. Bunday samaradorlik ishlab chiqarish hajmining ko'payib borishi bilan tovar birligiga to'g'ri keluvchi xo'jalik xarajatlarining ahamiyatli darajada pasayib borishida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, tabiiy monopoliya subyektlari tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar iste'molini boshqa turdagi mahsulotlar bilan almashtirib bo'lmaydi.

Legal (qonuniy) monopoliya – qonuniy tarzda tashkil etiluvchi monopolistik holat. Ular tarkibiga raqobatdan himoya qiluvchi quyidagi monopoliya shakllarini kiritish mumkin:

1) patent tizimi – ixtirochi va mualliflar tomonidan yaratilgan ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalarini tasdiqlovchi hamda ularga mutlaq huquqni taqdim etish tizimi. Bu jarayon maxsus guvohnomalar – patentlar orqali amalga oshiriladi;

2) mualliflik huquqi – ilmiy, badiiy va san'at asarlari, ijro san'ati fonogrammalari, ko'rsatuvlar, efir to'lqini yoki kabel orqali tasvir uzatish kabilarni yaratish va ulardan foydalanish munosabatlarini qonuniy tarzda tartibga solish shakli. Mualliflik huquqi faqat mualliflar tomonidan o'z mahsulotlarini ma'lum vaqtga yoki butunlay sotish, ulardan nusxa olish va ko'paytirishga ruxsat berish imkonini ta'minlaydi;

3) tovar belgilari – bu savdo belgilari, nishonlari, maxsus ramzlari, nomi va shu kabilarni ro'yxatga olish, huquqiy jihatdan himoya qilish va ulardan foydalanish bo'yicha paydo bo'lgan munosabatlarni qonuniy tarzda tartibga solish shakli.

Sun'iy monopoliya – monopol foyda olish maqsadida tashkil etiluvchi birlashmalarning shartli (tabiiy monopoliyalardan ajratib turish uchun) nomi.

Sun'iy monopoliya o'z manfaatlari yo'lida bozor muhiti tuzilishini ataylab o'zgartiradi, ya'ni:

- bozorga yangi raqiblarning kirib kelishiga yo'l qo'ymaslik uchun turli to'siqlar hosil qiladi (xomashyo va energiya manbalarini egallab oladi; banklarning yangi korxonalarga kredit berishini taqiqlashga harakat qiladi va hokazo);

- ishlab chiqarishning eng yuksak darajadagi texnologiyasiga erishib, qolgan raqiblarini bu darajaga chiqishiga imkon bermaydi;

- ishlab chiqarish miqyosi samarasidan unumliroq foydalanish imkonini beruvchi nisbatan yirik hajmdagi kapitalni qo'llaydi;

- o'z faoliyatini yuqori darajada reklama qilish orqali boshqa raqobatchilarni bozordan siqib chiqarishga harakat qiladi.

9.3. Aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatini tahlil qilish usullari va ko'rsatkichlari

O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksiga va boshqa qonun hujjatlariga muvofiq davlatga tegishli aksiyalar paketlarini (ulushlarni) ishonchli

boshqaruvga berish tartibini belgilaydi.

Aksiyadorlik jamiyatlarining davlatga tegishli aksiyalari paketlari, boshqa xo‘jalik jamiyatlarining ulushlari (keyingi o‘rinlarda davlat aktivlari deb ataladi) davlat manfaatlarini ta‘minlash uchun mazkur Nizomga muvofiq belgilanadigan yuridik va jismoniy shaxslarga – ishonchli boshqaruvchilarga ishonchli boshqaruvga beriladi.

Iшонchli boshqaruvga berilishi kerak bo‘lgan davlat aktivlari uchinchi shaxslarning huquqlari bilan birlashtirilmasligi yoxud istalgan boshqa shaklda birlashtirilishi mumkin emas.

Davlat aktivlarini ishonchli boshqaruvga berish tartiboti. Davlat aktivlari ishonchli boshqaruvchilarga:

vakolatli organ tomonidan berilgan tegishli litsenziyaga ega bo‘lgan yuridik shaxslarga – investitsiya aktivlarini ishonchli boshqaruvchilarga hamda qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda – davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlariga;

qonunda belgilangan tartibda tayinlangan, menejment va marketing sohasida zarur kasb ko‘nikmasi va ish tajribasiga ega bo‘lgan jismoniy shaxslarga – davlatning ishonchli vakillariga, shu jumladan, davlat hokimiyati va boshqaruv organlari xodimlari jumlasidan bo‘lganlarga ishonchli boshqaruvga berilishi mumkin.

Davlat aktivlarini – investitsiya aktivlarini ishonchli boshqaruvchilarga ishonchli boshqaruvga berish tanlov asosida amalga oshiriladi. Tanlovlarni o‘tkazish tartibi O‘zbekiston Respublikasining Xususiylashtirish, monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo‘mitasi tomonidan belgilanadi.

Davlat aktivlarini ishonchli boshqarish huquqi O‘zbekiston Respublikasining Davlat aktivlarini boshqarish agentligi bilan ko‘rsatib o‘tilgan huquqni olgan shaxs o‘rtasida tuziladigan shartnoma bilan ishonchli boshqaruvga beriladi.

Iшонchli boshqaruvchi – yuridik shaxs xo‘jalik jamiyatida davlat aktivlarini boshqarish bo‘yicha o‘zining vakolatli vakilini tayinlaydi.

Iшонchli boshqarish shartnomasi uni uzaytirish imkoniyati bilan birga bir yil muddatga tuziladi va quyidagilarni nazarda tutishi kerak:

tomonlarning nomi;

shartnoma mavzusi, davlat aktivlari ro‘yxati va tavsifi;

shartnomaning amal qilish muddati va uni uzaytirish imkoniyati;

davlatga tegishli aksiyalar paketlarini berish tartibi;

mazkur Nizomning III va IV bo‘limlariga muvofiq tomonlarning huquq va majburiyatlari;

ishonchli boshqaruvchilar tomonidan hisobotlar taqdim etilishi muddatlari;

ishonchli boshqaruvga berilgan aksiyalarni birlashtirish shartlari;

ishonchli boshqaruvchini taqdirlash miqdori va shakli;

ishonchli boshqaruv to‘xatilgan taqdirda davlat aktivlarini oladigan shaxs;

tomonlarning javobgarligi;

shartnoma amal qilishini to‘xtatish uchun asoslar va shartlar;

investitsiya aktivlarini ishonchli boshqaruvchi faoliyatiga cheklovlar (davlat aktivlari investitsiya aktivlarini ishonchli boshqaruvchiga berilgan taqdirda);

qonun hujjatlariga zid bo‘lmagan boshqa qoidalar.

Ishonchli boshqaruvchiga – yuridik shaxsga ishonchli boshqaruvga berilgan davlat aktivlari qiymati nominal qiymati bo'yicha uning balansdan tashqari hisob raqamlarida hisobga olinadi.

O'zbekiston Respublikasining Davlat aktivlarini boshqarish markazi davlatga tegishli aksiyalar paketlari ishonchli boshqaruvga berilishiga shartnoma tuzilgan kundan boshlab 3 ish kunidan kechikmay, bu haqda Davlat qimmatli qog'ozlar markaziy depozitariysini xabardor qiladi.

Davlat qimmatli qog'ozlar markaziy depozitariysi ikki ish kuni mobaynida:

ishonchli boshqaruvga berilgan davlatga tegishli aksiyalar paketlari O'zbekiston Respublikasining Davlat aktivlarini boshqarish markazining «depo» hisob raqamida ishonchli boshqarish huquqini olgan shaxsning subhisob raqamiga o'tkazilishini;

uning ishonchli boshqaruv huquqini olgan shaxs tomonidan tasarruf etilishi imkoniyatini istisno etadigan ko'rsatib o'tilgan aksiyalar paketlarini blokirovka qilishni amalga oshiradi.

Ishonchli boshqaruvga berilgan davlatga tegishli aksiyalar paketlarini, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining depo hisob raqamlaridagi davlat aksiya paketlarini saqlash va ularning «depo» hisob raqamiga o'tkazilishi bo'yicha Davlat qimmatli qog'ozlar markaziy depozitariy xizmatlariga O'zbekiston Respublikasining Davlat aktivlarini boshqarish agentligi tomonidan Xususiylashtirilgan korxonalarga ko'maklashish jamg'armasidan haq to'lanadi.

Ishonchli boshqaruvchining maqomi, huquqlari va majburiyatlari. Ishonchli boshqaruvchi quyidagi huquqlarga ega bo'ladi:

O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga va tuzilgan ishonchli boshqaruv shartnomasi shartlariga muvofiq ishonchli boshqaruvga olingan davlat aktivlariga nisbatan barcha yuridik va amaliy xatti-harakatlarni amalga oshirish, begonalashtirish va undan garov sifatida foydalanish bundan mustasno;

tuzilgan shartnoma shartlariga va unga ishonchli boshqaruvga berilgan davlat aktivlari miqdoriga muvofiq kuzatuvchi kengash a'zosi va jamiyat qatnashchisi sifatida o'zining barcha vakolatlaridan foydalanish;

shartnoma shartlariga va qonun hujjatlariga muvofiq taqdirlanish, davlat aktivlarini ishonchli boshqarishni amalga oshiradigan davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari bundan mustasno.

Ishonchli boshqaruvchi xo'jalik jamiyatining ijro etuvchi organi tomonidan amalga oshiriladigan joriy faoliyatga aralashishga haqli emas.

Ishonchli boshqaruvchi quyidagilarga majbur:

Davlat aktivlarining ishonchli boshqaruvi shartnomasi bo'yicha foyda oluvchi hisoblangan davlatning manfaatlarini ifodalash;

ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, foyda hajmini ko'paytirish va uni taqsimlashda davlatning manfaatlariga rioya qilish maqsadida davlat aktivlari miqdori bilan beriladigan huquqlar doirasida va amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq xatti-harakatlarni amalga oshirish;

korxonaning moliya-xo'jalik faoliyatini yaxshilashga yo'naltirilgan yagona strategiyani amalga oshirish va O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti va davlat

maqsadli jamg'armalari oldida, ish haqi va boshqa majburiy to'lovlar to'lash bo'yicha uning tomonidan boshqarilayotgan korxonaning qarzдорligi paydo bo'lishiga yo'l qo'ymaslik;

ijro etuvchi organning faoliyati, uning tomonidan biznes-reja bajarilishi, jamiyatning moliyaviy resurslaridan oqilona foydalanish, davlat aktivlari bo'yicha hisoblangan dividendlarni O'zbekiston Respublikasi Davlat budjetiga o'z vaqtida to'lash ustidan zarur darajada nazorat qilishni ta'minlash chora-tadbirlarini ko'rish;

xo'jalik jamiyati boshqaruvi organlariga yoki sudga murojaat qilish yo'li bilan davlat aktivlariga nisbatan davlatning manfaatlari (huquqlari) buzilishi bartaraf etilishini talab qilish, davlat manfaatlari buzilishini bartaraf etishga yo'naltirilgan xatti-harakatlarni amalga oshirish;

raqobatbardoshli mahsulotlar ishlab chiqarishni ta'minlash uchun ijro etuvchi organ tomonidan ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiyalar asosida rekonstruksiya qilish hamda texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlashni amalga oshirishni tashkil etish chora-tadbirlarini ko'rish;

xo'jalik jamiyatida O'zbekiston Respublikasi Davlat budjetiga va davlat maqsadli jamg'armalariga soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha, ish haqi bo'yicha qarzдорlik paydo bo'lganda, shuningdek, ketma-ket ikki chorak mobaynida biznes-reja parametrlari bajarilmaganda jamiyatning kuzatuvchi kengashiga ijro etuvchi organ rahbarining ishlarini baholash hamda u bilan mehnat munosabatlarini davom ettirishning maqsadga muvofiqligi to'g'risida tegishli qaror qabul qilish uchun aksiyadorlar (qatnashchilar)ning navbatdan tashqari umumiy yig'ilishini chaqirish masalasini kiritish;

davlat aktivlarini hech bir shaklda begonalashtirmaslik, boshqa shaxslarning majburiyatlarini biriktirmaslik va ulardan garov sifatida foydalanmaslik;

jamiyat muassisi (qatnashchisi) bo'lgan yuridik shaxslarning ustav fondlarida qatnashish (ta'sis etish), ularni tugatish, qayta tashkil etish bo'yicha jamiyatning niyatlari, shuningdek, jamiyatning moliya-xo'jalik holati, boshlanishi jamiyatning moliya-xo'jalik faoliyatini yomonlashtirishi va davlat manfaatlariga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan voqealar to'g'risida O'zbekiston Respublikasining Davlat aktivlarini boshqarish agentligini xabardor qilish;

O'zbekiston Respublikasining Davlat aktivlarini boshqarish agentligining O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga muvofiq berilgan topshiriqlari va ko'rsatmalarini bajarish;

jamiyatning kuzatuvchi kengashi va qatnashchilarning umumiy yig'ilishi ko'rib chiqishi uchun kiritiladigan masalalar bo'yicha qonunda belgilangan tartibda ovoz berish siyosatini O'zbekiston Respublikasining Davlat aktivlarini boshqarish agentligi bilan kelishish;

unga ishonchli boshqaruvga berilgan aksiyalar paketlari begonalashtirilishi to'g'risida O'zbekiston Respublikasining Davlat aktivlarini boshqarish agentligining bildirishnomasi olinganda ikki ish kuni mobaynida uni O'zbekiston Respublikasining Davlat aktivlarini boshqarish agentligining «depo» hisob raqamiga o'tkazish;

qayta tashkil etish kunida o'zining qayta tashkil etilishi fakti to'g'risida O'zbekiston Respublikasining Davlat aktivlarini boshqarish agentligini xabardor

qilish;

O'zbekiston Respublikasining Davlat aktivlarini boshqarish agentligi huquqiy voris bilan ishonchli boshqaruv shartnomasini tuzishni rad etgan taqdirda davlatga tegishli aksiyalar paketi ikki kun muddatda O'zbekiston Respublikasining Xususiylashtirilgan Davlat aktivlarini boshqarish agentligiga qaytarilishi kerak;

unga yuklangan vakolatlarni amalga oshirish chog'ida unga ma'lum bo'lgan ma'lumotlarni uchinchi shaxslarga oshkor qilmaslik va ulardan davlat manfaatlariga zid bo'lgan maqsadlarda foydalanmaslik;

har chorakda O'zbekiston Respublikasining Davlat aktivlarini boshqarish agentligiga belgilanadigan tartibda hisobot taqdim etish;

Ishonchli boshqaruvchi faoliyatini taqdirlash. Ishonchli boshqaruvchiga boshqarish xizmatlari ko'rsatganlik uchun taqdirlash puli asosiy va mukofot puli tarzida to'lanadi.

Ishonchli boshqaruvchiga asosiy taqdirlash puli choraklar bo'yicha taqsimlagan holda yoki ular boshqaradigan aktivlardan olinadigan daromadga nisbatan foizlarda bir yil uchun yozilgan summada belgilanadi. Ishonchli boshqaruvchi oladigan asosiy taqdirlash pulining umumiy miqdori va xususiyatlari shartnomada belgilanadi.

Ishonchli boshqaruvchiga mukofot puli yil natijalari bo'yicha shartnomaga muvofiq to'lanadi.

Ishonchli boshqaruvchi faoliyatini taqdirlash uning O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Xususiylashtirish, monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasi tomonidan Adliya vazirligi bilan birgalikda belgilanadigan tartib asosida davlat aktivlarini boshqarishi samaradorligiga bevosita bog'liq holda amalga oshiriladi.

Ishonchli boshqaruvchi o'zi kuzatuvchi kengashi a'zosi bo'lgan jamiyat mablag'lari hisobiga qo'shimcha ravishda taqdirlanishi mumkin. Ushbu holatda taqdirlash miqdori jamiyatning ichki normativ hujjatlari bilan belgilanadi.

Ishonchli boshqaruvchi:

o'ziga ishonib topshirilgan aktivlarning saqlanishi;

agar ushbu zararlar yengib bo'lmaydigan kuch yoxud O'zbekiston Respublikasining Xususiylashtirilgan korxonalarga ko'maklashish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasi huzuridagi Davlat aktivlarini boshqarish markazining xatti-harakatlari oqibatida yuz berganligini isbotlay olmasa, o'z harakati (harakatsizligi) tufayli yetkazilgan zarar;

qonun hujjatlariga muvofiq hisobot va axborotning o'z vaqtida taqdim etilishi va ishonchliligi uchun qonun hujjatlarida belgilangan tartibda javob beradi.

Davlat aktivlarini ishonchli boshqarishda davlatning manfaatlarini to'g'risida zarur tarzda g'amxo'rlik qilmagan ishonchli boshqaruvchi davlat aktivlarini ishonchli boshqarish vaqtida yetkazilgan zarar va boy berilgan foydani qonunda belgilangan tartibda davlatga to'laydi.

Ishonchli boshqaruvchi (uning rahbari) va O'zbekiston Respublikasining Davlat aktivlarini boshqarish agentligi o'z majburiyatlari zarur tarzda bajarilmaganligi uchun amaldagi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda quyidagi

shakllarda javob beradi:

ishonchli boshqarish shartnomasini muddatidan oldin to'xtatish;

o'zlarining noto'g'ri xatti-harakatlari oqibatida yetkazilgan zararni qoplash (kompensatsiya qilish) (sud qaroriga ko'ra);

shartnoma intizomi buzilganligi uchun ishonchli boshqaruvchi va O'zbekiston Respublikasining Xususiylashtirilgan Davlat aktivlarini boshqarish agentligi mansabdor shaxslarining javobgarligi.

Ishonchli boshqarish huquqini to'xtatish. Ishonchli boshqaruvchi bilan tuzilgan shartnoma quyidagi holatlar boshlanganda to'xtatilishi mumkin:

a) tomonlardan birining:

shartnoma muddati tamom bo'lishi;

boshqa tomon o'z majburiyatlarini bajarmasligi yoki zarur tarzda bajarmasligi;

jamiyat yoki ishonchli boshqaruvchining qayta tashkil etilishi, tugatilishi, bankrot deb e'tirof etilishi;

davlatning shartnoma bo'yicha foyda olishni rad etishi, shuningdek, ishonchli boshqaruvchi tomonidan ishonchli boshqaruvni amalga oshirish mumkin emasligi sababi bilan ishonchli boshqaruvchining boshqarishning amalga oshirishni rad etishi munosabati bilan shartnomani to'xtatish to'g'risida sabablari asoslangan arizasi. Shartnoma ariza taqdim etilgan paytdan boshlab 10 kun o'tgandan keyin bekor qilingan deb hisoblanadi.

b) davlat aktivlarini begonalashtirish to'g'risida belgilangan tartibda qaror qabul qilinishi. Ushbu holatda shartnoma, shu jumladan:

aksiyalar paketlarini boshqarishda – davlatga tegishli aksiyalar paketi O'zbekiston Respublikasining Davlat aktivlarini boshqarish agentligining oldi-sotdi shartnomasi tuzilganligi to'g'risidagi bildirishnomasiga muvofiq ishonchli boshqaruvchining «depo» subhisob raqamidan O'zbekiston Respublikasining Davlat aktivlarini boshqarish agentligining hisob raqamiga o'tkazilgan paytdan boshlab, Xususiylashtirilgan korxonalarga ko'maklashish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasining aksiyalar paketi (yoki uning bir qismi) ustav fondiga berilishi to'g'risida buyrug'i chiqqan paytdan boshlab;

ishonchli boshqaruvchi fuqaro vafot etgan, u huquqiy layoqatsiz, huquqiy layoqati cheklangan yoki dom-daraksiz ketgan deb e'tirof etilgan taqdirda bekor qilingan deb hisoblanadi.

d) Ishonchli boshqaruvchi bilan tuzilgan shartnoma qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa asoslar bo'yicha bekor qilinishi mumkin.

Ishonchli boshqarish shartnomasining amal qilishi to'xtagandan keyin davlat aktivlariga egalik qilish, ulardan foydalanish va ularni boshqarish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Mustaqil ishlash bo'yicha nazorat savollari

1. Aksiyadorlik jamiyatlarida faoliyatni tartibga solish mexanizmlari mazmuni va mohiyati nimalardan iborat?

2. Aksiyadorlik jamiyatlarida raqobat muhitini rivojlantirish xususiyatlarini tushuntirib bering.

3. Aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatini tahlil qilish usullari va ko'rsatkichlari tushuntirib bering.

4. Ishonchli boshqaruvchining maqomi, huquqlari va majburiyatlari haqida tushuncha va ularning zarurligi nimalardan iborat?

5. Aksiyalar paketlarini boshqarish qanday amalga oshiriladi?

Mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining 233-I-sonli qonuni. "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida (yangi tahriri)", 1996-yil 26-aprel. Yangi tahriri O'RQ-370-son bilan 2014-yil 6-mayda tasdiqlangan.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni. // O'zbekiston Respublikasi Qonunlari to'plami. 2017-y. 6-son. – 70 b.

3. Zaynutdinov Sh.N. Korporativ boshqaruv asoslari. O'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston, 2008. – 260 b.

4. Xodiyev B.Yu., Berkinov B.B. Korporativ boshqaruv va raqobatni rivojlantirish. O'quv qo'llanma. – T., 2011-y.

5. Steen Thomsen & Martin Conyon – Corporate Governance, mechanisms and systems. McGraw-Hill Higher Education UK, 2012. – 367 pp.

6. Bob Tricker – Corporate Governance, Principles, Policies and Practices, 3 rd edition, Oxford online resources center, 2012. – 904 pp.

7. www.webofscience.com – Xalqaro ilmiy maqolalar platformasi.

8. www.ziyounet.com – axborot-ta'lim tarmog'i.

10-bob. KORPORATIV BOSHQARUVDA AXBOROT BILAN SAMARALI TA'MINLASH TIZIMI

10.1. Korporativ boshqaruvda axborot va uning vazifalari

Axborotlarni boshqaruv kompaniyaning ma'lum darajadagi qaror qabul qilishi demakdir. Iqtisodiy asoslangan qaror qabul qilish tegishli axborotlardan samarali foydalanish bilan belgilanadi. Buyuk davlat arbobi Napoleon: «Boshqarish, demak, oldindan ko'ra bilish, buning uchun esa kerakli axborotlarga ega bo'lish lozim»²⁸ – deb ta'kidlaydi. Taniqli shveysariyalik iqtisodchi olim I. Sher esa «Buxgalteriya hisobi kompaniyaning o'tmishini, shubhasiz, aniq baholovchi, hozirgi zamonining zarur yo'ldoshi va boshqaruvchisi, xo'jalik faoliyati kelajagi uchun har tomonlama nisbatan istiqbolli maslahat beruvchisi hisoblanadi» deb ta'riflaydi.

Bunday hisob ma'lumotlarining roli va imkoniyatlari haqidagi tushuncha kompaniyalarda buxgalteriyaning oddiy hisob bo'limidan xo'jalik faoliyatining moliyaviy maslahatchisi va menejeriga aylantirmoqda. Moliyaviy hisobotlar korxona moliyaviy faoliyatning «oxirgi natijalari» hisoblanib qolmasdan, samarali iqtisodiy faolligini rag'batlantirishdagi zarur boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun axborotlar manbalariga aylanmoqda.

Umuman bu ikki tarifdan shuni ko'rishimiz mumkinki, boshqarish oldindan ko'ra bilish hisoblanadi, uning uchun zarur axborotlarga ega bo'lish lozim. Bunday axborotlarning asosiy manbalari esa buxgalteriya hisobi va uning hisobotlar tizimi hisoblanadi.

Kompaniyalarda moliyaviy axborotlar samaradorligi boshqaruv qarorlari qabul qilishda foydalaniladigan axborotlar tizimi orqali aniqlanadi. Kompaniyalarda moliyaviy axborotlar bazasini shakllantirish moliyaviy faoliyatni boshqarish uchun strategik qarorlar qabul qilish va mazkur strategik qarorlarni amalga oshirishning taktik usullarini ishlab chiqish kabi samarali joriy boshqarishga muvofiq keluvchi maqsadli yo'naltirilgan axborotlar ko'rsatkichlarini tanlash jarayonini o'z ichiga oladi.

Ma'lum kompaniyalar uchun moliyaviy axborot ko'rsatkichlari tizimini shakllantirish uning tarmoq xususiyatlari, tashkiliy huquqiy shakllari, ishlab chiqarish hajmi, xo'jalik faoliyati diversifikatsiya darajasi va boshqa shart-sharoitlarga bog'liq. Shuning uchun axborotlar bazasiga kiritiladigan ko'rsatkichlarning jami axborotlar manbalari turlari bo'yicha guruhlashtiriladi va kompaniyalar amaliy faoliyatida har qaysi guruhlar bo'yicha qat'iy aniqlashtirishlar talab qilinadi.

Kompaniyalar faoliyatini boshqarishda axborotlarning asosiy manbalari bevosita kompaniyalar iqtisodiy faoliyatini tartiblashtiruvchi buxgalteriya va moliyaviy hisobotlar tizimi hisoblanadi. Hozirgi sharoitda iqtisodiyotning turli tarmoqlarida faoliyat yurituvchi kompaniyalar iqtisodiy faoliyati natijalaridan davlat bilan birgalikda boshqa iqtisodiy subyektlar ham manfaatdor hisoblanadi. Shuning uchun ham iqtisodiy faoliyat, xususan, ishlab chiqarish faoliyati natijalarini o'zida aks ettiruvchi moliyaviy axborotlarni shakllantirish muhim iqtisodiy ahamiyat kasb etadi. Quyidagi chizma orqali buni ko'rib o'tishimiz mumkin:

²⁸ Ковалев В.В. Финансовый анализ. – М., Финансы и статистика, 2004 г.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korporatsiyalarda axborotlardan foydalanuvchilar

	<i>Ichki foydalanuvchilar</i>	<i>Tashqi foydalanuvchilar</i>
<i>Bozor iqtisodiyoti</i>	Boshqaruv xodimlari	Aksiyadorlar va boshqa mulkdorlar; kreditorlar, mol yetkazib beruvchilar, sotib oluvchilar va davlat organlari
<i>Ma'muriy buyruqbozlik asosidagi iqtisodiyot</i>	Kompaniya rahbariyati	Davlat, vazirliklar, statistika va soliq organlari, boshqa davlat organlari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy hisobotlardan axborotlar sifatida ichki foydalanuvchilar korxonalarining boshqaruv xodimlari hisoblanadi. Ularning funksional vazifalariga bevosita kompaniyaning rentabelligini oshirishga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, o'zgaruvchan va o'zgarmas xarajatlarning mahsulot tannarxidagi salmog'ini aniqlash, moliyaviy hisobotlarning turli ko'effitsiyentlari: likvidlilik, kapitallar tarkiblari, ishbilarmon faollik, rentabellik, bozor faolligi va shu kabi ko'rsatkichlari tizimining boshqaruv va moliyaviy qarorlar qabul qilish uchun zarur axborot manbalari kiradi.

Moliyaviy hisobotlardan axborotlar manbayi sifatida tashqi foydalanuvchilar, o'z navbatida, ikki guruhga ajratiladi: kompaniya faoliyatidan manfaatdor foydalanuvchi va ma'lum faoliyat maqsadlaridan foydalanuvchilar.

Birinchi guruh foydalanuvchilariga kompaniyaning potensial mulkdorlari, moliyaviy hisobotlaridan kredit taqdim etish va uning muddatini uzaytirishning maqsadga muvofiqligini baholash uchun potensial kreditorlar kiritiladi, mazkur mijozlar bilan ishbilarmon aloqalar ishonchliligini aniqlovchi yetkazib beruvchi va sotib oluvchilar, soliq to'lovlari intizomining to'g'riligi, moliyaviy hisobotlarining to'g'ri tuzilishini tekshirish uchun davlat ham moliyaviy tashqi foydalanuvchilar qatoriga kiritiladi.

Ikkinchi guruh foydalanuvchilari birinchi guruh foydalanuvchilari manfaatlarining himoyasi uchun zarur bo'lgan hisobotlarni o'rganuvchi yuridik va jismoniy shaxslardir. Bularga:

- investorlar manfaatlarini himoya qilish maqsadida hisob va hisobotning umumiy qoidalar va qonunchiligiga tekshirilayotgan kompaniya hisobotlarining muvofiqligini tekshiruvchi auditorlik xizmatlari;

- o'zlarining mijozlariga kapitallarni samarali joylash bo'yicha maslahatlarni ishlab chiqish maqsadida moliyaviy hisobotlardan axborotlar sifatida foydalanuvchi moliyaviy maslahatlar bo'yicha maslahatchilar.

Shuningdek, kompaniyalar axborotlarni oshkora qilish tizimi quyidagilarni nazarda tutadi:

- O'zbekiston kompaniyalari ish amaliyotiga xalqaro moliyaviy hisob va hisobot andozalarini joriy qilish;

- axborotlarni berishdan bosh tortgan yoki noto'g'ri axborotlarni taqdim qilgan kompaniya rahbarlariga ko'riladigan choralarni kuchaytirish;

- moliyaviy va nomoliyaviy axborotlarni oshkor qilishning aniq tartibini

o'rnatish;

- yagona axborot tizimini yaratish. Unda emitentlarning hisobotlari yig'iladi va tartiblashtiriladi va barchaga teng huquqli, o'z vaqtida va katta xarajatlarsiz undan axborotlarni olish imkoniyati beriladi;

- investorlar uchun ahamiyatli axborotlar mezonlarini takomillashtirish;

- ixtisoslashtirilgan nashrlar, reyting agentliklari, axborotni oshkora qilish mustaqil markazlariga axborot yordamini berish;

- aksiyadorlik jamiyatining yillik hisoboti;

- yillik buxgalterlik balans va moliyaviy natijalar haqida hisobot;

- aksiyadorlar umumiy yig'ilishining o'tkazilishi haqida xabar;

- egalikdagi aksiyalar soni va turlari ko'rsatilgan holda aksiyadorlik jamiyatining affillangan shaxslari ro'yxati.

10.2. Aksiyadorlik jamiyatlarida axborotlarni oshkorish etish tartibi

Aksiyadorlar Umumiy yig'ilishiga tayyorgarlik ko'rish davomida aksiyadorlarga berilishi lozim bo'lgan hujjatlar (materiallar) ro'yxati:

1. Yillik buxgalteriya hisoboti.

2. Jamiyat yillik buxgalteriya hisobotini tekshirish bo'yicha Taftish komissiyasining (Taftishchining) xulosasi.

3. Yillik buxgalteriya hisobotini tekshirish natijalari bo'yicha Jamiyat auditorining xulosasi.

4. Yillik moliyaviy xo'jalik hisobotini tekshirish bo'yicha aksiyadorlik jamiyati taftish komissiyasining (Taftishchining) xulosasi.

5. Quyidagi organlar a'zolariga nomzodlar haqida ma'lumotlar:

- Jamiyat Kuzatuv kengashiga;
- Jamiyat Taftish komissiyasiga (Taftishchilikka);
- Jamiyat Ijroiya organiga;
- Jamiyat hisob komissiyasiga;

6. Jamiyat Ustaviga kiritiladigan o'zgartirish va qo'shimchalar yoki Jamiyat Ustavining yangi tahrirdagi loyihasi.

7. Jamiyat boshqaruv organlari faoliyatini tartibga soluvchi ichki hujjatlar loyihalari.

8. Aksiyadorlar Umumiy yig'ilishi qarorlarining loyihasi quyidagi masalalarni tasdiqlash bo'yicha tayyorlanadi:

- Jamiyat yillik hisoboti;
- yil yakuniga ko'ra sof foydani taqsimlash va dividendlar berish;
- Kuzatuv kengashi a'zolariga beriladigan taqdirlash puli miqdori va kengash faoliyatiga doir xarajatlarni qoplash;
- Jamiyat auditori.

9. Jamiyat Ustavida nazarda tutilgan boshqa axborotlar.

Aksiyador tanishish huquqiga ega bo'lgan hujjatlar va materiallar ro'yxati:

1. Jamiyatni tashkil qilish haqida qaror.

2. Jamiyat Ustavi hamda unga kiritilgan o'zgartirishlar va qo'shimchalar.

3. Jamiyatning davlat ro'yxatidan o'tganligi haqida guvohnoma.

4. Jamiyat balansida turgan mulklarni tasdiqlaydigan hujjatlar.
5. Aksiyadorlar Umumiy yig'ilishi yoki boshqa boshqaruv organi tomonidan tasdiqlanadigan hujjatlar.
6. Jamiyat filiali yoki vakolatxonasi haqida Nizom.
7. Yillik moliyaviy hisobot.
8. Emissiya prospekti.
9. Tegishli organlarga topshiriladigan moliyaviy hisobot hujjatlari.
10. Aksiyadorlar Umumiy yig'ilishi, Kuzatuv kengashi va Taftish komissiyasi majlislarining bayonnomalari.

11. Jamiyatning affillangan shaxslari ro'yxati.
12. Jamiyat Taftish komissiyasi, auditorlik tashkiloti va davlat moliyaviy nazorat organlarining xulosalari.
13. Jamiyat Ustavi, jamiyat boshqaruv organlari qarorlari, shuningdek, qonunchilikda nazarda tutilgan boshqa hujjatlar.

Aksiyador yuqorida keltirilgan hujjatlar bilan tanishish orqali quyidagi imkoniyatlarga ega bo'ladi:

- Aksiyadorlik jamiyatlari boshqaruv organlari faoliyatining qonuniyligini nazorat qilish;
- Aksiyadorlik jamiyatlari moliyaviy holatini tahlil qilish;
- mas'ul shaxslarning suiiste'molchiliklari yoki ularning noqobil harakatlari natijasida Jamiyatga keltirilgan zararni aniqlash;
- yangi davr uchun biznes-reja loyihasiga o'z takliflarini tayyorlash;
- Aksiyadorlik jamiyatlari rahbariyati tomonidan joriy davr biznes-rejasi bajarilishining nazorati;
- qonunga zid tarzda yirik bitimlarning tuzilishi yoki bitim tuzishdan manfaatdor shaxslar suiiste'molchiliklarini aniqlash;
- jamiyat aktivlarining maqsadga muvofiq ishlatilish hollarini aniqlash.

Har yilda jamiyat tomonidan e'lon qilinadigan va boshqa tarzda oshkora qilinadigan hujjatlar ro'yxati:

1. Jamiyat yillik hisoboti.
2. Buxgalterlik balansi, foyda va zararlar hisobi.
3. Emissiya prospekti.
4. Aksiyadorlar Umumiy yig'ilishini o'tkazish haqida xabar.
5. Jamiyatning affillangan shaxslari ro'yxati.
6. Vakolatli davlat idorasi tomonidan belgilanadigan boshqa ma'lumotlar.

Aksiyadorlik jamiyati yillik hisoboti. Jamiyat yillik hisoboti aksiyadorlik kapitali qiymatini o'stirish hamda aksiyadorlar va investorlar uchun aksiyadorlik kompaniyalarning "ravshanligi"ni oshirish vositasi bo'lishi mumkin va lozim.

Jamiyat yillik hisoboti tuzilmasi:

- kompaniyaning qisqacha tavsifi;
- biznesning qisqacha tavsifi;
- qimmatli qog'ozlar haqida axborot;
- xo'jalik faoliyatining qisqacha ta'rifi;
- moliyaviy ahvol;

- aksiyadorlik jamiyati boshqaruv tizimining qisqacha yoritilishi;
- aksiyadorlik guruhidagi (qaram korxonalar) ahvol;
- aksiyadorlik kapitalini boshqarishning qisqacha tavsifi;
- boshqarish va nazorat organlari faoliyati haqida ma'lumot;
- qo'shimcha (majburiy) axborotlar;
- oxirgi 3 yil ichida moliyaviy hisobot.

Aksiyadorlik jamiyatining axborot ochiqligini baholashda oshkor etiladigan axborotlar mazmuni:

Mulkchilik tarkibi bo'yicha:

- aksiyadorlar umumiy soni (jismoniy va huquqiy shaxslar) haqida ma'lumot;
- yirik nazorat paketlarining egalari, ularning kompaniya faoliyatiga ta'sir darajasi va o'zaro munosabatlari haqida ma'lumot.

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishlarini tayyorlash va o'tkazish bo'yicha:

- yig'ilishlar haqidagi xabar;
- aksiyadorlarga yuboriladigan hujjatlar;
- yig'ilishda qatnashuvchi aksiyadorlar haqida;
- ovoz berish tartibi haqida aksiyadorlarga axborot;
- aksiyadorlar Umumiy yig'ilishlari materiallari, shu jumladan, yillik hisobot.

Qimmatli qog'ozlar emissiyasi va ahamiyatli voqealari bo'yicha:

- emissiyalar haqida hisobot;
- ahamiyatli voqealar, shu jumladan, ayrim institutlar tomonidan solgan jarimalar haqida hisobot;
- emitentlarning yil choraklari bo'yicha hisobotlari.

Kompaniya rahbariyati haqida axborot:

- Jamiyat Kuzatuv kengashi va ijroiya organi a'zolariga qarashli aksiyalar haqida;

- Ijroiya organi a'zolari bilan mehnat shartnomasining mazmuni haqida;
- Kuzatuv kengashi va ijroiya organi a'zolarini taqdirlash haqida.

Rahbariyatning tahliliy ma'lumotnomalari bo'yicha:

- faoliyat natijalari va ahamiyatli voqealar bo'yicha izohlar;
- bozorlar va tavakkalchilik darajasining tahlili;
- strategiyaning bayoni;
- bashoratlar va fikrlar;
- dividend siyosati.

Boshqalar bo'yicha:

- Ustav va ichki hujjatlar;
- auditor xulosasiga izohlar;
- to'langan dividenlar haqida ma'lumotlar.

Axborotning o'z vaqtida oshkor qilinishi:

- zarur hisobotning Qimmatli qog'ozlar fond birjasiga taqdim etilishi;
- aksiyadorlar yillik umumiy yig'ilishiga yillik hisobotlarning va boshqa axborotlarning taqdim etilishi.

Oshkor qilinayotgan axborotlar bilan tanishish imkoniyati bo'yicha:

- xususiy veb-saytning mavjud bo'lishi, undagi axborotlarning o'z vaqtida

yangilanishi;

- investorlar bilan aloqa xizmatining mavjudligi, jamiyat binosida axborotlar bilan tanishish uchun joy ajratilganligi.

Tijorat siri va insayderlik (ichki) axborotlari bo'yicha:

- davlat siri;
- tijorat siri;
- xizmat sirlaridan voqif bo'lgan shaxslar;
- tijorat sirining saqlanishi;
- zararlarni qoplash.

Investorlar bilan o'zaro munosabatda bo'lish dasturi.

Quyidagilar investorlar bilan o'zaro munosabatda bo'lish dasturining tarkibiga kiradi:

- milliy va xalqaro andozalarga muvofiq tayyorlangan va auditor tomonidan tasdiqlangan yillik buxgalterlik va moliyaviy hisobot;

- jamiyat moliyaviy va xo'jalik faoliyati natijalarini, shu jumladan, moliyaviy hisobotga kirmagan natijalarni tahliliy baholash;

- faoliyat natijalari va kelajakdagi rejalari, shu jumladan, biznesdagi o'sish yoki o'zgarish, qayta tashkil qilish, yangi obyektlarni ishga solish va boshqa masalalarga Ijroiya organining tushuntirishlari (izohlari).

Investorlar bilan o'zaro munosabatda bo'lish dasturi quyidagi qo'shimcha elementlarning kiritilishi hisobiga kengaytirilishi mumkin:

- oraliq moliyaviy hisobot;

- AJ faoliyatining ham ijobiy, ham salbiy voqealari va tendensiyalari haqida davriy ravishda berib turiladigan press-relizlar;

- Investitsiya banklari topshirig'i bilan aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatini kuzatib borayotgan tahlilchilarni taklif qilgan holda xorijiy hamjamiyat uchun brifinglar o'tkazish;

- Ijroiya organi vakillarining asosiy portfel investorlari va kreditorlar bilan uchrashuvlari.

Ma'lumotlarni kechikib yoki noto'liq taqdim etilishi uchun javobgarliklar O'zbekiston Respublikasining "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida" qonunining 54-moddasiga binoan Qimmatli qog'ozlar bozorining professional ishtirokchilari va emitentlar investor oldida yetkazilgan zararlarni doirasida quyidagilar uchun mulkiy javobgar bo'ladi:

- qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan axborotni investorning talabiga binoan taqdim etmaganlik yoki noto'g'ri ma'lumotlar taqdim etganlik uchun;

- qimmatli qog'ozlar emissiyasining belgilangan tartibini buzganlik uchun;

- qimmatli qog'ozlarning insofsiz reklamasini amalga oshirganlik;

- narxlar borasida hiyla-nayrang ishlatilganlikning aniqlangan faktlari uchun, shuningdek, qimmatli qog'ozlar, qimmatli qog'ozlarning emitentlari, qimmatli qog'ozlarga doir narxlar to'g'risida, qasddan buzib ko'rsatilgan axborot, shu jumladan, reklamada shunday axborot taqdim etish orqali investorni qimmatli qog'ozlarni sotib olishga yoki sotishga undaganlik uchun. Qimmatli qog'ozlar

bozorida narxlar borasida hiyla-nayrang ishlatganlik alomatlari qonun hujjatlarida belgilanadi. Qimmatli qog'ozlar bozorida narxlar borasida hiyla-nayrang ishlatilganligi fakti sud tartibida e'tirof etiladi.

10.3. Korporativ tuzilmalarda kommunikatsiya jarayoni

O'zbekiston Respublikasining "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida"gi qonunning 55-moddasiga binoan qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchilariga nisbatan quyidagi iqtisodiy sanksiyalar qo'llaniladi:

- mansabdor shaxsga nisbatan ma'muriy jazo chorasi qo'llanilganidan keyin bir yil ichida takroran sodir etilgan qoidabuzarliklarni tugatish to'g'risidagi ko'rsatmani bajarishdan bo'yin tovlaganlik uchun – eng kam ish haqining qirq baravaridan yetmish baravarigacha miqdorda;

- emitentlar tomonidan qimmatli qog'ozlarni chiqarishning belgilangan tartibini investorlarga zarar yetkazilishiga olib kelgan tarzda buzganlik uchun – qimmatli qog'ozlarni chiqarish hajmining 5 foizi miqdorida, biroq eng kam ish haqining yuz baravaridan ko'p bo'lmagan miqdorda;

- qimmatli qog'ozlarga doir bitimlar tuzish va ularni ro'yxatdan o'tkazishning belgilangan tartibi qimmatli qog'ozlar bozorining professional ishtirokchilari tomonidan buzilganligi uchun – qimmatli qog'ozlarga doir bitim summasining 5 foizi miqdorida, biroq eng kam ish haqining yetmish besh baravaridan ko'p bo'lmagan miqdorda, mazkur qoidabuzarlik bir yil ichida takroran sodir etilgan taqdirda esa qimmatli qog'ozlarga doir bitim summasining 10 foizi miqdorida, biroq eng kam ish haqining yuz baravaridan ko'p bo'lmagan miqdorda;

- investorlar, tekshiruvchi organlar va nazorat qiluvchi organlarni atayin noto'g'ri ma'lumotlar tarqatish (taqdim etish) orqali chalg'itganlik uchun – eng kam ish haqining uch yuz baravaridan to'rt yuz baravarigacha miqdorda.

O'z vaqtida va to'liq ma'lumotlarni bermaslikning javobgarligi bo'yicha. "Qimmatli qog'ozlar bozorida investorlarning huquqlarini himoya qilish" qonuniga binoan (8-modda) emitentlar va investitsiya institutlari qonunchilikka asosan keltirilgan zarar hajmida investorlar oldida:

- investorga ularning talabiga binoan qonunchilikda nazarda tutilgan axborotlarni bermaganligi yoki noto'g'ri axborotlarni bergani uchun;

- qimmatli qog'ozlarni nohalol reklama qilganligi, belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilmagan, shuningdek, muomalasi qonun tomonidan man qilingan qimmatli qog'ozlarning reklamasi uchun;

- qimmatli qog'ozlar bozorida narxlar o'yini va boshqa aniqlangan qoidabuzarliklar, shuningdek, qimmatli qog'ozlar, emitentlar, qimmatli qog'ozlarning narxlari haqidagi qasddan o'zgartirilgan axborotlarni berish orqali investorlarni qimmatli qog'ozlarni sotib olishga yoki sotishga dav'at qilgani uchun mulkiy javobgar bo'ladilar.

"Qimmatli qog'ozlar bozori faoliyati mexanizmlari haqidagi" qonunga asosan (31-modda) qimmatli qog'ozlar bozorida reklama beruvchi shaxs, vijdotsiz reklama oqibatida yetkazilgan zarar uchun javobgar bo'ladi. Qimmatli qog'ozlar bo'yicha qonunchilikning buzilishi ro'y berganda vakolatli davlat organi quyidagilar uchun

jarimalar solishi mumkin:

- emitentlar va qimmatli qog'ozlar haqida axborotlarni, hisobotlarni e'lon qilmaslik yoki o'z vaqtida e'lon qilmaslik, shuningdek, davlat nazorat organlariga hisobotlarni yoki axborotlarni taqdim qilmaslik yoki o'z vaqtida taqdim qilmaslik – 70 minimal ish haqi darajasida;

- qonun buzilishlarni to'xtatish to'g'risidagi ko'rsatmalarni bajarishdan bo'yin tovlash yoki o'z vaqtida bajarmaslik – 100 minimal ish haqi darajasida;

- noto'g'ri ma'lumotlarni tarqatish (taqdim etish) yo'li bilan investorlarni va nazorat organlarini adashtirgani uchun – 800 minimal ish haqi darajasida.

Audit va ichki nazorat tizimida rahbariyatga yuklatilgan vazifalarga quyidagilar kiritiladi:

- ichki nazorat va belgilangan hisobxona yozuvlarining ishonarli va muvofiq tizimini o'rnatish va unga amal qilish;

- Kuzatuv kengashi tomonidan o'rnatilgan siyosatning va tartibining bajarilishini ta'minlash;

- aktivlar butunligini ta'minlash;

- faoliyatning qonunchilikka zid kelmasligi.

Ichki nazorat moliyaviy hisobotning ishonarliligi, faoliyatning samaradorligi va qonun hamda me'yoriy hujjatlarga muvofiqligi masalalari bo'yicha korxonaning maqsadlariga erishishga nisbatan, shubhasiz, komil ishonch hosil qilish uchun korxonaga rahbarlik qilishga javobgar shaxslar tomonidan ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi.

Ichki nazorat tizimi quyidagilarni ta'minlashi kerak:

- rahbariyat siyosatiga (strategiyasiga) amal qilinishi;

- mulkning va axborotlarning asralishi;

- axborotlarning o'z vaqtidaligi va ishonchligi;

- qonunchilik talablarining bajarilishi.

Insayderlik amallari. Bu shunday amallarki, ular natijasida muhim voqealar va faktlar haqidagi konfidensial xususiyatga ega bo'lgan axborotlarni biluvchi xodimlar o'z bilimlarini fond bozorida foyda topish yoki zarardan qochish maqsadida ishlatishi orqali aksiyalarni sotib olayotgan va sotayotgan hamda insayderlik axborotlarini bilishda ustunlikka ega bo'lmagan oddiy investorlarga zarar keltiriladi.

10.4. Aksiyadorlik jamiyatlarida tijorat siri

Aksiyadorlarning, investorlarning, qimmatli qog'ozlar bozori professional ishtirokchilarining va boshqa manfaatdor shaxslarning jamiyat va uning faoliyati to'g'risidagi ishonchli axborotga bo'lgan axborot ehtiyojini qondirish yo'li bilan Jamiyat faoliyatining ochiqqligi va shaffofligini ta'minlash axborot siyosatining iqtisodiy mazmun-mohiyatini aks ettiradi.

Axborot siyosati manfaatdor shaxslarning jamiyat va uning faoliyati to'g'risida ularning investitsiya va boshqaruv qarorlarini qabul qilishlari uchun muhim ishonchli axborot olishga bo'lgan huquqlarini to'liq amalga oshirishga, shuningdek, jamiyat to'g'risidagi maxfiy axborotni himoyalashga yo'naltiriladi.

Axborotni tijorat siri toifasiga kiritish tartibi, undan foydalanish tartibi va

shartlarini belgilash Jamiyat tomonidan «Tijorat siri to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni va boshqa qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Axborot siyosatining asosiy tamoyillari:

Muntazamlik, tezkorlik, foydalana olishlik, to'liqlik, teng huquqlilik, mutanosiblik va axborot resurslarining himoya qilinganligi axborot siyosatining asosiy tamoyillari hisoblanadi.

Muntazamlik tamoyili jamiyat tomonidan manfaatdor shaxslarga jamiyat to'g'risidagi axborotni doimiy asosda taqdim etishga yo'naltiriladi. Tezkorlik tamoyili jamiyatning manfaatdor shaxslarni qisqa muddatlarda jamiyatning moliya-xo'jalik faoliyatiga ta'sir ko'rsatadigan, shuningdek, uning manfaatlariga daxldor bo'lgan muhim hodisa va faktlar to'g'risida xabardor qilishini anglatadi.

Axborotdan foydalana olishlik deganda, manfaatdor shaxslarning jamiyatning o'z faoliyati to'g'risidagi axborotni oshkor etiladigan axborotdan erkin, bajarilishi qiyin bo'lmagan va barcha narsaga baravar ta'sir ko'rsatadigan tarzda foydalanishini ta'minlaydigan tarqatish kanallari va usullaridan foydalanishi tushuniladi.

To'liqlik tamoyili jamiyatning barcha manfaatdor shaxslarga amaldagi holatga muvofiq o'zi to'g'risidagi salbiy axborotni oshkor etishdan chekinmagan holda, jamiyat to'g'risida, jamiyat faoliyatining natijalari to'g'risida to'laqonli tasavvur shakllantirishga imkon beradigan hajmdagi axborotni taqdim etishini anglatadi.

Teng huquqlilik tamoyili Jamiyatning barcha manfaatdor shaxslarga Jamiyat faoliyati to'g'risidagi axborotni olishda va undan foydalanishda teng huquqlar ta'minlashini anglatadi.

Mutanosiblik tamoyili Jamiyatning ochiqligi va shaffofligi o'rtasida oqilona muvozanatga rioya etilishini va uning tijorat manfaatlari ta'minlanishini ko'zda tutadi. Bunda quyidagilar majburiy shart hisoblanadi:

maxfiy axborotni himoya qilish;

qonun hujjatlarida va Jamiyatning ichki hujjatlarida belgilangan insayderlik axborotini tarqatish va undan foydalanish qoidalariga amal qilish.

Himoya qilinganlik tamoyili tijorat sirini yoki boshqa sirni tashkil etadigan yoki maxfiy axborot hisoblanadigan axborotdan qonun hujjatlarida ruxsat etilgan usullarda va vositalarda foydalanishni nazarda tutadi.

Qonun hujjatlariga muvofiq oshkor etilishi majburiy bo'lgan axborotlar ro'yxati, ularni oshkor etish tartibi va muddatlari:

Jamiyat oshkor etilishi majburiy bo'lgan axborotni O'zbekiston Respublikasining «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi va «Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida»gi qonunlari, Vazirlar Mahkamasining 02.07.2014-yildagi 176-sonli «Aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi va 31.12.2013-yildagi 355-sonli «O'zbekiston Respublikasida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish holatini baholash tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorlari, «Qimmatli qog'ozlar bozorida axborot taqdim etish va e'lon qilish qoidalarini» (2012-yil 31-iyulda 2383-son bilan ro'yxatga olingan) va boshqa qonun hujjatlarida belgilangan hajmlarda, muddatlarda va usullarda oshkor etadi.

Axborotni majburiy ravishda oshkor etish quyidagicha amalga oshiriladi:

korporativ axborot yagona portalida (qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organining rasmiy veb-saytida);
fond birjasining rasmiy veb-saytida (www.uzse.uz);
Jamiyatning korporativ veb-saytida;
ommaviy axborot vositalarida.

Qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organining yoki fond birjasining rasmiy veb-saytida oshkor etilishi majburiy hisoblangan axborotlarga ega hujjatlar sirasiga quyidagilar kiradi:

qimmatli qog'ozlar emissiya risolasi (qimmatli qog'ozlar ommaviy joylashtirilgan hollarda);

Jamiyatning yillik hisoboti, shu jumladan, Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga muvofiq tuzilgan hisobot;

Jamiyatning birinchi chorak, birinchi yarim yillik va to'qqiz oylik yakunlariga doir hisoboti;

Jamiyatning faoliyatidagi muhim fakt haqidagi xabar.

Jamiyat yuqorida qayd etilgan axborotni «Qimmatli qog'ozlar bozorida axborot taqdim etish va e'lon qilish qoidalarida» (2012-yil 31-iyulda 2383-son bilan ro'yxatga olingan) belgilangan muddatlarda, tartibda va shaklda oshkor etadi.

Jamiyatning qimmatli qog'ozlari fond birjasining birja kotirovkasi varag'iga kiritilgan va (yoki) unda bo'lgan hollarda, Jamiyat barcha zarur axborotlarni «Toshkent» RFB birja kotirovka varag'i to'g'risidagi Nizom talablariga muvofiq oshkor etadi.

Jamiyat rasmiy veb-saytga ega va unda ro'yxati Vazirlar Mahkamasining 02.07.2014-yildagi 176-sonli «Aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorida belgilangan axborotni oshkor etishni ta'minlaydi.

Quyidagi axborotlar ommaviy axborot vositalarida majburiy ravishda oshkor etilishi shart:

Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi o'tkazilishi to'g'risidagi xabar;

Jamiyatning joylashgan yeri (pochta adresi) va elektron pochta adresi o'zgarganligi to'g'risidagi bildirishnoma;

Jamiyatning imtiyozli huquqqa ega bo'lgan aksiyadorlariga aksiyalarni yoki aksiyalarga ayirboshlanadigan emissiyaviy qimmatli qog'ozlarni olish taklifi;

Jamiyat tomonidan aksiyalarni qaytarib sotib olish to'g'risidagi axborot;

Jamiyatning tugatilishi to'g'risidagi, shuningdek, uning kreditorlari tomonidan talablarni bayon etish tartibi va muddatlari to'g'risidagi axborot.

Qo'shimcha axborotni oshkor etish tartibi va ro'yxati. Jamiyat veb-saytning davlat tilidagi versiyasida mavjud barcha axborotni tegishli tilga tarjima qilib joylashtirgan holda, uning barcha manfaatdor shaxslar uchun qulay bo'lgan ingliz, rus va boshqa tillardagi versiyasini yaratish yo'li bilan Jamiyatning rasmiy veb-saytini takomillashtirishni ta'minlaydi.

Jamiyat o'zining rasmiy veb-saytida quyidagi qo'shimcha axborotni oshkor etadi:

Korporativ boshqaruv kodeksi tavsiyalariga rioya qilish majburiyatini olish va

unga rioya etish to'g'risidagi axborot;

Ijroiya organi va uning a'zolari to'g'risidagi, shu jumladan, ularning ushbu Jamiyatdagi ish davri to'g'risidagi ma'lumot;

Jamiyat ijroiya organi faoliyatining samaradorligini va korporativ boshqaruv tizimini baholash natijalari;

Jamiyat aksiyalarining 20 foizidan ko'piga egalik qiladigan aksiyadorlar to'g'risidagi axborot;

Jamiyatning kutilayotgan sof foydani ko'rsatgan holda, investitsiya loyihalari shaklida amalga oshiriladigan ishlab chiqarishni kengaytirish, rekonstruksiyalash va texnik qayta jihozlashni amalga oshirish bo'yicha rejalari;

taqsimlashga taklif etilayotgan sof foyda va dividendlar miqdorini asoslash, ularning Jamiyatda qabul qilingan dividend siyosatiga muvofiqligini baholash, shuningdek, zarurat tug'ilganda, sof foydaning muayyan qismini Jamiyatni rivojlantirish ehtiyojlariga yo'naltirilishini tushuntirish va iqtisodiy asoslash;

mavjud bo'lgan taqdirda, aksiya kotirovkalari bo'yicha axborot, shuningdek, fundamental va texnik tahlil natijalari, mutaxassislar, ekspertlar va maslahatchilarning sharhlari va prognozlari;

Jamiyat biznesi turlari bo'yicha kapital miqdori ko'rsatkichlari va Jamiyat kapitalining o'rtacha hisoblangan miqdori;

homiylilik (xayriya) yoki beg'araz yordam ko'rsatish (olish) tartibi, shartlari va bu borada qaror qabul qilish, shuningdek, amalda ko'rsatilgan (olingan) homiylilik (xayriya) yoki beg'araz yordam to'g'risidagi axborot.

Kuzatuv kengashi va ijroiya organiga to'lanadigan haq va kompensatsiyalar miqdori to'g'risidagi axborot Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida oshkor etiladi va Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi bayonnomasiga kiritiladi.

Jamiyat qonun hujjatlarida axborotni oshkor etish ko'zda tutilgan boshqa manbalarda ham Jamiyat to'g'risidagi axborotning oshkor etilishini ta'minlaydi.

Jamiyatning boshqaruv organlari a'zolari, jamiyat xodimlari va mansabdor shaxslarining manfaatdor shaxslar bilan o'zaro axborot almashish tartibi. Jamiyat boshqaruv organlari a'zolari, mansabdor shaxslar, Jamiyat xodimlari va manfaatdor shaxslar o'rtasida axborot almashish uchun axborot almashishni amalga oshiradigan mas'ul xodimni tayinlaydi.

Jamiyatning mas'ul xodimi manfaatdor shaxslarning ushbu Nizomda nazarda tutilgan axborotni taqdim etishga doir yozma (elektron) talabiga ko'ra bir hafta davomida, agar qonun hujjatlarida boshqa muddat belgilanmagan bo'lsa, barcha zarur axborotni elektron ko'rinishda taqdim etadi.

Hujjatlarning nusxasini taqdim etish zarurati tug'ilganda, manfaatdor shaxs miqdori hujjatlar nusxasini tayyorlash xarajatlaridan oshmaydigan haq va hujjatlarni pochta orqali yuborish bilan bog'liq xarajatlar to'lovini amalga oshiradi.

Aksiyadorlar Jamiyat va uning faoliyati to'g'risidagi xizmat, tijorat siri yoki qonun bilan qo'riqlanadigan boshqa sirlarni tashkil etuvchi axborotni oshkor etishga haqli emas.

Jamiyat axborot siyosatiga rioya etilishining nazorat qilinishini ta'minlash bo'yicha tadbirlar. Jamiyatning aksiyadorlar bilan korporativ munosabatlar

boshqarmasining mas'ul xodimi, hisobchi, shuningdek, ushbu vakolatlar berilgan shaxs axborotning oshkor etilishi uchun va Jamiyat to'g'risida ommaviy axborot vositalarida axborot oshkor etilishi uchun javobgar hisoblanadi.

Mustaqil ishlash bo'yicha nazorat savollari

1. Korporativ boshqaruvda axborot va uning vazifalari mazmun-mohiyati nimalardan iborat?
2. Aksiyadorlik jamiyatlarida axborotlarni oshkor etish tartibini tushuntirib bering.
3. Korporativ tuzilmalarda kommunikatsiya jarayoni yo'nalishlarini tushuntirib bering.
4. Aksiyadorlik jamiyatlarida tijorat siri tushunchasi va ularning zarurligi nimalardan iborat?
5. Axborot siyosatining asosiy tamoyillari qanday vazifani bajaradi?
6. Aksiyadorlar Umumiy yig'ilishiga tayyorgarlik ko'rish davomida aksiyadorlarga berilishi lozim bo'lgan hujjatlar qanday turlarga bo'linadi?
7. Tijorat siri va insayderlik (ichki) axborotlari bo'yicha:
 - davlat siri nima?
 - tijorat siri nima?

Mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining 233-I-sonli qonuni. "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida (yangi tahriri)", 1996-yil 26-aprel. Yangi tahriri O'RQ-370-son bilan 2014-yil 6-mayda tasdiqlangan.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni. // O'zbekiston Respublikasi Qonunlari to'plami. 2017-y. 6-son. – 70 b.
3. Zaynutdinov Sh.N. Korporativ boshqaruv asoslari. O'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston, 2008. – 260 b.
4. Xodiyev B.Yu., Berkinov B.B. Korporativ boshqaruv va raqobatni rivojlantirish. O'quv qo'llanma. – T., 2011-y.
5. Steen Thomsen & Martin Conyon – Corporate Governance, mechanisms and systems. McGraw-Hill Higher Education UK, 2012. – 367 pp.
6. Bob Tricker – Corporate Governance, Principles, Policies and Practices, 3 rd edition, Oxford online resources center, 2012. – 904 pp.
7. www.webofscience.com – Xalqaro ilmiy maqolalar platformasi.
8. www.ziyounet.com – axborot-ta'lim tarmog'i.

11-bob. KORPORATIV BOSHQARUVNING ZAMONAVIY MODELLARI INSTITUTIONAL OMILLAR ASOSIDA SHAKLLANISHI

11.1. Korporativ boshqaruvning zamonaviy modellari institutional omillar asosida shakllanishi

Turli mamlakatlarda korporatsiyalarni boshqarish tarkibi korporativ munosabatlarni tartibga soluvchi qonunchilik asoslari, muayyan mamlakatda yuzaga kelgan xarakterli boshqaruv tarkibi kabi omillar bilan belgilanadi. Har bir mamlakatda korporatsiyalarni boshqarish tarkibi uni boshqa mamlakatlar tarkibidan farqlab turadigan ma'lum bir elementlarga ega. Tadqiqotchilar korporatsiyalarni boshqarishning uchta asosiy modeli: ingliz-amerika modeli, nemis modeli va yapon modelini ajratib ko'rsatadi. Dastlabki ikki model rivojlangan kapital bozorlarida hukmronlik qiladi. Ingliz-amerika modelini ko'rib chiqishda uning shaxsiy jamg'armalarni fond bozori orqali harakatga solish darajasining yuqoriligi, kapitalning kompaniyalar va tarmoqlar orasida oson ko'chib o'tishi, shuningdek, kompaniyalarning axborot jihatidan ochiqlik darajasi yuqoriligi kabi asosiy afzalliklarini ajratib ko'rsatish zarur. Modelning kamchiliklari sifatida, asosan, qisqa muddatli maqsadlarga yo'naltirilganlik, investitsiya loyihalari daromadlilikiga talablarning qattiqligi va h.k.ni ko'rsatish mumkin. Nemis modelining afzalliklari uzoq muddatli strategiyaga moyillik, kompaniyalar moliyaviy barqarorligining yuqoriligi hisoblanadi. Kamchiliklar esa mayda aksiyadorlar huquqlariga yetarli e'tibor qaratilmaslik, axborotning ochiqlik darajasi pastligidan iborat. Korporativ boshqaruv milliy modelini shakllantirish istiqollarini baholashda real ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar tahliliga tayanish lozim. O'zbekistonda korporativ boshqaruvning mavjud klassik modellari elementlarini qamrab olgan o'zining o'ziga xos modeli shakllanmoqda.

Amalda O'zbekistonda hozirgi paytda rasman barcha an'anaviy modellarning tarqoq holdagi tarkibiy qismlari mavjud: nisbatan maydalab yuborilgan mulk (biroq nolikvid bozor va kuchsiz institutsional investorlar), nazorat va mulkni bir yerga to'plashning yaqqol va barqaror tendensiyasi (biroq to'g'ri keladigan moliyalashtirish va samarali monitoringsiz), har xil turdagi murakkab korporativ tarkiblar shakllanishi (biroq biron-bir turga moyillik yo'q). Quyidagi tendensiyalarni ham ko'rsatib o'tish mumkin:

➤ moliya-sanoat guruhlarining gurkirab rivojlanishi bilan O'zbekistonda yapon modeli – bank nazorati va moliyalashtirishga asoslangan, nisbatan yopiq model tomon burilish ro'y berdi;

➤ ingliz-amerika modeli bilan o'xshashliklar qayd etildi: modelda ham, birinchi navbatda, kompaniya qiymatini, uning qisqa muddatli istiqboldagi foydasini oshirishga yo'naltirilgan faoliyat rag'batlantiriladi;

➤ boshqaruv tizimi yuqori moslashuvchanligini qo'llab-quvvatlash, kompaniyalarning tashqi muhit, yangiliklar va riskka moslashuviga yo'nalganlikni ham qayd etish mumkin.

Shu tariqa O‘zbekistonda shunday vaziyat yuzaga keldiki, bu yerda korporativ boshqaruv tizimlarining bironta turi yetakchilik qilmaydi, korporativ boshqaruv milliy modeli esa endi shakllanish bosqichida turibdi.

Umuman, O‘zbekistonda korporativ boshqaruv milliy modelini rivojlantirishning asosiy xususiyatlari sifatida quyidagilarni alohida ko‘rsatish zarur:

- korporatsiyalarda mulkni qayta taqsimlash uzluksiz jarayoni;
- ko‘plab insayderlarning (menejerlar va yirik aksiyadorlar) korporatsiya aktivlarini «chiqarish» va moliyaviy oqimlar nazorati bilan bog‘liq o‘ziga xos motivatsiyalari;
- korporativ boshqaruv an‘anaviy «tashqi» mexanizmlari sust yoki g‘ayriodatiy roli (qimmatli qog‘ozlar bozori, bankrot, korporativ nazorat bozori);
- aksiyadorlik kapitalida davlat ulushining kattaligi hamda boshqaruv va nazoratning kelib chiqadigan mammolari;
- samarasiz yoki tanlanma (siyosiyashtirilgan) davlat informenti (aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish sohasida qonunchilik nisbatan rivojlangan holatda).

Shu bilan birga, korporativ boshqaruv milliy modelining rivojlanishini qiyinlashtiradigan konseptual xarakterli qator muammolar mavjud:

1. O‘tish davri iqtisodiyotiga ega mamlakatlar uchun korporativ boshqaruv tizimini rivojlantirishning umumiy yondashuvi va umumiy yo‘nalishi yo‘qligi. Masalan, Djozef Stiglits 1999-yil mulk va boshqaruv o‘rtasidagi aloqalar muammolari nuqtayi nazaridan agentlik munosabatlari zanjirini qisqartirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatgandagina insayderlar roliga e’tiborni kuchaytirish zarurligini qayd etgan. Xuddi shu yili Yevropa taraqqiyot va tiklanish banki keyingi o‘n yillik uchun eng muhim yo‘nalishlardan biri sifatida «issiq joy topib olgan insayderlar»ga qarshi kurash zaruratini ko‘rsatib o‘tgan.

2. Kengroq ma’noda mulk huquqining iqtisodiy tabiati masalasi «sof» nazariya doirasidan chiqadi – oxirgi paytlarda u xo‘jalik yuritish siyosatining dolzarb muammolari (masalan, xususiyashtirish natijasida vujudga kelgan muammolar) tobora ko‘proq bog‘lanmoqda.

3. O‘zbekistonda korporatsiyalar mulk tuzilmasi endi shakllanish bosqichida turibdi, aksiyadorlik kapitalini konsolidatsiyalash jarayonlari ham davom etmoqda, shu boisdan korporativ boshqaruv tuzilmasining u yoki bu klassik modeliga moyillik haqida gapirishga hali erta.

4. O‘zbekistonda affilyatsiyalangan munosabatlar va benefitsiar egalik qilish muammolari keskin muammolardan sanaladi.

Shakllanayotgan korporativ boshqaruv milliy modelining sanab o‘tilgan o‘ziga xos jihatlari iqtisodiy siyosat va huquq sohasida qarorlar qabul qilish uchun sezilarli qiyinchiliklar yaratmoqda. Bunda esdan chiqarmaslik kerakki, uzoq muddatli rejada korporativ boshqaruv modellarini birxillashtirish umumjahon tendensiyasini hisobga olish lozim (turli mexanizm va tarkibiy qismlar bir-biridan o‘zlashtirmalar olishi). Korporativ boshqaruv modelini huquqiy rasmiylashtirishning o‘zi (huquqiy vositalar) ikkilamchi va faqat real iqtisodiy jarayonlarga, jumladan, globallashtirish jarayonlariga asoslanadi. Davlat nuqtayi nazaridan asosiy vazifa korporativ boshqaruvning

mulkchilik huquqini (investorlar huquqlari, aksiyadorlar huquqlari) kafolatlash va himoya qilish hamda korporativ munosabatlar barcha qatnashchilarining manfaatlari (huquqlari) muvozanatini ta'minlash hisoblanadi. Iqtisodiy o'sishning eng muhim institutsional sharti sifatida korporativ boshqaruv aynan shu nuqtayi nazardan ko'rib chiqilishi lozim.

11.2. O'zbekistonda korporativ boshqaruvning shakllanish muammolari va uni takomillashtirish yo'nalishlari

«Korporativ boshqaruv» muammosi O'zbekistonda, ayniqsa, o'tgan asrning 90-yillari ikkinchi yarmidan boshlab dolzarb ahamiyat kasb eta boshladi. Umumjahon jarayonlari, xususan, 80-yillarda AQSh va boshqa qator mamlakatlarda korporativ boshqaruvga qiziqishning o'sishi (institutsional investorlar kuchaygan bir paytda aksiyalar nazorat paketlarini nodo'stona egallab olishga qarshi reaksiya sifatida), 1997-1998-yillardagi jahon moliyaviy inqirozi va bozori rivojlanayotgan mamlakatlarda korporatsiyalarning muammolari bunga undaydigan tashqi motivlarga aylandi.

1999-yil Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti korporativ boshqaruv Tamoyillarining imzolanishi Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti a'zo mamlakatlarining bu boradagi tajribalarini umumlashtirishga olib keldi, Tamoyillarning o'zi esa, jumladan, o'tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlar uchun andozalar va yo'l-yo'riqlar potensial modeli to'plamiga aylandi. Kompaniya intilishi lozim bo'lgan korporativ boshqaruv asosiy ko'rsatkichi korporativ boshqaruv samaradorligi hisoblanadi. Jahon bankining ta'rifiga ko'ra, samarali korporativ boshqaruvga xos bo'lgan jihatlar quyidagilar hisoblanadi:

- «shaffoflik»;
- kompaniya faoliyati haqida moliyaviy va boshqa axborotlarni ochish;
- menejment faoliyati ustidan ichki nazorat jarayonlari;
- barcha aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish va ta'minlash;
- direktorlarning kompaniya strategiyasini belgilash, biznes-rejalar tasdiqlash, boshqa muhim qarorlar qabul qilish, menejerlar tayinlash, ularning faoliyatini nazorat qilish, zarur hollarda menejerlarni ishdan bo'shatishda mustaqilligi.

Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti samarali korporativ boshqaruvning quyidagi jihatlarini ajratib ko'rsatadi:

- halollik – investorlarning o'z mablag'lari himoyalanihiga ishonch;
- «shaffoflik» – kompaniyaning o'z moliyaviy ahvoli ishonchli va to'liq axborotni o'z vaqtida ochish;

- hisobdorlik – menejerlar kompaniya mulk egalariga hisobot beradi;
- javobgarlik – kompaniyaning qonunlar va axloqiy me'yorlariga rioya qilish.

Samarali korporativ boshqaruv natijasi mahalliy miqyosda ham, global miqyosda ham namoyon bo'ladi:

- kompaniya miqyosida samarali korporativ boshqaruv kompaniyaning aksiyadorlar va barcha manfaatdor shaxslarning manfaatlarini himoya qilgan holda maksimal foyda olishini ta'minlaydi;

➤ davlat miqyosida samarali korporativ boshqaruv xususiy sektorning, fond bozorining va butun iqtisodiyotning rivojlanishiga xizmat qiladi;

➤ jahon miqyosida samarali korporativ boshqaruv xalqaro moliya bozori tuzilmasini shakllantirishda moliya inqirozining ro'y berish riskini pasaytirishga imkon beradi.

Korporativ boshqaruv an'anaviy konsepsiyasiga muvofiq kompaniya farovonligining o'sishi bilan uning aksiyadorlari farovonligi ham o'sadi. Biroq zamonaviy konsepsiya aksiyadorlar farovonligi kompaniya farovonligidan farq qilishi va bu kompaniya va uning aksiyadorlari turli maqsadlarga ega bo'lishi mumkinligi bilan bog'liq ekanligini tan oladi. Shu sababli samarali korporativ boshqaruv maqsadi korporativ munosabatlar barcha qatnashchilarining manfaatlar muvozanatini tan olish hisoblanadi.

O'zbekistonda korporativ boshqaruvning rivojlanishi bilan bog'liq vaziyatni tahlil qilib, quyidagi zamonaviy tendensiyalarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- «nazorat qiluvchi aksiyadorlar» va «menejerlar»ning birlashuvi;
- yaqin yillarda tashqi aksiyadorlik moliyalashtirishi ehtimolining pastligi samarali korporativ boshqaruvning prinsipial iqtisodiy negizi sifatida;
- aksiyadorlik kapitalining bir joyga to'planishi va nazoratni birlashtirish;
- aksiyadorlarning o'z huquqlari uchun kurashining kuchayishi va o'z rolini anglashi.

Bunda kompaniyalar korporativ boshqaruv tizimida quyidagi asosiy muammolarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- axborot jihatidan yopiqlik, ayniqsa, kompaniyaning haqiqiy egalari va mulk tuzilmasi haqidagi axborot borasida;
- korporativ nizolarni hal qilishda ma'muriy resursni qo'llagan holda buyurtma bo'yicha huquqlarni qo'llash;
- xalqaro andozalarga mos kelmaydigan moliyaviy hisobotlar;
- oliy menejment faoliyati monitoringi samaradorligining pastligi;
- direktorlar Kengashi ishida samaradorlik va professionallikning pastligi, uning tarkibida mustaqil direktorlar sonining kamligi.

Bu muammolar davlat miqyosida ham (masalan, axborotni ochib berishga nisbatan qat'iy talablar belgilashi, korporativ xulq-atvor Kodeksining qabul qilinishi), alohida kompaniyalar miqyosida ham (ularning o'z xulq-atvor kodekslarini qabul qilishi) hal etiladi. Korporativ xulq-atvor qoidalari va andozalari bozor iqtisodiyoti mexanizmining muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi. Kompaniyalarning korporativ xulq-atvor yoki boshqaruv kodekslarini qabul qilishini aksiyadorlar huquqlarini himoya qilishni yaxshilash, direktorlar Kengashi samaradorligini oshirish va axborotni ochish bo'yicha kompaniya faoliyati kodekslariga ko'proq urg'u berilishi tufayli kompaniyaning o'zi uchun ham, investorlar uchun ham ijobiy omil sifatida ko'rib chiqish zarur. Bunda «ommaviy» sifatida ishlashni rejalashtirgan kompaniyalarda va «yopiq» jamiyat sifatida ishlash istagida bo'lgan kompaniyalarda tashkilotda ichki korporativ boshqaruvni takomillashtirish yo'nalishlari jiddiy farq qilishini e'tiborga olish zarur.

Xususan, bu kompaniyalarning birinchilari yangi aksiyadorlarning mablag'larini jalb etmasdan turib, uzoq muddatli istiqbolda muvaffaqiyatli rivojlana olmasligini to'g'ri anglab, barcha boshqaruv qarorlarini kompaniyada mustaqil va malakali registrator (ro'yxatga oluvchi) mavjudligi, kompaniya direktorlar Kengashida mustaqil direktorlarning yetarli va ular faoliyatining samarali bo'lishi, aksiyadorlar umumiy yig'ilishida qaror qabul qilish jarayoni kabi masalalar birlamchi ahamiyatga ega bo'lgan investorlarning ustuvorliklar tizimi bilan bog'laydilar.

Ikkinchi guruhdagi kompaniyalar uchun esa korporativ boshqaruvni takomillashtirish yo'nalishlari va istiqbollari birmuncha oddiyroq. Ularning bu sohadagi dasturi, avvalo, boshqaruv qarorlari sifatini oshirish, samarali o'zaro aloqa tizimini yaratish va barcha manfaatdor shaxslarni motivatsiyalashga qaratilgan. Korporatsiyalar uchun, agar ular korporativ boshqaruv tizimini tegishlicha xalqaro amaliyotga muvofiq o'zgartira olmasalar, o'zining o'sishi uchun kapitalni ishga tushirishga harakat qilar ekan, noqulay raqobat pozitsiyasiga tushib qolishi mumkinligi umumiy hisoblanadi.

Korporativ boshqaruvning qat'iy andozalari kapital bozorlarining baynalmilallashuv sharoitlarida investorlarni jalb qilish va ushlab qolish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Ta'kidlash joizki, bugungi kunda korporativ boshqaruv butun dunyoda jiddiy o'zgarishlarga uchramoqda, bu birinchi navbatda korporativ qonunchilikka taalluqli. Korporativ qonunchilik yangi iqtisodiy voqeliklarga, yirik korporativ nizolarga, shuningdek, davlatlararo miqyosda ham, biznes-jarayonlar miqyosida ham integratsiya va globallashtirish jarayonlariga javob berishga majbur bo'ldi.

Konsepsiyada yuridik shaxslarni qayta tashkil qilish masalasiga ham alohida e'tibor qaratilgan. Qayta tashkil qilish haqidagi qonunchilikni takomillashtirish doirasida yuridik shaxslarni qayta tashkil qilish masalasiga bag'ishlangan umumiy bir qonun qabul qilish zarur. Bundan tashqari eng muhim yo'nalishlardan biri affilyatsiyalangan shaxslarni huquqiy tartibga solishni takomillashtirish hisoblanadi. Yuridik shaxslarning tashkiliy-huquqiy shakllarini takomillashtirish korporativ qonunchilikning jiddiy muammosi sanaladi.

Korporativ qonunchilik hech qanday istisnosiz barcha xo'jalik faoliyati qatnashchilariga daxldor bo'lib, uning rivojlanishi tizimli yondashuv talab qiladi va bevosita u yoki bu mamlakatda korporativ boshqaruv sifatida aks etadi.

11.3. Korporativ tuzilmalarda raqobat muhitini shakllantirish

Korporatsiyalar raqobatbardoshligini oshirishning xorij tajribasini o'rganishda Amerika modelining ahamiyati kattadir. AQSh monopoliyaga qarshi faoliyatining ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlaridan qat'i nazar uni man qilish tamoyili asosida tuzilgan. Bunday tuzilma nomini olgan yondashish tarafdorlari monopolistik tuzilmaga ega bo'lgan tarmoq o'zini monopolist sifatida boshqaradi deb takidlaydilar. Demak, monopolistik tuzilmalik tarmoqlarning iqtisodiy harakatlari, albatta, ijtimoiy nuqtayi nazardan salbiy bo'ladi va monopoliyaga qarshi qonunchilik ta'siriga tushishi lozim bo'ladi. Monopoliyaga qarshi tartibga solishning ushbu modelida, asosan, huquqiy jarayonlarni qo'llash shakli va qonunbuzarliklarni sud orqali ta'qib qilish

mo'ljallanadi.

Yevropa modeli Amerika modelidan farqli o'laroq, suiiste'molliklar ustidan nazorat qilish tamoyiliga tayanadi. Bunday bixevioristik (ingl. behaviorism – xulq-atvor, yurish-turish) deb nomlangan yondashish diqqatni tarmoq tuzilmasiga emas, balki ayrim xo'jalik subyektlarining fe'l-atvoriga qaratadi. Bu modelda har qanday monopoliya emas, balki faqat ijtimoiy-iqtisodiy natijalari jamiyat uchun salbiy bo'lgan monopoliya g'ayriqonuniy deb ta'kidlaydigan idrokli yondashish qoidasidan foydalaniladi. Bunday yondashish har xil bozorlarda raqobat ahvolini doimiy ravishda tahlil va nazorat qilishga qodir bo'lgan ma'muriy organlarning maxsus tizimini tashkil etishni talab qiladi. Zarurat tug'ilganda, bu organlar tuzatish, yo'lga solish va taqiqlashning, asosan, ma'muriy choralarini qo'llaydilar. Keyingi o'n yilliklar davomida bu ikki model orasidagi farq kamayib bormoqda. Shu bilan birga, bu yaqinlashish Yevropa modeli tomoniga qarab bormoqda, ya'ni xo'jalik yurituvchi subyektlari faoliyatini monopoliyaga qarshi tartibga solish ularning nisbatan va absolyut katta-kichikligiga asoslangan holda emas, balki jamiyatga ular faoliyatining oqibatini hisobga olgan tarzda amalga oshiriladi.

Davlat tomonidan iqtisodiyotni monopoliyaga qarshi tartibga solish o'zaro bog'langan ikki yo'nalishni o'z ichiga oladi: a) monopoliyaga qarshi qonunchilikni ishlab chiqish va qabul qilish; b) monopoliyaga qarshi tartibga solishni amalga oshiruvchi va monopoliyaga qarshi qonunchilikka rioya qilishni nazorat qiluvchi organlar tizimini shakllantirish.

AQShda monopoliyaga qarshi birinchi qonun – Sherman qonuni 1880-yilda qabul qilingan edi. Bu qonunning mohiyati ishlab chiqarish va savdo-sotiqni cheklash va qisqartirishga yo'llangan korxonalarning har qanday qo'shilishi, birlashishi yoki til birlashtirishini taqiqlashda bo'lgan. Butunjahon trestlarga qarshi qonunchiligining asosiy xususiyati kichik va o'rta tovar ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish va bozorlarni mukammal raqobat modeliga yaqinlashtirishga intilishdadir.

1890-yilda dunyodagi eng birinchi Monopoliyani cheklash qonuni (bundan qulaylik uchun "antimonopoliya qonuni" deya qisqartiriladi) bo'lgan Sherman aktini qabul qilgandan so'ng, monopoliyaga qarshi kurashish siyosati AQSh tomonidan iqtisodiy siyosatning yuragini tashkil etib kelmoqda. Sherman akti qoidalariga asoslangan antimonopoliya qonunchiligini ikkinchi jahon urushidan so'ng erkin iqtisodiy tizimga kiruvchi ko'pgina davlatlar qabul qildilar. Bunga misol qilib, Germaniya boshliq Yevropa Ittifoqi davlatlari va Yaponiyani keltirish mumkin. Hozirda rivojlanagan davlatlarning deyarli ko'pchiligi (barchasi emas), shu bilan birga, rivojlanayotgan davlatlarning ko'pchiligi ham antimonopoliya qonunchiligiga ega. Chunki erkin iqtisodiyotning funksiyalarini amalga oshirish uchun antimonopoliya qonuni orqali raqobatni cheklashga qaratilgan harakatlarning tartibga solinishi zarurati AQSh, Yevropa Ittifoqi va Yaponiya kabi antimonopoliya qonunlariga ega bo'lgan davlatlar iqtisodiy rivojidan boshqa har bir davlat xulosa chiqarib turibdi.

Antimonopoliya huquqi erkin iqtisodiy tizimni shart sifatida qo'yadi va shu sababli davlat nazorati ostida boshqariladigan kommunistik va sotsialistik tuzumga ega davlatlar bilan aloqasi yo'qdir. Ikkinchi jahon urushidan so'ng uzoq davom etgan

sovuq urush natijasida G'arb va Sharq davlatlari erkin iqtisodiy tizim va kommunistik tuzum bloklariga bo'lingan bo'lsa-da, iqtisodiy rivojlanish va aholi yashash darajasidagi erkin iqtisodiyot tizimining ustunligi yaqqol namoyon bo'lishi bilan kommunistik rejimlar ketma-ket quladi va Sharq davlatlarida ham erkin iqtisodiyot tizimi qaror topdi. Eski kommunistik davlatlar (Sharqiy Yevropa, Rossiya, Markaziy Osiyo davlatlari) navbat bilan antimonopoliya qonunlarini qabul qila boshladilar. Xitoy siyosiy jihatdan kommunistik tuzum bo'lsa-da, iqtisodiyoti erkin bozor iqtisodiyoti tizimiga o'tmoqda. Bozor iqtisodiyotini harakatga keltirish uchun antimonopoliya qonunchiligi o'ta zarur bo'lib, 2008-yil 1-avgustda Xitoy ham Yevropa Ittifoqining antimonopoliya qonunchiligi ta'siri kuchli bo'lgan o'zining antimonopoliya qonunini qabul qildi.

Osiyo davlatlari orasida ham erkin iqtisodiy tizimga kiruvchi rivojlanayotgan davlatlar ko'p bo'lishiga qaramasdan, sanoat rivoji sababidan sotsialistik davlat boshqaruvi shaklini ko'pgina davlatlar yuritib kelganlar. Biroq iqtisodiy rivojlanish uchun bozor iqtisodiyoti mexanizmlari muhimligi anglashilgach, antimonopoliya qonunchiligini o'rnatayotgan davlatlar dunyoda tobora o'sib bormoqda. Yirik davlatlarning barchasida ushbu qonunchilik mavjud bo'lib, kichik va o'rta darajadagi davlatlarning ko'pi ham antimonopoliya qonunini qabul qildilar.

Shunday qilib, antimonopoliya qonuni hozirgi zamonda keng yoyilgan qonunga aylandi. Ammo antimonopoliya qonunchiligi beradigan natija va uning mohiyati yuzasidan jahonda ittifoq yuzaga kelmagan. Dastlabki antimonopoliya qonunchiligi vatani hisoblangan AQSh antimonopoliya qonuni hali-hamon jahondagi ushbu tizimga ega davlatlar qonunchiliga ta'sirini davom ettirmoqda. Shunga qaramasdan, AQSh qonunchiligan farqli bo'lgan tartibga solish mezonlarini o'z ichiga olgan antimonopoliya qonunchiligini o'zga davlatlarda ko'plab uchratish mumkin. Shu bilan birga, AQShning antimonopoliya qonunchiligi ham qabul qilinganidan keyingi 120 yil davomida katta o'zgarishlarga uchrab, so'nggi 20 yil ichida uning mezonlari haqidagi keskin ilmiy tortishuvlar davom etmoqda.

Dunyo mamlakatlarida yetkazib beruvchining ustun mavqeni aniqlab beruvchi turlicha chegaraviy qiymatlar belgilangan. Germaniyada bu bozorning 1/3 – bir korxona uchun, yarmidan ko'prog'i – ikki korxona, 2/3 – uch korxona uchun; Yaponiyada yarmidan ko'prog'i – bir korxona uchun, 3/4 – ikki korxona uchun. Buyuk Britaniya va Fransiya eng past “bosqich” – bozorning 1/4 bir korxona uchun. Har qanday monopoliyaga qarshi tizimning elementlaridan biri – yo'l qo'yilishi mumkin bo'lmagan nohalol raqobat shakllarining ro'yxati.

Taqqoslama tahlil shuni ko'rsatadiki, korxonani ustun mavqega ega deb hisoblanishi uchun bozor ulushining «etalon» hajmi mavjud bo'lmay, har bir mamlakat uni o'z mezoniga ko'ra aniqlaydi. Masalan, bu ulush Polsha va Chexiyada – 40 %, Vengriya – 25-30 %, Rossiyada – 35-65 %, AQShda – 70 %, Kanadada – 35 %, Yevropa Ittifoqida – 40-50 %. AQSh, Kanada, EI va boshqa qator mamlakatlar qonunida bozor ulushlari ko'rsatilmagan, ustunlik esa pretsedent huquq asosida aniqlanadi.

Sherman aktidan ham ko'ra aniqroq tartibga solish standartlarni belgilash niyatida 1914-yilda Kongress Kleyton qonuni va Federal Savdo Komissiyasi

qonunini qabul qildi (AQSH anti-trast qonunchiligi yuqoridagi uch qonundan tashkil topadi). Biroq bu ikki qonun ham mavhumlikda Sherman aktidan qolishmaydigan tarzda yozilgan. Anti-trast qonunining tartibga solish mezonini esa vaqti-vaqti bilan tartibga solish organi va sudlarning qonunni izohlashiga tayanadi. Shuning uchun raqobat qanday bo'lishi lozimligiga oid fikrlashning o'zgarishiga qarab anti-trast qonunining hayotga tatbiq etilishi ham o'zgarib kelgan.

Sherman akti qabul qilingandan so'ng to 1970-yillarning boshlariga qadar AQSh demokratiyasini qo'llab kelgan kichik shirkatlar, o'rta va kichik korxonalarni himoyalash maqsadida iqtisodiy kuchning markazlashishini taqiqlovchi siyosiy va ijtimoiy maqsad ustunlikka ega bo'lib, raqobat mexanizmining harakatlanishiga asoslangan iqtisodiy unumdorlikni oshiruvchi iqtisodiy maqsadni cheklab kelgan. Ushbu maqsadda anti-trast siyosati kichik va o'rta biznesni himoyalash uchun katta kompaniyalarning faol ravishdagi raqobatlashuvchi harakatlarini cheklab, raqobatning faollashuvini pasaytirgan holda iqtisodiy unumdorlikka ham zarar yetkazadi. Ushbu davrga qadar AQSh sanoati jahon iqtisodiyotida kuchli xalqaro raqobatlashuv kuchiga ega bo'lib, unumdorlikning pasayishidan keladigan zararni ham qoplay olgan.

Biroq 1970-yillar o'rtalariga kelib, AQSh sanoatining xalqaro darajadagi raqobatlashuv kuchi pasaygan. Shu sababli iqtisodiy unumdorlikni oshirishni maqsad qilgan anti-trast siyosatini yuritish lozim degan fikr ustunlikka ega bo'lgan. Shu davrdan boshlab anti-trast siyosatiga nisbatan iqtisodiyot fanining (economics) ta'siri kuchaydi. Chikago guruhi va yangi sanoat tuzilishi nazariyasi (post-Chikago) deb nomlanuvchi iqtisodiyot fanidagi farqlanuvchi guruhlarining qarashlari anti-trast qonunining tatbiq etilish mezonlariga ta'sir etib kelmoqda.

Kompaniyalar xatti-harakatlarining erkinligi anti-trast qonuni tomonidan qay darajada cheklanishi lozimligi siyosiy oqimga ko'ra farqlanib va bu o'z navbatida AQSh hukumati nazaridagi anti-trast siyosatining muhimligini belgilab beradi. 1980-yillardagi Respublikachilar partiyasidan saylangan Reygan hukumati mutlaq erkinlik nazariyasi (Reyganomika deb nomlanuvchi iqtisodiy siyosatining bir qismi)ga asoslangan holda anti-trast siyosatining funksiyalari toraydi. Ammo 1990-yillarda hukumat tepasiga kelgan Demokrat Klinton hukumati bozordagi raqobat qoidalari va anti-trast qonunining muhimligini yana bir bor qayta baholab, yuqori darajadagi texnologiya sohasida bozorda ustun mavqega ega bo'lgan kompaniyalar (Maykrosoft kabi)ning raqobat strategiyalarini anti-trast qonuni bilan cheklagan holda anti-trast qonuni ijrosini faollashtirdi. Hozirda anti-trast qo'mitasi "hard koor kartel"ning tartibga solinishiga nisbatan aktiv bo'lsa-da, undan boshqa sohalardagi anti-trast qonunining tatbiqi bo'yicha Demokratik partiya hukumati davri bilan solishtirganda passivdir.

Ammo AQShda anti-trast siyosati bo'yicha ma'muriy organlardan ham ko'ra sudlarning o'rinlari kattadir. Sudlar siyosiy oqimga yurmasdan, sud qarorlarini ko'paytirish orqali anti-trast qonunini tatbiq etish mezonlarini asta-sekinlik bilan rivojlantirib kelishgan.

Har bir mamlakatda monopoliyaga qarshi qonunchilik o'ziga xos xususiyatlarga ega, lekin barcha holatlar uchun umumiyarlari ajratiladi:

kompaniyalarning birlashishini nazorat qilish, tadbirkorlar (kartellar)ning kelishuvlarini taqiqlash, nohalol raqobatni to'xtatish. Korxonalarning birlashishi raqobatni yo'qotish va bir vaqtda ishlab chiqarishning bir yerga to'planishi va uning samarasini oshirish omili hisoblanadi. Biroq raqobat kurashida firma quvvatini o'stirish, firmalarning mexanik birlashishidan ko'ra oqilonaroq deb e'tirof etiladi. Shu sababli birlashishda qat'iy reglamentatsiya olib boriladi.

Buyuk Britaniya va Fransiyada birlashishda bozorning 25 %lik ulushi, shuningdek, aktivlarning aniqlangan kattaligi ortib ketmasligi kerak. AQSh, Yaponiya, Kanada, Avstraliyada birlashish haqidagi shartnomalar davlat ma'muriyati ruxsatnomasiz haqiqiy emasdir. Buyuk Britaniya, Fransiya va Germaniyada faqatgina aktivlar qiymati va sotuv hajmi bo'yicha yirik bo'lgan firmalar birlashuvi tekshiriladi. AQSh, Fransiya, Germaniya, Ispaniya, Portugaliya, Avstraliya, Kanadada kartellar to'liq taqiqlangan. Bunda kelishuv paytining o'zi qonunni buzish deb hisoblanadi. Kelishuv dalili isboti natijasida monopol foydaning uch barobar miqdorida jarima undiriladi. AQShda noqonuniy kartelda ishtirok etish og'ir jazoli jinoyat hisoblanib, shuningdek, ta'minot va sotuv faoliyatli birlashmalar chiqimlarni pasaytira ham, noqonuniy deb hisoblanadi.

Yaponiyadagi Raqobat qonuni *dokusenkinshihou* deya nomlanadi. Uning tarjimai esa Antimonopoliya qonunidir. Biroq yaponlarning o'zlari ham bu so'zni qisqartirib, *dokkinhou* deb qo'llaydi. Shu sababli ham ilmiy kitoblar va ilmiy jurnallarda shunday yuritiladi.

Yaponiyada bundan tashqari Raqobat qonuni ham qo'llaniladi. Biroq rasmiy qonunning nomi *dokkinhoudir*.

Yaponiya *dokkinhousi* Ikkinchi jahon urushidan so'ng AQSh qo'shinlari rahbarligi ostida qabul qilinganligi sababli, unga nisbatan AQSh anti-trast qonunining kuchli ta'siri bor. O'sha paytda ideal anti-trast huquqi nazariyasi ta'siri ostida qolganligi sababli 1947-yilda qabul qilingan qonun AQSh anti-trast qonunidan ham qat'iyroq mezonlar (yirik korxonalarning bo'linishi, birlashuvning ruxsatga asoslangan tizimi, kelishib olingan harakatlarning umuman ta'qiqlanganligi) belgilagan. Biroq AQShning Yaponiyaga nisbatan siyosati o'zgargan 1949-yilda *dokkinhou* o'zgartirilib, yuqoridagi qattiq mezonlar bekor qilingan. Undan so'ng 1953-yilda *dokkinhou* yana bir bor o'zgartirilgan bo'lsa-da, shu kungacha *dokkinhou* moddalar boshqa umuman bo'shashtirilmadi. Ushbu 2 marta bo'lgan o'zgarishlar *dokkinhoudagi* qattiq mezonlarni bekor qilishnigina ko'zlagan bo'lib, qonun moddalarining kuchiga ta'sir qilgani yo'q.

1950-yillarga kirib kelgach, *dokkinhou* ijrosi o'ta tezlik bilan kuchsizlashib, Savdo va Ishlab chiqarish Vazirligining sanoat siyosatiga bo'ysunadigan bo'lib qoldi. Ushbu kuchsizlanish *dokkinhou* moddalarining kuchsizlanishini emas, balki birinchidan, istisnoli tarzda *dokkinhou* tatdbiq etilmaydigan sohalarning kengayganligi, ikkinchidan esa qonunni ijro etuvchi Adolatli Oldi-Berdi Qo'mitasi (*Kouseitorihikiinkai*)ning qonunni amalga tatbiq etish faoliyati o'ta darajada sustlashib ketganligi bilan bog'liqdir. Ammo 1970-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab neft inqirozi tufayli o'ta darajada oshib ketgan narxlarga qarshi chora sifatida *dokkinhouni* kuchaytirish hukumat siyosatiga aylanib, 1977-yilda *dokkinhou* yanada

kuchaytirilgan holda o'zgartirildi (masalan, noqonuniy harakatlar uchun jarima joriy etildi). Shunday bo'lsa-da, undan keyin ham AQSh va YeI bilan solishtirganda dokkinhouning amalga tatbiq etilishi ishlari soni kamligicha qoldi.

Dokkinhou tatbiq etilishi borasidagi bunday passivlik orqasida Yaponiya siyosatchilari va ijro organlari tomonidan dokkinhouning zaiflashuvi yotadi. Masalan, Adolatli Oldi-Berdi Qo'mitasiga qonunni Vazirlar Mahkamasidan biror ko'rsatmasiz tatbiq etilishi huquqi berilgan bo'lsa-da, qo'mitaning budjeti va xodimlari Vazirlar Mahkamasi va Parlament tomonidan belgilanadi. Dokkinhou o'zgartirish vakolati ham Vazirlar Mahkamasi va Parlament qo'lida. Shu bilan birga, Yaponiya iqtisodiy boshqaruvi sanoat siyosati tomonidan boshqarilib, unda dokkinhou funksiyalarining zaiflashuvi mavjud bo'lgan. Siyosatchilar va byurokratlarga qo'shimcha ravishda biznes doiralari (xususiy sektor) ham dokkinhou ijrosini passivlashtirish Yaponiya iqtisodi uchun foydali deya o'ylagan.

Rivojlangan mamlakatlarda raqobatni rivojlantirish usullaridan foydalanish yo'llari. Davlat tomonidan iqtisodiyotning boshqarilishi korxonalarni bevosita ro'yxatga olish, faoliyatini yo'naltirish, iqtisodiy qonunchilik orqali ularning iqtisodiy huquqlarini va faoliyat me'yorlarini belgilab qo'yish, belgilangan tartib-qoidalarining bajarilishi, ularga rioya qilinishini nazorat qilish, rag'batlantirish va jazo choralari qo'llash, soliqlar, jarimalar va iqtisodiy imtiyoz kabilardan foydalanish, turli ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy-iqtisodiy dasturlar tuzish, ularni bajarish bo'yicha tadbirlar ko'rish orqali amalga oshiriladi.

19-asrning 70-yillarigacha xorijiy mamlakatlarda yakka xususiy kapital, yollanma mehnat va erkin raqobatga asoslangan sohibkorlik hukmron bo'lib, davlatning iqtisodiyotga aralashuvi juda past darajada edi. Sohibkorlar faoliyati, asosan, bozor tomondan boshqarilar edi. Shuning uchun ham bu davr oddiy, sof, erkin raqobatga asoslangan kapitalizm deb ataladi. Bunday sharoitda Davlat monopoliyasining eng oddiy ko'rinishlari vujudga kela boshlagan edi. Ular mustaqil xo'jaliklarning ishlab chiqarish va tijoratchilik faoliyatini himoyalash (proteksionizm), nazoratga olish va tartiblash (davlat buyurtmalari berish, tovarlarni markazlashgan tarzda xarid qilish) tarzida ro'y bera boshladi.

19-asr oxiri va 20-asr boshlarida korporativ mulkchilik, korporatsiyalar (aksiyali jamiyatlar) va korporativ xo'jalik yuritish hukmron mavqega ega bo'ldi. Korporatsiyalarning bir qismi monopoliyalarga aylana borib, erkin raqobat bilan bir qatorda monopolistik raqobat paydo bo'ldi. Davlatlararo ziddiyatlar kuchayib, ularda monopoliyalarning kuchi va ahamiyati muhim rol o'ynay boshladi. Bu jarayonlarni tahlil etgan olimlar, kapitalizmning yangi jihatlariga ahamiyat berib, uni imperializm, korporativ kapitalizm, monopolistik kapitalizm deb ham atay boshladilar. 20-asrning 1-yarmida monopoliyalar va monopolistik jarayonlarning ijobiy tomonlari bilan birga, salbiy tomonlari va oqibatlari ham ko'rina boshladi. Ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy qarama-qarshiliklar asta-sekin kuchaydi, iqtisodiy inqirozlar ancha tezlashdi va chuqurlashdi hamda davlatlararo ziddiyatlar ham kuchayib 1- va 2-jahon urushlari yuz berdi. Bularning hammasi davlatning iqtisodiyotga aralashuvini, iqtisodiyotning davlatlashtirilishini, davlat iqtisodiyotining shakllanishini va butun iqtisodiyotning davlat tomonidan umummilliy manfaatlarga muvofiq boshqarilishini va

tartiblanishini taqozo eta boshladi. Shu sababli «kapitalistik ishlab chiqarishni davlatlashtirish» tendensiyasi kuchaydi. Sanoatning muhim tarmoqlari davlat qo‘liga va nazoratiga o‘tdi. Davlatlar iqtisodiyotni hisobga olish va nazorat etish bo‘yicha markazlashgan apparatni vujudga keltira boshladi.

Rivojlangan mamlakatlardagi Davlat monopoliyasi erkin raqobatli kapitalizmga nisbatan katta farqlarga ega. Davlat monopoliyasiga xos bo‘lgan tovarli-bozorli aralash iqtisodiyotga davlatning ta’siri miqyosi juda keng va kuchlidir. Davlat monopoliyasining harakatlanishi va rivojlanishida iqtisodiyotga oid qonunchilik muhim o‘rin tutadi. Masalan, mulkiy munosabatlar, ish beruvchilar va yollanib ishlovchilar o‘rtasidagi munosabatlar, xo‘jalik faoliyati, ishlab chiqarish, savdo, xizmat ko‘rsatish, sog‘liqni saqlash, ta’lim kabi sohalar faoliyati, bank ishi, mehnatga haq to‘lash, xarajatlar va daromadlarni hisoblash, soliqqa tortish va soliq undirish, bozorda iste’molchi huquqlarini himoyalash kabilarni tartiblash va nazorat qilish hamda monopolistik faoliyatni taqiqlash yoki cheklashga qaratilgan qonunlar qabul qilingan va ular takomillashtirilmoqda.

Davlat monopoliyasiga xos muhim jarayon daromadlar va boyliklarni ijtimoiy totuvlikni yaxshilash uchun kam daromadlilar va daromadsizlar, kambag‘allar va mulksizlar foydasiga hamda iqtisodiyotni muvozanatli rivojlantirish maqsadlarida qayta taqsimlashdir. Shu sababli davlatlar yalpi ichki mahsulotning anchagina qismini soliqlar vositasida davlat budjetiga olib, qayta taqsimlaydi, kambag‘al, kam ta’minlangan va ta’minlanmagan kishilarga transfert to‘lovlari – ijtimoiy ta’minot bo‘yicha mablag‘lar (nafaqalar, yordam pullari) beradi. Soliqlar orqali olingan davlat daromadlarining bir qismi hisobiga korxonalar qurish hamda xususiy korxonalarni milliyalashtirish orqali ishlab chiqarish, transport, energetika kabi sohalarda davlat mulki vujudga keltirildi va rivojlantirildi. Shu bilan birga, ba’zi mamlakatlarda davlat mulkini qayta xususiylashtirish yo‘li bilan iqtisodiyot samaradorligini oshirishga qaratilgan siyosat ham amalga oshirilmoqda. Eng muhim tarmoqlarda va muayyan ko‘lamlarda davlat mulkining bo‘lishi obyektiv zarurdir, undan samarali foydalanish yo‘llarining izlanishi va takomillashtirilishi umummilliy ehtiyoj va maqsadlarga muvofiq keladi.

Davlat tomonidan qilinadigan bevosita investitsiyalar ijtimoiy ishlab chiqarish va milliy mahsulot tarkiblarini o‘zgartirishda davlatning kredit siyosati, davlat tomonidan mahsulot (tovarlar) xarid qilinishi va pulli xizmatlar iste’mol qilinishi, iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish va ta’minlash rivojlangan mamlakatlardagi Davlat monopoliyasining eng muhim vazifalari va dolzarb muammolari hisoblanadi.

Rivojlangan mamlakatlardagi davlatning juda muhim vazifalaridan biri iqtisodiyotni barqarorlashtirish, iqtisodiy-moliyaviy inqirozlarning oldini olish, ulardan chiqish va iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish bo‘yicha chora-tadbirlar ko‘rishdir. Davlat boshqa mamlakatlar xo‘jaliklari bilan iqtisodiy, savdo va to‘lov balanslarini nazorat qiladi, ularni muvofiqlashtirish va faollashtirishga harakat qiladi. Bularning hammasi milliy iqtisodiyotning barqarorligi, rivojlanishiga jiddiy ta’sir ko‘rsatadi. Rivojlangan xorijiy mamlakatlardagi davlatlarning tobora ko‘proq inson va butun xalq manfaatlarini ko‘zlaydigan hamda aholining mutlaq ko‘pchiligi qo‘llab-quvvatlaydigan davlatlarga aylana borishi, kelajakda bu mamlakatlardagi

jamiyatlarning, ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlarning umumdemokratik ijtimoiy jamiyatga aylanishi kuzatilmoqda.

20-asr boshlarida, Yevropa davlatlarida demping ommaviy tus oldi. 1929-33-yillardagi jahon iqtisodiy tangligi davrida, ayniqsa, keng yoyildi. 2-jahon urushidan keyin demping siyosati AQSh monopoliyalari tomonidan muntazam o'tkazib turildi. Dempingning ayrim mamlakatlar tomonidan qo'llanilishi, o'z navbatida, boshqa mamlakatlarning unga qarshi chora ko'rishiga olib keladi. Mol kiritish bo'yicha olinadigan boj summasini oshirishda o'z ifodasini topadi. Jahon iqtisodiy tajribasidan ma'lumki, ko'pgina davlatlarda dempingga qarshi qonunchilik, dempingga qarshi maxsus bojar amal qiladi. Tariflar va savdo bo'yicha Bosh kelishuv (hoz. Jahon savdo tashkiloti) 1967-yilda xalqaro dempingga qarshi kodeks qabul qildi. Unda demping holatini aniqlash va isbotlash tartib-qoidalari, import mamlakat firmalari tomonidan demping natijasida shu turdagi tovarni ishlab chiqaradigan eksport qiluvchi mamlakatlarga yetkazilgan zararni to'lash yo'llari yer egasining o'z yerini tabiiy resurs tarzida ijaraga taqdim etganligi uchun oladigan daromadi; bevosita qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari tomonidan yaratilgan qo'shimcha maqsulotning yer egalari tomonidan mulk egaligi huquqiga ko'ra o'zlashtiriladigan qismi. Qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yer maydonlari tabiatan cheklanganligi sababli (inson yer resurslarini ko'paytirishga qodir emas) barcha yerlar mustaqil tovar ishlab chiqaruvchilar tomonidan egallab olinadi va yerga xo'jalik obyekti sifatida monopoliya vujudga keladi. Natijada yer bilan bog'liq renta munosabatlari paydo bo'ladi.

Bank monopoliyalari – konsentratsiyalashuv natijasida biror davlatdagi bank ishlarining bir necha yirik banklar qo'lida to'planishi. Moliya kapitali bozorida taklifda raqobatning bo'lmasligi bilan tavsiflanadi. Masalan, 1962-yil Angliyada bank kapitali umumiy summasining 90 %i besh bankka tegishli bo'lgan, 1968-yil AQShda rasman mustaqil hisoblanadigan 14 ming bank bo'lgan, lekin jami bank operatsiyalarining 25 %i 10 ta yirik tijorat banki hissasiga to'g'ri kelgan. 1995-yilda esa AQShdagi eng yirik hisoblangan «Cheyz of Manxetten» va «Kemikl» banklari o'zaro qo'shib ketdi²⁹. Kapitalizmning vujudga kelishi va rivojlanishi bilan Bank monopoliyalarining ahamiyati ortib ketdi. Bank ishining hozirgi tamoyillari birinchi bo'lib 17-asrdan boshlab Angliyada, so'ngra boshqa mamlakatlarda yuzaga kela boshladi. Shu davrdan boshlab Bank monopoliyalari kapital va tadbirkorlikni ishga solishning maxsus bir sohasiga aylandi. Bank monopoliyalarining ko'payishi bilan ssuda kapitali kapitalning asosiy shakllaridan biri bo'lib qoldi. Asta-sekin bank monopoliyalari yiriklashib, ular bajaradigan operatsiyalar doirasi kengayib bordi.

Bank monopoliyalari muomalaga xususiy veksellar o'rnida ishlatiladigan kredit pullari – banknotlar (bank biletlari) chiqara boshladi. Ko'pgina mamlakatlarda cheklar bilan amalga oshiriladigan naqd pulsiz hisob-kitoblar paydo bo'ldi. Kapitalizmning rivojlanishi bilan kredit va to'lovlarda vositachilik vazifasini bajaradigan muassasalarga talab ortib bordi. Bank monopoliyalari bo'sh pul vositalarini yig'ib, ularni turli muddatlarga ssudaga berdi, ular korxonalarining joriy hisobvarag'ini yuritib, korxonalar o'rtasida o'zaro hisob-kitoblarni olib bordi. Asta-

²⁹ O'zbekiston Respublikasi milliy Ensiklopediyasi. 2-tom. – 217 bet.

sekin bank monopoliyalari o'rtasida eng yiriklari paydo bo'ldi.

Ayniqsa, XIX asr oxiriga kelib, Bank monopoliyalari ishlab chiqarishning konsentratsiyanishi oqibatida Bank monopoliyalarining yiriklashuvi banklar soni qisqarishiga va bank monopoliyalarining vujudga kelishiga, ular o'rtasida o'zaro raqobat kurashining kuchayishiga sabab bo'ldi. Bank monopoliyalari to'lov va kredit operatsiyalarida vositachilik qilish bilan kifoyalanmay, sanoat korxonalari aksiyalarini sotib ola boshladi, ularning xo'jaliklari yoki muassislaridan biriga aylandi, yangi korxonalar ta'sis etishda hamkorlik qildi. Yirik Bank monopoliyalari va sanoat kapitalining birga qo'shib ketishi natijasida moliya kapitali va moliya oligarxi vujudga keldi, bu oligarxiya mamlakatlarning iqtisodiy va siyosiy hayotida katta mavqeni egalladi.

Hozirgi davrda ko'pgina mamlakatlarda ko'plab (masalan, XX asrning 90-yillari boshida AQShda 14,5 mingdan ortiq bank bo'lgan) banklar bo'lishiga qaramay, ulardan 3-4 tasigina yetakchi o'rinda turadi. Turli mamlakatlardagi yirik bank monopoliyalari nihoyatda sertarmoq bo'lib, o'z mamlakati doirasidagina emas, shu bilan birga, jahonning juda ko'p mamlakatlarida bo'lim va filiallariga ega. Rivojlangan mamlakatlarda bank monopoliyalari iqtisodiyotni boshqarish va rag'batlantirish muassasasi vazifalarini bajaradi.

Jahonning eng yirik monopol korxonalari jumlasiga «British Amerikan Tobakko» («B.A.T») korporatsiyasi kiradi. Mazkur kompaniya dunyodagi eng yirik tamaki monopoliyasi sifatida baholanadi. 1902-yilda tashkil etilgan. «B.A.T» Buyuk Britaniya va AQSh kapitali qo'yilgan monopolistik birlashma bo'lib, asosan, tamaki mahsulotlari, shuningdek, oziq-ovqat va kosmetika mollari, qog'oz-karton va boshqa mahsulotlar ishlab chiqaradi. Boshqa mamlakatlarda ham sanoat korxonalari, shu jumladan, 67 ta tamaki fabrikasi mavjud. Bu fabrikalarda 240 turdagi sigaretalar ishlab chiqariladi. Kompaniya Yevropa va O'rta Osiyoda keng ko'lamda faoliyat yuritadi. Jumladan, kompaniya O'zbekiston Respublikasi bilan hamkorlik o'rnatib, «O'zBAT aksiyadorlik jamiyati» qo'shma korxonasini (Samarqand tamaki fabrikasi bilan birgalikda) tuzdi (1994). U yiliga 20 mlrd. dona sigareta ishlab chiqarish quvvatiga ega. Qo'shma korxonaning qurilish va jihozlanish ishlari uchun 100 mln. dollar investitsiya jalb etilgan.

«British Petroleum» – Buyuk Britaniyadagi eng yirik neft monopoliyalaridan biri. 1909-yilda tashkil etilgan 38 % aksiyasi davlatniki. AQSh Alyaska (60 %) va Shimoliy dengizdan (40 %) neft qazib oladi, 25 mamlakatda neftni qayta ishlaydigan korxonalari bor. G'arbiy Yevropaning bir nechta mamlakatlari hududidan o'tgan yirik neft quvurlarining egasi. Monopoliya yiliga 77,5 mln. tonna neft qazib oladi, 96,2 mln. tonna neftni qayta ishlaydi. Keyingi vaqtlarda monopol kompaniya kimyo korxonalarini rivojlantirish uchun katta mablag' sarf qilayotir. Yillik savdo hajmi – 46,2 mlrd. dollar, sof foydasi – 2,2 mlrd. dollar.

Rivojlangan mamlakatlarda monopoliyaning vujudga kelish omillaridan biri kartel bitimlaridir. Kartel bitimlari ishlab chiqaruvchilar yoki iste'molchilarning monopolistik birlashmalari shakli bo'lib, bir tarmoqdagi mustaqil korxonalar, firmalar, kompaniyalarning ishlab chiqarish va sotishning umumiy hajmlari, narxlar, sotish bozorlari, har bir ishtirokchining hissasi, ishchi kuchi yollash to'g'risida bitimi.

Kartel bitimlari tashkil etishdan asosiy maqsad birlashma ichida raqobatni bartaraf etish, cheklash va ushbu kelishuvda qatnashmagan firmalar tomonidan bo'ladigan tashqi raqobatni bostirish yo'li bilan foydani oshirishdan iborat.

Kartel bitimlari ishlab chiqarishning konsentratsiyalashuvi va kapitalning markazlashuvi bilan bog'liq holda 19-asr oxirida paydo bo'ldi. 20-asrning 1-yarmida Germaniyada keng tarqaldi. Amerikada trestlarga qarshi qonunlar chiqarilib, ayrim sohalarda kartel bitimlari tuzish taqiqlandi, lekin shunga qaramay, maxfiy kartel bitimlari davom etdi. Kartel bitimlar 20-asrning 20-40-yillari o'rtasida sanoatning ko'pgina sohalarida avj oldi.

Hozirgi davrda bir qator mamlakatlarda kartel bitimlari tuzish monopoliyaga qarshi qonunchilik bilan taqiqlangan yoki ayrim tarmoqlar va ishlab chiqarish turlari yoki alohida sharoitlar doirasi bilan cheklangan. Jahonda son jihatidan unchalik ko'p bo'lmagan ishlab chiqaruvchilar o'rtasida muayyan bir tovar bo'yicha jahon bozorini o'zaro bo'lib olish, raqobat darajasidan ortiq bo'lgan foyda olish, xonavayronlik raqobatiga yo'liqmaslik maqsadlarida xalqaro kartel bitimlari tuzildi.

Hozirgi sharoitlarda ham bir qancha qudratli xalqaro kartel bitimlari mavjud, OPEK unga yorqin misol bo'la oladi. Bozor monopoliyasiga qarshi kurashda mayda va o'rta biznes kartel bitimlaridan unumli foydalanadi.

Moliya guruhleri – bir necha oila yoki guruhlarining ittifoqi. Iqtisodiy birlashish negizida tashkil topgan yirik moliya-sanoat birlashmalari, sanoat, bank, transport, savdo, sug'urta, xizmat ko'rsatish va boshqa sohalarning yirik uyushmasi. 19-asr oxiri – 20-asr boshlarida kapitalning konsentratsiyasi hamda markazlashuvi asosida shakllangan. Moliya guruhleri yirik kapitalga ega bo'lgan monopoliyalarning gigant ittifoqidir. Moliya guruhleri dastlab AQShda, keyinchalik Angliya, Fransiya, Germaniya, Yaponiya va boshqa davlatlarda tashkil topdi. Bunday guruhlariga Rokfellerlar, Morganlar, Dyuponlar, Mellonlar, Jianini kabilar misol bo'la oladi. Har bir Moliya guruhlarining markazi davlatning ma'lum hududida joylashgan bo'ladi. Ammo 20-asrning 70-yilidan ularning ta'sir doirasi baynalmilallashib, transmilliy tus ola boshladi. Korporatsiyalar ko'paydi.

Masalan, Rotshild guruhi tasarrufidagi aktivlarning qariyb 60 %i Fransiya dan tashqaridagi hududlarda joylashtirilgan. Yetakchi moliya guruhleri faoliyati universal xarakterga egadir. AQSh, G'arbiy Yevropa va Yaponiya iqtisodiyotida 5-10 ta moliya guruhleri asosiy o'rin egallaydi. Yetakchi o'rin AQSh moliya guruhlariga tegishli. Moliya guruhlarining yirik savdo-sanoat korporatsiyalari boshqa moliya guruhlarining banklari va sug'urta kompaniyalari bilan kredit aloqalarini o'rnatgan. Masalan, Kaliforniya va Texas (AQSh) guruhleri Uoll-strit banki kreditlaridan foydalanadi. Mamlakatlararo iqtisodiy integratsiya jarayoni yangi tipdagi birlashmalar – xalqaro korporatsiyalarni vujudga keltirdi. Ular 2 turga ajratiladi: transmilliy korporatsiyalar va ko'ptarmoqli korporatsiyalar. Hozirgi paytda jahonda 37 mingga yaqin xalqaro korporatsiyalar va ularning 206 mingdan ortiq filiallari faoliyat ko'rsatmoqda. 1980-yillar oxirida 100 ta yirik Moliya guruhlaridan 38 tasi G'arbiy Yevropada, 29 tasi AQShda, 16 tasi Yaponiyada, 10 tasi Fransiya da, qolganlari, Avstraliya, Kanada, Yangi Zelandiya va boshqa industrial mamlakatlarda joylashgan edi.

Moliya-sanoat kapitali monopoliyasi – pul kapitali, pul vositalari shaklidagi kapital. Sanoat kapitalining bank kapitali bilan o‘zaro qo‘shilib ketishi natijasida yuzaga keladigan kapital. Moliya-sanoat kapitali monopoliyasi iqtisodiy kategoriya sifatida 19-asr oxiri, 20-asr boshlarida ishlab chiqarish va bank sohasida kapitalning yuqori darajada yiriklashishi asosida vujudga keldi. Bunga qadar sanoatchilar va bankirlar bir-biridan mustaqil holda ish ko‘rar, banklar sanoatga xizmat ko‘rsatar, sanoatchilar sanoat foydasini olsa, banklar bank foydasiga ega bo‘lar edi. Banklar qo‘lida kapital yiriklasha boshlagandan keyin, ular o‘zlarining bo‘sh turgan mablag‘larini sanoatga faqat qisqa muddatga emas, balki uzoq muddatga qarz berib, korxonalarning faoliyatiga ta’sir ko‘rsatadigan bo‘ldi, hatto, ayrim hollarda ularning taqdiri banklarga bog‘liq bo‘lib qoldi. Bank mablag‘lari har xil aksiyalar sotib olish va «ishtirok etish tizimi» asosida sanoatga ko‘cha boshladi. Natijada yirik banklar ayni bir vaqtda, sanoat magnatlariga, yirik sanoatchilar esa yirik bank magnatlariga aylandi. AQShdagi eng yirik 2 xil moliya monopolistik guruh – Morganlar va Rokfellerlar Moliya-sanoat kapitalining shakllanishiga yaqqol misol oladi, chunki Morgan dastlab bankir, Rokfeller esa neft sanoatchisi edi. Moliya-sanoat kapitali rivojlangan davlatlar iqtisodiyotining barcha sohalari – sanoat, qishloq xo‘jaligi, transport, savdo, sug‘urta mavjud bo‘lib, kapitalning turli xil shakllari (tovar, pul, savdo, kredit)ni harakatga keltiradi va yuqori darajada foyda olishga erishadi. Moliya-sanoat kapitali davlat siyosatida ham muhim rol o‘ynaydi. Chunonchi, AQShning «AIG» (Ameriken Interneyshnl Grupp) sug‘urta kompaniyasi jahonning 100 dan ziyod mamlakatlarida o‘z bo‘linmalariga ega.

Trest – korxonalar, firmalar birlashmasi. Sanoat monopoliyalarining 20-yillardagi eng yuqori shakli. Trest tarkibiga kirgan ishtirokchilar o‘z ishlab chiqarish-savdo mustaqilligini yo‘qotadi va bu sohalaridagi faoliyatida markaziy boshqarma qaroriga amal qiladi. Trestlarga qarshi qonunchilik – raqobatni rivojlantirish, monopoliyalarni cheklash va taqiqlashga yo‘naltirilgan, monopolistik tuzilmalar va birlashmalarni tashkil etishni, monopolistik faoliyatni taqiqlaydigan qonunlar va hukumat qarorlari. Trestlarga qarshi qonunchilik birinchi marta 1890-yilda AQShda qabul qilingan (Sherman akti).

Rokfellerlar – AQShdagi eng yirik moliya-sanoat guruhlaridan biri. 1870-yilda Jon Rokfeller (1839-1937) “Standart oyl” kompaniyasini tuzib, 19-asr oxirida neft sanoati monopoliyasi asosida yuzaga keldi. 20-asrning 20-yillarida AQShdagi yirik monopoliyalar ichida Morganlardan so‘ng 2-o‘rinni egalaydi. 1970-yilga kelib Rokfellerlar jami mablag‘i 124,6 mlrd. dollarga yetadi. Rokfellerlarning moliya-sanoat guruhi o‘zagini «Ekson» neft monopoliyasi (aktvi 1973-yilda 36,8 mlrd. dollar) va «Cheyz Manxeten bank» tijorat banki tashkil qiladi. Rokfellerlar guruhi ko‘plab moliya-kredit va sanoat muassasalariga ega. Mashinasozlik, elektrotexnika va oziq-ovqat sanoati tarmoqlarining bir qancha korxonalari ularning tasarrufida.

Raqobatni rivojlantirishning xorij tajribasini O‘zbekistonda qo‘llash istiqbollari. Bugungi kunda mamnuniyat bilan ta’kidlash mumkinki, O‘zbekiston va rivojlangan kapitalistik mamlakatlar o‘rtasida odatdagidek mavjud bo‘lgan raqobatchilik nazariyasi va amaliyoti sohasidagi tafovut, hech bo‘lmasa, chuqurlashib ketishdan to‘xtadi. Bozor munosabatlariga haqiqiy o‘tish bu masalaga obyektiv tarzda jiddiy

munosabatda bo'lishni taqozo etdi.

Raqobatning ijobiy tomonlari yaqqol ko'rinib turibdi. Raqobat ustun bo'lgan bozorda ishlab chiqaruvchi korxonalar foydani ko'paytirish uchun o'z ishlab chiqarish xarajatlarini doimiy ravishda pasaytirib kelishga intilishadi. Buning natijasida unumdorlik oshadi, xarajatlar kamayadi va kompaniyalar narxlarni pasaytirish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Raqobat, shuningdek, ishlab chiqaruvchi korxonalarni o'z tovarlari sifatini yaxshilab borishga hamda taklif qilinayotgan tovar va xizmatlarning xilma-xilligini doimo oshirib borishga undaydi. Shunday tarzda ishlab chiqaruvchi korxonalar yuqori sifatli tovar va xizmatlar past narxini taklif qilib, ularning assortimentini kengaytirish va oshirish orqali raqobatchilar bilan bozordagi xaridorlar uchun doimiy ravishda kurashishga majbur bo'ladi. Bundan iste'molchi ham yutadi. Biroq amaliyot ko'rsatishicha, O'zbekistondagi ko'pgina korxonalar raqobat kurashini faol olib borishga hali tayyor emas. Narxlarni liberallashtirish hamda inflatsiyaning oshishi sharoitida sanoat og'ir ahvolga tushib qoldi.

O'zbekistonda ishlab chiqarilayotgan tovarlarning raqobatbardoshligi muammosi ilgari ham, hozir ham jiddiy muammoligicha qolmoqda, shuning uchun kiritilayotgan tovarlarni nazorat qilishga hamda mamlakatdagi ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan chuqur o'ylangan va to'g'ri davlat siyosati talab etiladi.

Shunga qaramasdan, og'ir moliyaviy ahvoldan chiqish iste'molchilar ehtiyojlariga qaratilgan faqatgina raqobatbardosh ishlab chiqarishni yaratish yo'lida bo'lishi mumkin. Bunda raqobat nobarqarorlashtirish omili emas, balki milliy ishlab chiqarishni yashab ketish uchun shart bo'lib xizmat qiladi.

Raqobat bizning iqtisodiyotimizga ko'pgina ijobiy jihatlarni olib keldi. Mukammal raqobat nazariyasi O'zbekistondagi voqelikdan unchalik uzoqda emas. Bunga mamlakatimizda kichik biznesning rivojlanishi va uning qiyinchiliklarga qaramasdan tez sur'at bilan kuchayib borishi dalda belmoqda.

Mamlakatimizda ko'pgina toifadagi iste'mol tovarlari, asosan, hatto kichik emas, balki millionlab eng kichik, ya'ni mikrokorxonalar tomonidan kiritiladi. Xuddi shuningdek, faqatgina O'zbekistonda xususiy shaxslarga qurilish va xonadonlarni ta'mirlash bilan juda kichik bo'lgan brigada-firmalar shug'ullanadi.

Barcha mayda ulgurji savdogarlarni taxminan bir xil mahsulotlar, bozor hajmiga nisbatan biznesning juda kichik miqyosi, sotuvchilarning ko'pligi birlashtiradi, ya'ni bunda mukammal raqobatga qo'yilgan talablarning ko'pi mavjud bo'ladi. Ular uchun bozorda shakllangan narxni shundayligicha qabul qilish zarurati ham muqarrar. Kichik biznes sohasida mukammal raqobatning mezonini O'zbekistonda ko'p hollarda bajariladi.

Shunday qilib, mukammal raqobatga yaqin bo'lgan sharoitlar yangi xususiy biznes ustun bo'lgan iqtisodiyotning ko'pgina tarmoqlarida mavjud.

Xususiylashtirilgan korxonalar ustun bo'lgan tarmoqlarda mutlaqo o'zgacha ahvol kuzatiladi. Iqtisodiyotning ushbu tarmoqlari, odatda, yuqori darajada monopollashgan bo'ladi.

Monopollashuv darajasining yuqoriligi va uning iqtisodiyotga keskin salbiy ta'siri mamlakatimizda monopoliyaga qarshi siyosat o'tkazilishini taqozo etadi.

Bundan tashqari O'zbekistonda monopoliyadan chiqarishni amalga oshirish, ya'ni monopoliya o'rnatilgan iqtisodiyot tarmoqlarini tubdan kamaytirish talab etiladi.

Iqtisodiyotni monopoliyadan chiqarish bo'yicha davlat siyosati va O'zbekiston bozorlarida raqobatni rivojlantirishning maqsadi iqtisodiy jarayonlarini bozorda tartibga solish asosida ijtimoiy ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish hisoblandi.

Dasturning asosiy vazifasi raqobatni rivojlantirish hisoblanadi. Ushbu holatlar shundan dalolat beradiki, O'zbekistonda har doim ravon bo'lmasa ham, raqobat bozori tobora shakllanib bormoqda, bu esa, shubhasiz, rivojlanayotgan bozor munosabatlarning muhim toifasi hisoblanadi.

Monopoliyadan chiqarishning ikki yo'li mavjud:

- xorijiy raqobat – ushbu usul, ehtimol, milliy monopolizmga qarshi berilgan eng ta'sirchan va samarali zarbadir. Bozorda monopol korxonaning mahsuloti oldida sifat va narx borasida undan ustun bo'lgan boshqa mahsulot bo'lsa, ushbu korxonaning monopoliyani suiiste'mol qilishga qaratilgan barcha harakatlari puchga chiqadi. Monopol korxona bozorda siqilib ketish holiga tushmaslik to'g'risida qayg'urishga majbur bo'ladi.

Biroq muammo shundaki, o'ylamay olib borilgan valuta va bojxona siyosati tufayli import raqobati ko'pgina hollarda juda kuchli bo'lib chiqdi. Bunday siyosat monopoliyani suiiste'mol qilish harakatlarini cheklash o'rniga haqiqatda sanoatning butun tarmoqlarini yo'qotdi.

Ravshanki, bunday juda kuchli ta'sir etuvchi usulni qo'llash ehtiyotkorlik bilan amalga oshirilishi kerak. Import tovarlari, shubhasiz, O'zbekiston bozorida mavjud bo'lishi kerakki, bunday holat bizdagi monopol korxonalar uchun real xavf tug'dirsin, lekin shu bilan birga, ular milliy korxonalarni ommaviy tugatishga sababchi bo'lmasligi kerak.

- monopol korxonalar bilan raqobatlasha oladigan yangi korxonalarni yaratish – barcha munosabatlarda afzal bo'lgan usul. Bunday usul monopoliyani bartaraf etadi va shu bilan monopolistni korxona sifatida yo'qotmaydi. Bundan tashqari yangi korxonalar har doim ishlab chiqarishning o'sishi va yangi ish o'rinlarining paydo bo'lishidir.

Bunda muammo shundan iboratki, hozirgi sharoitlarda bu usulni amalga oshirish mushkul. Iqtisodiy inqiroz tufayli O'zbekistonda yangi korxonalarni yaratishga investitsiya qilishga tayyor bo'lgan milliy va xorijiy kompaniyalar kam. Shunga qaramay, hatto inqirozli sharoitlarda davlatning eng istiqbolli investitsiya loyihalarini qo'llab-quvvatlash ishlari bu munosabatda olib boriladigan muayyan o'zgarishlarga olib kelishi mumkin.

O'zbekiston iqtisodiyotining bozor islohotlari jarayoniga kirishi ishlab chiqarishni konsentratsiyasi va ixtisoslashuvining juda yuqori darajasi, ko'pgina tovar bozorlarida raqobatning bo'lmasligi paytida sodir bo'ldi, bu esa markazlashgan rejalashtirish hamda ishlab chiqarish miqyosida iqtisod samarasini qayta baholashning oqibati edi. Iqtisodiyotni liberallashtirish va xususiylashtirish asosiy monopol tuzilmalarni jiddiy o'zgartirishga olib kelmadi.

Xususiy sektor, ya'ni davlatga aloqador bo'lmagan va yirik korporatsiyalar

tuzilmasiga kiradigan tijorat tashkilotlari, asosan, savdo va xizmatlar sohasida yangi kichik korxonalarni yaratish hisobidan rivojlanib bordi, bu esa ishlab chiqarish sektori tuzilmasini o'zgartirmadi. Shu bilan birga, xususiylashtirilgan korxonalarining monopol mavqeyi saqlanib qoldi.

Muvaffaqiyatli ishlab turgan tadbirkorlarning raqobat ustunligini to'la darajada namoyon qilishga imkon bermaydigan iqtisodiy inqiroz korxonalar faoliyati va ularning iqtisodiy strategiyasiga ta'sir ko'rsatdi. Bunday sharoitlarda aksariyat, ayniqsa, bozorda ustunlik qiladigan korxonalarining faoliyati ishlab chiqarishning pasayishi sharoitida kerakli daromadlarni olish uchun biron-bir jiddiy strategik o'zgarishlarni amalga oshirmasdan oddiygina narxni oshirish bilan tavsiflanadi.

Raqobatni rivojlantirishning xorij tajribasi asosida O'zbekistonda raqobatning quyidagi istiqbolli xususiyatlariga erishish mumkin:

- raqobat sohasida va jahon bozorida milliy mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha ta'sirchan va puxta o'ylangan davlat siyosatini olib borish;

- ichki bozorda import tovarlariga nisbatan davlatning qattiq proteksionistik siyosatini kamaytirish (import bojlarini pasaytirish orqali);

- jahon bozoriga faqatgina xomashyoni eksportga chiqarish emas, balki tayyor mahsulotni ham eksportga chiqarish;

- mamlakat xalq xo'jaligining aksariyat sanoat ishlab chiqarish tarmoqlaridagi texnologiyalarni yangilash;

- mamlakat xalq xo'jaligining ko'pgina yirik korxonalarida ishlab chiqarish konsentratsiyasini iqtisodiy muvofiqlik darajasiga yetkazish (bunda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarga pastroq narxlar qo'yiladi va ularning raqobatbardoshligi oshadi).

«KORPORATIV BOSHQARUV: PRINSIPLAR, SIYOSAT VA AMALIYOT» FANI BO‘YICHA TESTLAR

1. Fan bobi – 1. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 3.

Direktorlar kengashi vazifalari quyidagilardan iborat:

- a) kompaniyaning rivojlanish strategiyasini aniqlash;
- b) moliyaviy xo‘jalik faoliyati ustidan samarali nazoratni olib borishni ta‘minlash;
- d) ichki nazorat jarayonini tasdiqlash;
- e) xatarlarni boshqarish tizimini shakllantirish.

2. Fan bobi – 1. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 3.

Direktorlar kengashi qanday maqsadda shakllantiriladi?

- a) asosiy muhokama qilinishi lozim bo‘lgan savollarni oldindan ko‘rib chiqadi;
- b) strategik rivojlanish bo‘yicha qarorlar qabul qilishda takliflar berish;
- d) strategik masalalar bo‘yicha muhokamada ovoz berish;
- e) dividendlarni to‘lash va rag‘batlantirish masalalarini yechish.

3. Fan bobi – 1. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 3.

Kompaniyaning ijroiya organlari – bu:

- a) bosh direktor;
- b) umumiy yig‘ilish;
- d) direktorlar kengashi;
- e) aksiyadorlar kengashi.

4. Fan bobi – 1. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 3.

Ijroiya kengashining vakolatlariga quyidagilar kiradi:

- a) kompaniya faoliyatining ustivor yo‘nalishlarini ishlab chiqish;
- b) kompaniya faoliyatini strategik boshqarish masalalari;
- d) joriy faoliyatni boshqarishdagi ayrim masalalar;
- e) kompaniyaning shu‘ba va mustaqil korxonalari bilan hamkorlikni amalga oshirish.

5. Fan bobi – 1. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 3.

Anglo-amerika modeli harakati qaysi mamlakatlarda mavjud emas?

- a) Avstriya;
- b) Buyuk Britaniya;
- d) AQSh;
- e) Avstraliya.

6. Fan bobi – 1. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 3.

Nemis modelini amalga oshirish qatnashchilari:

- a) ijroiya kengashi;
- b) bank;
- d) boshqaruv organlari;
- e) direktorlar kengashi.

7. Fan bobi – 1. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 3.

Iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish jamiyatining oltinchi tamoyilida quyidagi aks ettirilgan:

- a) kompaniya aksiyadorlari direktorlar kengashini tayinlaydi;
- b) korporatsiyada ichki rag‘batlantirish tizimi aksiyadorlar manfaatiga mos kelishi;
- d) korporatsiyalar qaysi mamlakatda faoliyat ko‘rsatayotgan bo‘lsa, o‘sha davlatning qonuniga bo‘ysunadi;
- e) shu davlatning qonuniga bo‘ysunadi.

8. Fan bobi – 1. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 2.

Minoritar aksiyadorlar – bu:

- a) kichik aksiyadorlar;
- b) yirik aksiyadorlar;
- d) ichki aksiyadorlar;
- e) tashqi aksiyadorlar.

9. Fan bobi – 1. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 2.

Korporatsiyaning ijroiya organlari quyidagilarga hisobot beradi:

- a) aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishiga;
- b) direktorlar kengashiga;
- d) menejerlarga;
- e) bo‘lim boshliqlariga.

10. Fan bobi – 1. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 2.

Bosh direktor kim tomonidan belgilanadi?

- a) aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishi;
- b) direktorlar kengashi;
- d) boshqaruvchilar;
- e) davlat organlari.

11. Fan bobi – 1. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 2.

Korporatsiyaning ustavini tasdiqlaydi:

- a) aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishi;
- b) direktorlar kengashi;
- d) ijroiya organlari;
- e) bosh direktor.

12. Fan bobi – 1. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 2.

Direktorlar kengashi a‘zosi kimlar bo‘lishi mumkin?

- a) boshqaruv a‘zolari;
- b) bosh director;
- d) mustaqil director;
- e) insayderlar;

13. Fan bobi – 1. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 2.

Korporativ boshqaruvning afzalliklari:

- a) korporatsiya imijini ko‘tarish;
- b) soliq bo‘yicha imtiyozlar;

- d) kapitallar bozoriga kirish yengilliklari;
- e) aktivlar qiymatining o'sishi va kapitallar qiymatining kamayishi.

14. Fan bobi – 1. Fan bo'limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 3.

Sof aktivlarning majburiy hisobi qaysi jarayonda amalga oshiriladi?

- a) korporatsiyalarning yillik hisobotlarini tayyorlashda;
- b) jamiyat tomonidan aksiyalarni sotib olishda;
- d) ustav kapitalni o'stirishda;
- e) jamiyat yirik shartnomalarni tuzishi jarayonida.

15. Fan bobi – 1. Fan bo'limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 2.

Asosiy vositalarga quyidagilar kiradi:

- a) mashinalar, tayyor mahsulotlar, bino va inshootlar;
- b) jamiyat aksiyalari;
- d) ustav kapitali;
- e) jamiyat yirik shartnomalari;

16. Fan bobi – 1. Fan bo'limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 1.

O'zbekiston Respublikasida korporativ boshqaruvning o'ziga xos xususiyatlari:

- a) mulkchilik tarkibi;
- b) aksiyadorlik kapital tarkibi;
- d) mulkchilik tarkibining noshaffofligi;
- e) rag'batlantirish tarkibida opsion mexanizmidan keng foydalanish.

17. Fan bobi – 1. Fan bo'limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 2.

Kotirovka deganda:

- a) birjada qimmatli qog'ozlar kursini belgilash va ularni qayd etish tushuniladi;
- b) qimmatli qog'ozlarni sotish va sotib olish narxi tushuniladi;
- d) qimmatli qog'ozlarning nominal bahosidan past narxda sotib olinishi tushuniladi;
- e) qimmatli qog'ozlarning fond birjasida ro'yxatga olinishi tushuniladi.

18. Fan bobi – 1. Fan bo'limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 1.

Aksiya – bu:

- a) o'z qiymatiga nisbatan qat'iy belgilangan foiz shaklida daromad keltiruvchi qimmatli qog'ozdir;
- b) o'z egasiga dividend olish huquqini beruvchi qimmatli qog'ozdir;
- d) bank sertifikat;
- e) foizli qimmatli qog'oz.

19. Fan bobi – 1. Fan bo'limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 1.

Jamiyat o'z aksiyadorlarining majburiyatlari yuzasidan jamiyat oldida...

- a) javobgar bo'ladi;
- b) javobgar bo'lmaydi;
- d) qonun bilan belgilanmagan;
- e) ma'lum qismini to'lashga ko'maklashadi.

20. Fan bobi – 1. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 2.

Agar jamiyatning nochorligi (bankrotligi) jamiyat uchun majburiy ko‘rsatmalarni berish huquqiga ega bo‘lgan aksiyador sifatidagi shaxsning g‘ayriqonuniy xatti-harakatlari tufayli vujudga keltirilgan bo‘lsa, mazkur aksiyador zimmasiga jamiyatning mol-mulki yetarli bo‘lmagan taqdirda uning majburiyatlari bo‘yicha...

- a) solidar javobgarlik yuklatilishi mumkin;
- b) javobgar emas;
- d) subsidiar javobgar yuklatilishi mumkin;
- e) solidar va subsidiar javobgarlik yuklatilishi mumkin.

21. Fan bobi – 1. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 1.

Davlat va uning organlari jamiyat o‘z zimmasiga olgan majburiyatlar yuzasidan javobgar bo‘ladimi?

- a) bo‘ladi;
- b) bo‘lmaydi;
- d) qonunda ko‘rsatilmagan;
- e) faqat aksiyadorlar javobgar hisoblanadi.

22. Fan bobi – 1. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 1.

Jamiyat davlat va uning organlari olgan majburiyatlar yuzasidan javobgar bo‘ladimi?

- a) bo‘ladi;
- b) bo‘lmaydi;
- d) qonunda ko‘rsatilmagan;
- e) faqat aksiyadorlar javobgar hisoblanadi.

23. Fan bobi – 1. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 1.

Davlat va uning organlari jamiyat o‘z zimmasiga olgan majburiyatlar yuzasidan javobgar bo‘ladimi?

- a) bo‘ladi;
- b) bo‘lmaydi;
- d) qonunda ko‘rsatilmagan;
- e) faqat aksiyadorlar javobgar hisoblanadi.

24. Fan bobi – 1. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 1.

Aksiyadorlik jamiyatlarining shakllari:

- a) AJ;
- b) MCHJ va QMJ;
- d) konsernlar va konglomeratlar;
- e) sindikat va trestlar.

25. Fan bobi – 1. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 1.

Aksiyadorlik jamiyatining muassislari tarkibiga kiruvchilarning eng kam soni:

- a) kamida 3 ta;
- b) kamida 5 ta;
- d) kamida 1 ta;
- e) kamida 2 ta.

26. Fan bobi – 1. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 1.

Jamiyatning har bir muassisi uning aksiyadori bo‘lishi majburiymi?

- a) ayrim hollarda majburiy emas;
- b) majburiy;
- d) agar YOAJ bo‘lsa majburiy emas;
- e) agar OAJ bo‘lsa majburiy emas.

27. Fan bobi – 1. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 1.

Jamiyat qatnashchilari o‘zlariga tegishli aksiyalarini o‘zga aksiyadorlarning roziligisiz boshqa shaxslarga berishi mumkinmi?

- a) ayrim hollarda mumkin;
- b) umuman mumkin emas;
- d) agar YOAJ bo‘lsa, mumkin;
- e) agar OAJ bo‘lsa, mumkin.

28. Fan bobi – 1. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 2.

Aksiya:

- a) aksiya egasining mazkur jamiyat mulkidagi ishtirokini tasdiqlaydi;
- b) foizli qimmatli qog‘oz;
- d) muddatli qimmatli qog‘oz;
- e) qarzli qimmatli qog‘oz.

29. Fan bobi – 1. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 2.

Jamiyat belgilangan tartibda qayerlarda hisobvaraqlar ochishga haqlidir?

- a) O‘zbekiston Respublikasi hududida joylashgan banklarda va undan tashqaridagi hududlardagi banklarda;
- b) O‘zbekiston Respublikasi hududida joylashgan banklarda;
- d) Yevropa Ittifoqiga kiruvchi davlatlarda;
- e) O‘zbekiston Respublikasi hududida joylashgan banklarda va MDH mamlakatlarida.

30. Fan bobi – 1. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 2.

Agar jamiyatga qarashli ovoz beruvchi aksiyalarning qanchasi boshqa ishtirokchi jamiyatga qarashli bo‘lsa, bu jamiyat tobe xo‘jalik jamiyati deb tan olinadi?

- a) 25 foizdan ziyodrog‘i;
- b) 15 foizdan ziyodrog‘i;
- d) 20 foizdan ziyodrog‘i;
- e) 10 foizdan ziyodrog‘i.

31. Fan bobi – 1. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 2.

Aksiyadorlik jamiyatlarini tuzish, ularning faoliyati va ularni tugatish, aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish bilan bog‘liq munosabatlar qaysi me‘yoriy hujjatlar bilan tartibga solinadi?

- a) O‘zbekiston Respublikasining AJ to‘g‘risidagi qonun bilan;
- b) O‘zbekiston Respublikasining bankrotlik to‘g‘risidagi qonuni bilan;
- d) O‘zbekiston Respublikasining standartlashtirish to‘g‘risidagi qonuni bilan;
- e) O‘zbekiston Respublikasining litsenziyalash to‘g‘risidagi qonuni bilan.

32. Fan bobi – 2. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 1.

Jamiyat o‘z aksiyadorlarining majburiyatlari yuzasidan jamiyat oldida...

- a) javobgar bo‘ladi;
- b) javobgar bo‘lmaydi;
- d) qonun bilan belgilanmagan;
- e) ma‘lum qismini to‘lashga ko‘maklashadi.

33. Fan bobi – 4. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 1.

Qanday aksiyadorlik jamiyatlari “yopiq turdagi” bo‘ladi?

- a) yopiq turdagi jamiyatlarda hissadorlarning roziligi bilan qo‘ldan-qo‘lga o‘tadi;
- b) ochiq turdagi jamiyatlar aksiyalari boshqa hissadorlarning rozilgisiz qo‘ldan-qo‘lga o‘tishi mumkin;
- d) chiqargan aksiyalarni faqat o‘z xodimlariga sotadi;
- e) davlatga sotadi.

34. Fan bobi – 4. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 1.

«Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini himoyalash to‘g‘risida»gi qonun qachon qabul qilindi?

- a) 1996-y 26-aprel;
- b) 1997-yil;
- d) 1998-yil;
- e) 1999-yil;

35. Fan bobi – 2. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 1.

Aksiyadorlik jamiyati ustav fondida qancha miqdorda zaxira fondini tashkil etish kerak?

- a) 15 %;
- b) 20 %;
- d) 10 %;
- e) 12 %.

36. Fan bobi – 3. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 1.

Qaysi aksiyalarga dividend to‘lanadi?

- a) aksiyador qo‘lidagi aksiyalarga;
- b) muomalaga chiqarilgan va jamiyat balansida qayd qilingan barcha aksiyalarga;
- d) aksiyadorlarga taalluqli bo‘lgan, ammo muomalaga chiqarilmagan, jamiyat balansida qayd qilingan aksiyalarga;
- e) aksiyalarga dividend to‘lanmaydi.

37. Fan bobi – 4. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 1.

Aksiyadorlik jamiyatlari qaysi organdan ro‘yxatdan o‘tishi lozim?

- a) mahalliy hokimiyatda;
- b) DMM chiqarish va raqobatni rivojlantirish qo‘mitasida;
- d) Adliya vazirligida;
- e) Moliya vazirligida.

38. Fan bobi – 2. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 2.

Aksiyadorlik jamiyatining yig‘ilishi qanday muddatda tashkil qilinadi?

- a) kamida bir yilda bir marta;
- b) hisobot yilidan keyingi yilning 1-iyuliga qadar;
- d) to‘g‘ri javob yo‘q;
- e) 2 yilda bir marta.

39. Fan bobi – 5. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 2.

Quyidagi ibora qaysi atamaga mos keladi? Tarkibiga boshqa korxona aksiyalar nazorat paketiga kiradigan ochiq aksiyadorlik jamiyati bu...

- a) moliyaviy xoldinglar;
- b) shu‘ba korxona;
- d) xoldinglar;
- e) tobe korxona.

40. Fan bobi – 2. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 2.

Moliya bozorining tarkibiy tuzilmalari quyidagilardan iborat?

- a) tijorat banklarining kapitallari bozori;
- b) valuta bozori;
- d) qimmatli qog‘ozlar bozori;
- e) investitsiya va sug‘urta fondlari bozori.

41. Fan bobi – 2. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 2.

Moliya bozori quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- a) kapitalni iqtisodiyot sohalariga oqib o‘tishini ta‘minlash funksiyalari;
- b) trendlar tahlili va grafiklar dinamikasini bashorat etishlik;
- d) sohaning eng yirik mutaxassislarining hisob-kitoblari va ularning bashoratiga;
- e) iqtisodiyotdagi makroiqtisodiy omillar va ularning bozor bahosiga ta‘siri.

42. Fan bobi – 2. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 2.

Moliya bozorining fundamental tahlili quyidagi omillarga asoslanadi:

- a) trendlar tahlili va grafiklar dinamikasini bashorat etishlik;
- b) sohaning eng yirik mutaxassislarining hisob-kitoblari va ularning bashoratiga;
- d) iqtisodiyotdagi makroiqtisodiy omillar va ularning bozor bahosiga ta‘siri;
- e) moliya bozoridagi talab va taklifning o‘zgarib turish dinamikasiga.

43. Fan bobi – 2. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 2.

Moliya bozorining texnik tahlil quyidagi omillarga asoslanadi:

- a) sohaning eng yirik mutaxassislarining hisob-kitoblari va ularning bashoratiga;
- b) trendlar tahlili va grafiklar dinamikasini bashorat etishlik;
- d) moliya bozoridagi talab va taklifning o‘zgarib turish dinamikasiga;
- e) iqtisodiyotdagi makroiqtisodiy omillar va ularning bozor bahosiga ta‘siri.

44. Fan bobi – 2. Fan bo‘limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 2.

Moliya bozorida market maykerlar qanday tashkilot?

- a) moliya bozorida qimmatli qog‘ozlar kotirovkasi bilan shug‘ullanadigan tashkilot;
- b) mijozlarning buyrug‘iga asosan oldi-sotdini amalga oshiradigan tashkilot;

- d) o'z nomidan va o'z hisobidan oldi-sotdini amalga oshiradigan tashkilot;
- e) iqtisodiyotdagi makroiqtisodiy omillar va ularning bozor bahosiga ta'siri.

45. Fan bobi – 2. Fan bo'limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 2.

Tijorat banklarida “Loro” hisobvarag'i nimadan iborat?

- a) bizning bankning o'zga bankdagi hisobvarag'idagi pul mablag'lari;
- b) o'zga bankning bizning bankimizdagi hisobvarag'idagi pul mablag'lari;
- d) o'zga bankdan bizning bankimiz tomonidan olingan kredit mablag'lari;
- e) bizning bankning o'zga bankka bergan kredit mablag'lari.

46. Fan bobi – 2. Fan bo'limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 2.

Tijorat banklarida “Vostro” hisobvarag'i nimadan iborat:

- a) o'zga bankning bizning bankimizdagi hisobvarag'idagi pul mablag'lari;
- b) bizning bankning o'zga bankdagi hisobvarag'idagi pul mablag'lari;
- d) o'zga bankdan bizning bankimiz tomonidan olingan kredit mablag'lari;
- e) bizning bankning o'zga banka bergan kredit mablag'lari.

47. Fan bobi – 2. Fan bo'limi – 1. Qiyinchilik darajasi – 1.

Aksiyaning nominal qiymati deganda:

- a) aksiyada yozilgan pul summasi tushuniladi;
- b) uning bozorda sotiladigan narxi tushuniladi;
- d) dizajio tushuniladi;
- e) aksiya kursi tushuniladi.

48. Fan bobi – 2. Fan bo'limi – 2. Qiyinchilik darajasi – 2.

Quyidagi bozor turlarining qaysi biri ikkilamchi bozorga taalluqli emas?

- a) AJ tomonidan va tenderlar orqali savdoni tashkil etish;
- b) birjaviy bozor;
- d) dilerlar bozori;
- e) nobirjaviy bozor.

49. Fan bobi – 2. Fan bo'limi – 2. Qiyinchilik darajasi – 2.

O'z egasiga oddiy aksiyalarning ma'lum miqdorini sotib olish va shu bilan aksiyalarning qadrini oshirish huquqini beradigan aksiya:

- a) orderli aksiya;
- b) oltin aksiya;
- d) o'zgaruvchan aksiya;
- e) imtiyozli aksiya.

50. Fan bobi – 2. Fan bo'limi – 2. Qiyinchilik darajasi – 2.

Obligatsiyalarni kimlar chiqaradi?

- a) banklar, korxonalar, davlat;
- b) davlat tashkilotlari;
- d) jismoniy shaxslar;
- e) kommunal tashkilotlar.

GLOSSARIY

Agent shartnoma asosida “agentlik to‘lovi”ga amal qilgan holda boshqa shaxsning topshirig‘iga ko‘ra birinchi hisob raqamdan ikkinchi hisob raqamga pul o‘tkazish operatsiyalarini amalga oshiruvchi yuridik va jismoniy shaxsdir.

Anderrayter shaxs yoki tashkilot ko‘rinishida bo‘lib, u qimmabaho qog‘ozlarni, ya’ni yangi chiqarilgan aksiya va obligatsiyalarni investorlarga sotishda javobgarlikni va kafillikni o‘z bo‘yniga oladi.

Asimmetrik axborot – birinchi guruh yetarli darajadagi axborotga ega bo‘lishi, boshqa guruhning axborotlarga ega bo‘lmash holati.

Autsayder – korporatsiya va uni boshqarishda qatnashmaydigan, “Mustaqil direktor” bo‘lmagan, korporatsiyaning ishchisi bo‘lmagan, lekin korporatsiyaning aksiyasiga ega bo‘lgan shaxs.

Affillangan shaxs – korporatsiyaning faoliyatiga o‘z ta’sirini o‘tkaza oladigan jismoniy yoki yuridik shaxs.

Aksiyador kapitali – aksiyadorlik jamiyatining aksiyalarini emissiya qilish yo‘li bilan shakllantirgan kapitali.

Aksiyadorlik jamiyatining muassislari – aksiyadorlik jamiyatini tuzish to‘g‘risidagi ta’sis shartnomasini imzolagan yuridik va jismoniy shaxslar.

Assotsiatsiya tijorat tashkilotlari o‘rtasida ular faoliyatini muvofiqlashtirish, shuningdek, umumiy mulkiy manfaatlarni ifodalash va himoya qilish maqsadida tashkil etiladigan birlashma tashkil qilgan jismoniy yoki huquqiy shaxslar birlashmasidir.

Davr xarajatlari – bu bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan bog‘liq bo‘lmagan xarajatlar va sarflar tushuniladi: boshqaruv xarajatlari, mahsulotni sotish xarajatlari va umumxo‘jalik ahamiyatiga ega bo‘lgan boshqa xarajatlar.

Diversifikatsiya – har tomonlama rivojlantirish; yirik firmalar-birlashmalar yoki tarmoqlar faolligini kengaytirish.

Dividend – foydaning soliqlar va majburiy to‘lovlar to‘langanidan, qayta investitsiya amalga oshirilganidan so‘ng aksiyadorlar jamiyati ixtiyorida qoladigan, aksiyadorlar o‘rtasida taqsimlanishi kerak bo‘lgan qismi.

Ishonchnoma bo‘yicha ovoz berish – aksiyadorlik jamiyatining umumiy yig‘ilishida ovoz berish huquqining boshqa shaxsga ovoz berishligi.

Insayder – kompaniya faoliyati bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan kompaniya haqida tijorat axborotiga ega bo‘lgan kompaniya xodimi.

Institutsional investorlar turli xil moliyaviy, jamoaviy, davlat tashkilotlari bo‘lib, korporatsiya faoliyatini amalga oshirishda o‘z mablag‘larini safarbar qiluvchi shaxslar.

Investitsiyalar pul mablag‘lari sarflari bo‘lib, tadbirkorlik va boshqa faoliyat turlari obyektlariga kiritiladigan foyda, yaratiladigan yoki ijtimoiy samara beradigan mulkiy yoki intellektual boyliklarning hamma turlaridir.

Investitsion faoliyat foyda olish yoki boshqa foydali samara olish uchun investitsiyalar qo‘yish va amaliy faoliyatni tashkil qilishdir.

Yillik hisobot – aksiyadorlarning yillik umumiy yig'ilishini o'tkazish jarayonida aksiyadorlik jamiyatlari xodimlariga va ushbu jamiyatning faoliyati bilan qiziquvchi shaxslarga taqdim etiladigan balans – zarar va foyda haqidagi hisobot, auditor va taftish komissiyasi xulosasi – jamiyat rahbariyatining kompaniya faoliyati bo'yicha kompaniyani rivojlantirish va boshqarish haqidagi izohlari to'plami.

Kartel – narxlarni qat'iylashtirish va mahsulot ishlab chiqarish hajmini cheklash yo'li bilan foydani hamkorlikda ko'paytiradigan ishlab chiqaruvchi guruhlar.

Konsorsium – bir necha banklar va kompaniyalarning yirik moliyaviy operatsiyalarini amalga oshirish uchun tuzilgan monopolistik birlashma.

Korporativ boshqaruv biznesning tashkiliy-huquqiy rasmiylashtirilishini, tashkiliy tuzilmalarning optimallashtirishini boshqarish, qabul qilingan maqsadlarga muvofiq kompaniyada ichki va tashqi firma munosabatlarini tashkil qilishdir.

Korporatsiya (lotincha corporatio – birlashish) – umumiy maqsadlarga erishish, birgalikda faoliyat yuritish uchun birlashgan va huquqning mustaqil subyektini – huquqiy shaxsni anglatadi.

Konsern – manfaatlar umumiyligi, moliyalashtirish, ishlab chiqarish hamkorligi bilan bog'langan, yagona mulkchilik negizi va nazorat organiga ega bo'lgan korxonalar birlashmasi. Nazorat nizom kapitalida ishtirok etish tizimi orqali amalga oshiriladi.

Konglomerat – texnologik jihatdan bir-biri bilan bog'liq bo'lmagan ko'p sonli tashkilotlarning birikuvi (birlashish va qo'shib olish) natijasida vujudga keladigan tuzilma.

Kredit o'z egalari qo'lida vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini boshqalar tomonidan ma'lum muddatga haq to'lash sharti bilan olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan ssuda kapitalining maqsadli harakatini o'z ichiga oluvchi iqtisodiy munosabatlardir.

Lizing zavodlarni, sanoat tovarlarini, uskunalarni, qo'zg'almas mulklarni mulk egasi tomonidan ularni ishlab chiqarish maqsadlarida ishlatish uchun ijaraga berish to'g'risidagi shartnomadir.

Marja savdo, birja, sug'urta va bank amaliyotida tovarlar narxi, valuta va qimmatbaho qog'ozlar kursi, foiz stavkalari va boshqa ko'rsatkichlar farqini ifodalash uchun ishlatiladigan atamadir.

Mahsulotni sotishdan olingan yalpi foyda – sotishdan olingan sof tushum bilan sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi o'rtasidagi tafovut.

Moliya sanoat guruhleri (MGS) – MGS tashkil etish haqida shartnoma imzolagan, yuridik shaxs huquqiga ega xo'jalik subyektlari majmuyi. Tovar va xizmatlar ishlab chiqarish sohasida amal qiluvchi tuzilmalar va moliyaviy tuzilma mavjud bo'lishi shart. Davlat ro'yxatidan o'tkazilishi shart.

Majoritar aksiyador – kompaniya ustidan nazorat qilish uchun yirik aksiyalar paketi egalari.

Minoritar aksiyador – kompaniya tijorat va siyosiy masalalarini hal etishda yetarli aksiyalar paketiga ega bo'lmagan shaxslar.

“Oltin aksiya” ayrim aksiyadorlik jamiyatlarini boshqarishda davlat

ishtirokining maxsus huquqi bo'lib, u strategik ahamiyatga ega bo'lgan davlat korxonalari xususiylashtirilayotganda yoki aksiyadorlik jamiyatlarining davlat aksiya paketlari xususiy mulk etib realizatsiya qilinayotganda, O'zbekiston Respublikasi hukumatining qaroriga asosan joriy qilinadi va mamlakatning iqtisodiy manfaatlari himoya qilinishini ta'minlaydi.

Sindikat – bir turdagi mahsulot ishlab chiqarish korxonalarining o'z mahsulotlarini yagona savdo tarmog'i orqali sotishni tashkil etish maqsadida tuzilgan korporativ birlashma.

Trest – turli tashkilotlar umumiy ishlab chiqarish majmuyiga birlashadigan tashkiliy jihatdan rasmiylashtirilgan birlashma. Bunda ular aksiyalar nazorat paketini yoki ishonch asosidagi shartnomani ishonch asosidagi kengashga berib, yuridik, ishlab chiqarish va tijorat mustaqilligini yo'qotadi.

Xo'jalik faoliyatidan olingan foyda (yoki zarar) – asosiy faoliyatdan olingan foyda summasi plus moliyaviy faoliyatdan ko'rilgan daromadlar va minus zararlar.

Xolding – Bosh korxonalarining aksiyalar nazorat paketiga ega bo'lgan va ularga nisbatan belgilangan funksiyalarni bajaruvchi xo'jalik jamiyati shaklidagi yuridik shaxs (sof xolding, ma'muriy xolding, moliyaviy xolding va h.k.)

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli farmoni. // Xalq so'zi. 2017-yil 8-fevral.
2. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. Valuta siyosatini liberallashtirish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida. 2017-y 2-sentabr. PF-5177. 1-bet.
3. O'zbekiston Respublikasining 233-I-sonli qonuni. "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida (yangi tahriri)", 1996-yil 26-aprel. Yangi tahriri O'RQ-370 son bilan 2014-yil 06 mayda tasdiqlangan.
4. O'zbekiston Respublikasi "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonuni. –T., 1996.
5. O'zbekiston Respublikasi «Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida»gi qonuni. – T., 2008.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Bank tizimini yanada rivojlantirish va bo'sh pul mablag'larini bank aylanmasiga jalb etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-726-sonli qarori. 2007-yil 7-noyabr. – 358 s.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 26-dekabrda "O'zbekiston Respublikasining 2019-yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va davlat budjeti parametrlari hamda 2020-2021-yillarga budget mo'ljallari to'g'risida" PQ-4086-sonli qarori.
8. "O'zbekiston Respublikasida kriptobirjalar faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'z.R. Prezidentining 2018-yil 2-sentabrda PQ-3926-sonli qarori.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 3-iyulda «O'zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi RF-4947-sonli farmoni. // Xalq so'zi. 2017-y 8-fevral.
11. "Valuta siyosatini liberallashtirish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmon. 02.09.2017-y. PF-5177-son. // Xalq so'zi. 2017-yil 4-sentabr.
12. "Xususiy mulk, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni ishonchli himoya qilishni ta'minlash, ularni jadal rivojlantirish yo'lida to'g'ri siyosatni bartaraf etish chora-tadbirlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasining 2015-yil 15-mayda PF-4725-sonli farmoni.
13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 6-mayda «Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularning resurs bazasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-2344-sonli qarori.
14. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasining 2019-yilda mamlakatni rivojlantirishning eng muhim ustuvor vazifalari to'g'risida parlamentga murojaatnomasi. // Xalq so'zi. 2018-yil 29-dekabr. 271-272-son. 2-bet.

15. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – T.: O'zbekiston, 2017-y. – 104 b.
16. Mirziyoyev Sh.M. BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqi (Nyu-York shahri, 2017-yil 19-sentabr). // Xalq so'zi. 2017-yil 20-sentabr.
17. Mirziyoyev Sh.M. Konstitutiya – erkin va farovon hayotimiz, mamlakatimizni yanada taraqqiy ettirishning mustahkam poydevoridir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 25 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. 2017-yil 7-dekabr.
18. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – T.: O'zbekiston, 2018. – 80 b.
19. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: O'zbekiston, 2017. – 488 b.
20. Mirziyoyev Sh.M. “Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligi garovi” mavzusidagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. – T.: O'zbekiston, 2017. – 48 b.
21. Zaynutdinov Sh.N. Korporativ boshqaruv asoslari. O'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston, 2008. – 260 b.
22. Xodiyev B.Yu., Berkinov B.B. Korporativ boshqaruv va raqobatni rivojlantirish. O'quv qo'llanma. – T., 2011.
23. Steen Thomsen & Martin Conyon – Corporate Governance, mechanisms and systems. McGraw-Hill Higher Education UK, 2012. – 367 pp.
24. Bob Tricker – Corporate Governance, Principles, Policies and Practices, 3rd edition, Oxford online resources center, 2012. – 904 pp.
25. Базельский комитет по банковскому надзору. Основные принципы эффективного банковского надзора. – Базель, 1997. – 258 с.
26. Эдвин Дж. Долан и др. Деньги, банковские дело и денежно-кредитная политика. Пер. с англ. – Москва-Ленинград, 1991. – 446 с.
27. Финансовый менеджмент. Проблемы и решения. Учебник. /Под ред. А.З. Бобылевой. – М.: Юрайт, 2012. – 903 с.
28. Сарёв В.В., Кантарович А.А. Электронная комиссия. – СПб.: Питер, 2015. С. 92.
29. Лаврушин О.И. Банковское дело. Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2014. С. 366.
30. Инвестиции: системный анализ и управление. /Под ред. К.В. Балдина. 4-е изд. – М.: Дашков и К, 2012. – 288 с.
31. Гурков И.Б. Стратегия и структура корпорации. Учебное пособ. 2-е изд., перераб. – М.: «Delo» ANX, 2008. С. 58.
32. Грязнова А.Г. и др. Научные подходы к оценке масштабой теневой экономики в финансово-кредитной сфере и меры по их снижению. – М.: Финансы и статистика, 2005. - 270 с.
33. Основы банковского дела в Российской Федерации. Учеб. пособ. / Под. ред. Семенюты О.Г. – Ростов н/Д: Феникс, 2001. – 448 с.

34. Терман Л.Н. Корпоративное управление. Учебное пособие. – М.: Юнити-Дана, 2012 г. – 243 с.
35. Mirzayev F. Banklararo raqobat: mohiyati, shakllanishi va rivojlanish bosqichlari” nomli monografiyasi. – T.: Moliya, 2008-y.
36. Хамидулин М.Б. Финансовые механизмы корпоративного управления. Монография. – Т.: Moliya, 2008. – 204 с.
37. Xoshimov A.A. Korporatsiya shaklidagi tuzilmalarning rivojlanish istiqbollari. – T.: Moliya, 2003. – 111 b.
38. Abdullayeva Sh.Z. Pul kredit va banklar. – T.: Iqtisod-moliya, 2007. – 344 b.
39. Ачилов М.Ф., Алиев М.Г., Котов В.А., Тешаев Ш.Ж., Хамидулин М.Б. Рынок капитала Узбекистана: Вчера, сегодня и завтра. – Т.: Moliya, 2002. – 268 с.
40. Begmatov A.S., Xamidulin M.B., Bo‘taboyev M.Sh. Korporativ madaniyat va korporativ boshqaruv. – T.: “Akademiya” nashriyoti, 2007-y.
41. Капитонов Е.А., Капитонов А.Е. Корпоративная культура. – М.: ОАО Ростиздат, 2001.
42. Кравченко Р.С. Корпоративное управление: обеспечение и защита права акционеров на информацию. – М.: Спарк, 2002.
43. Управление и корпоративный контрол в акционерном обществе. /Под ред. Е.П. Губина. – М.: Юрист, 1999.
44. Адамчук В.В. и др. Экономика труда. Учебник. – М.: ЗАО «Финстатинформ», 1999. – 431 с.
45. Адамчук В.В. и др. Экономика и социология труда. Учебник для вузов. – М.: Юнити, 1999.
46. Экономика Узбекистана. Информационно-аналитический бюллетен за 2017 год. – Т., 2018.

Muyassarxon Ganiyevna Umarxodjayeva,
Begmatova Dilorom Bahadirovna,
Allayor Rashidovich Ismailov

Korporativ boshqaruvning institutsional
asoslari

O'quv qo'llanma

IQTISODIYOT – 2019

Muharrir
Qarshiyeva Sh.D.

Musahhih
Hojiakbarova M.S.

Litsenziya AI № 240 04.07.2013 й. Terishga berildi 20.08.2019. Bosishga ruxsat etildi 20.09.2019. Qog'oz bichimi 60x80 1/16. Times garniturası. Offset bosma. Offset qog'ozı. Shartli bosma tabog'i 12,75 b.t. Hisob nashr varag'i 12,75. Adadi 100 nusxa. Bahosi kelishilgan narxda. "IQTISODIYOT" nashriyoti DUKning matbaa bo'limida chop etildi. 100003. Toshkent shahri Islom Karimov ko'chasi, 49-uy.

0000 Korporativ boshqaruvning institutsional
asoslari. O'quv qo'llanma.
M.G.Umarxodjayeva, D.B.Begmatova,
A.R.Ismailov. – T.: IQTISODIYOT,
2019. – 204 b.

1. Umarxodjayeva M.G.
2. Begmatova D.B.
3. Ismailov A.R.

ISBN: 978-9943-05-691-6